

WILLEM VAN ORANJE

Een boek ter nagedachtenis van idealen en teleurstellingen

door **Dr. A.A. van Schelven**

Hoogleraar aan de
Vrije Universiteit te Amsterdam.

Tweede Druk

Uitgeverij W. ten Have N.V.

Amsterdam 1943

Illustratie verzorgd door M. Elisabeth Kluit}

Het stempelopdruk van het origineel toont het opschrift:
L. von Nassau Dilleburgh

STICHTING GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

INHOUDSOVERZICHT

1. Bourgondisch grand seigneur, en toch een man uit het Westerwald, blz. 1

Geboorte en naamgeving — Eerste elf levensjaren — Prins van Oranje — Geest der opvoeding te Breda en Brussel — Populariteit ten hove — Voorspoedig carrière — Eerste huwelijk — Seigneuriale levenshouding — Opgewektheid — Lichtzinnige uitingen — Onmatigheid en schulden — Moeilijkheid ener karakterbeschrijving ten gevolge van grote uitwendige en innerlijke veranderingen — Gebrek aan initiatief — De Prins als aanvoerder — Meer staatsman dan militair — Katholicisme van de Prins — Taaie vasthoudendheid — Een Westerwalder — De „Zwijger” — Oranje's uiterlijk — Kleine gewoonten — Indrukwekkende persoonlijkheid.

2. In de bres voor de Nederlanden. bldz. 39

Aanvankelijk vooral belangstelling voor Duitsland — Tussen 1555 en 1559 keus van de partij der Nederlanden — Afscheid van Philips II te Vlissingen — Allerlei strubbelingen met de Koning — De beslissende gebeurtenis in het Bois de Vincennes — De historiciteit hiervan — Geen godsdienstig motief van 's Prinsen weezin, maar een politiek — Eerzucht? — Catilina-motief? — Pirenne's verklaring: botsing van een „état bourguignon” en een „état espagnol” — Rachfahls verklaring: botsing van feodaliteit en eenheidsstaat — Differentiëring hier nodig — Begin en later stadium — Strijd der burgerijen voor de privilegiën en van Oranje tegen het absolutisme.

3. Het wegwerken van Granvelle. bldz. 66

Algemene actie ter verwijdering van Granvelle — Aanvankelijke samenwerking van de Prins met de kardinaal — Zelfs door de plannen voor Oranje's tweede huwelijk niet gestoord — Dubbeltongigheid van deze bij de voorbereiding hiervan — Toepassing van het standpunt der Nicodemieten — 1561 begin der botsing tussen de samenwerkers — Fasen van het conflict — Het eigenlijke motief ervan — De wetsverzetting te Antwerpen in 1561 of 1562 — Geen godsdienstig, maar een politiek motief — Wel thans belangstelling van godsdienstpolitieke aard — Streven naar geldigverklaring van de Augsburgse Religievrede voor de Nederlanden — Poging tot vereniging van Rooms Katholicisme en Protestantisme met hulp van Franciscus Balduinus — Het ideaal van gelijkgerechtigd-zijn der beide godsdiensten naar Franse trant — Invloed van 's Prinsen huwelijk met een Protestantse op de opkomst hiervan — Rol van de toestanden in het prinsdom Oranje — De periode, waarin de seigneurs Granvelle als raadslieden der landvoogdes vervangen.

4. De jaren van aarzeling, bldz. 99

Het verzet tegen Spanje om de vrijheid of ter wille van den godsdienst? — Twee onderscheiden bevolkingsgroepen — Het optreden der religionis causa-groep van meet af radicaal — De fasen ervan, in verhouding tot die der andere oppositiepartij — Oranje's overgang tot de Augsburgse Confessie en het motief daarvan — Zijn verhouding tot het Calvinisme en het motief daarvan — Zijn gebrek aan een vast plan in deze tijd — Algemene wrevel over zijn aarzelen — Factoren, waardoor deze aarzeling veroorzaakt werd — Oranje verlaat de Nederlanden.

5. Het roer om! bldz. 139

Grote veranderingen, in deze periode bij de Prins voorgevallen — Door huiselijk leed — Door het lot der Nederlanden — Door financiële ellende — Godsdienstige verandering — Veranderde houding tegenover gewapend verzet — De veldtocht van 1568 — Militaire voorbereiding — Het financieren ervan — Houding der Nederlanders — Mislukking der campagne — 's Prinsen aansprakelijkheid te dezen — Zijn stemming in dezen tijd.

6. De verlenging van het front, bldz. 162

Drukke werkzaamheden van de Prins in 1570 en 1571 — Grote aanhang — Overgang tot het Calvinisme — Vraag naar de oprechtheid van deze overgang en naar de aard van 's Prinsen Calvinisme — Tolerantie-politiek tegenover de Rooms Katholieken — Rooms Katholieke oppositie tegen Alva — De tiende penning — Het zoeken van bondgenoten in het buitenland — Gevaar voor verdeling der Nederlanden.

7. De strijd van de laatste verschansing uit, bldz. 191

De guerilla van 1570 — De veldtocht van 1572 — De strijd om de steden — De actie der Watergeuzen — Concentratie van het verzet in Holland en Zeeland — 's Prinsen optreden onder deze omstandigheden; met voorzichtigheid en vigeur — Pogingen om geld te krijgen — De „vreckheyd” der Nederlanders — Het wakker maken der publieke opinie — Geen optimisme; wel vastberadenheid — Marnix' defaitisme — Optreden tegenover de Watergeuzen — De verhouding van Oranje tot de Staten — Zijn reactie op de inkrimping van het verzet tot de twee zee-provinciën — Schaarsheid van dit eenheidsgevoel.

8. De schipbreuk op de havendam bldz. 222

De Prins zelden bewogen — Wel in verband met de Pacificatie te Gent — Snelle en volkomen kentering door de dood van Requesens — Het op het gebied der eenheid van het land verkregene — De kroon op Oranje's tolerantie-politiek — Zijn derde huwelijk — Zijn grote populariteit in deze periode — Kortstondigheid van deze gelukstijd — Het overlijden van Charlotte van Bourbon — Vergeefse inspanning ter handhaving van de Gentse Pacificatie — Stemming van de Prins in deze jaren — Scheuring der Nederlanden — Schipbreuk van Oranje's tolerantie-politiek.

9. Het einde in verwarring. bldz.

De rol van den Prins vóór zijn vermoording al uitgespeeld? — De „verlating” van Philips II en de reactie van verschillende bevolkingsgroepen daarop — Oranje's Fransgezinde politiek — Het karakter ervan — De tegenwerking ertegen — 's Prinsen moeilijkheden met de Staten in deze tijd — Het karakter van het aanbod der grafelijke waardigheid — Een reeks aanslagen op Oranje sedert 1568 — Zijn houding daaronder — Zijn laatste woorden — Het representatief karakter van de strijd om hun historiciteit — Karakter van het hier gegeven portret van de Prins.

10. LIJST VAN ILLUSTRATIES

Ten geleide

Zich nauw aansluitend aan Eduard Meyer's scherpe onderscheiding tussen historiografie en levensbeschrijving, wil dit boek geen moot uit onze 16e eeuwse landsgeschiedenis opdienen, maar het verhaal der wording en werking van een mens geven. Zó heeft een nieuw werk over Willem van Oranje naar mijn inzicht — naast het vele goede, dat, gedeeltelijk zelfs pas kort geleden, over deze grote figuur verschenen is, nog wel bestaansrecht. Ja, ik vlei mij, dat het zodoende zelfs de vulling van een door velen gevoelde leemte zal geven. Het berust op de bekende bronnenpublicaties en boeken van Groen van Prinsterer, van Someren en Gachard, Bakhuizen van den Brink, Fruin, Blok, Rachfahl, Dönges, Harrison, Juste en vele anderen, en op gegevens uit de archieven te Berleburg, Delft, Laubach, Londen, Marburg a. d. Lahn, Oxford, Parijs, Rudolstadt, Sondershausen, Wenen, Wiesbaden en Wiesbaden-Biebrich. Dat geen stortvloed van noten hiervan getuigt, vloeit hieruit voort, dat ik niet alleen voor de mannen en vrouwen van het historische laboratorium wilde schrijven, maar ook voor die brede kring van in ons volksverleden belangstellenden, die terecht met een studie, waarvan het zwaartepunt eigenlijk in de noten ligt, de draak steken en haar links laten liggen. Slechts waar ik materiaal gebruikte, dat tot dusver niet de aandacht trok, of een opvatting meende te moeten geven, die van de traditionele afwijkt, legde ik van de loca, waarop mijn voorstelling steunt, aan de voet der bladzijde rekenschap af. De deskundige lezer weet de algemene controle van mijn mededelingen, waaraan ik mij niet graag zou onttrekken, toch wel te oefenen. En wie dat niet is had aan meer bewijsmateriaal toch ... in allen gevalle niets meer dan aan de generale verklaring hier in deze voorrede, dat ik pleidooi noch aanklacht, satire noch lofrede heb willen geven, dat ik uitsluitend heb trachten te vertellen hoe zich het beeld van Oranje aan mij heeft voorgedaan nu ik dit met bona fide wetenschappelijke behandeling van een zo uitgebreid mogelijk materiaal heb trachten te leren kennen.

Twee goede kenners van het Prinsentijdvak hebben deze poging op bijzonder welwillende wijze ondersteund. De heer H. van Alfen te 's Hertogenbosch liet mij kennis nemen van de inhoud van een groot aantal brieven van en aan Oranje, die hij in de loop van allerlei onderzoekingen te Brussel gaandeweg onder ogen kreeg en afschreef. En Dr. N. Japikse te 's Gravenhage stond mij hetzelfde toe ten aanzien van de honderden documenten, die hij voor een nieuwe uitgave van 's Prinsen correspondentie, waarvan het eerste deel zeer binnenkort verschijnen zal, thans reeds bijeengezameld heeft. Het is een daad van eenvoudige rechtvaardigheid hen voor deze vriendelijke tegemoetkoming hier openlijk oprecht te bedanken.

Kerstmis 1932.

VAN SCHELVEN.

Ten geleide van de tweede druk dezer biografie slechts de mededeling, dat ik er mij toe bepaald heb er - hoofdzakelijk op grond van de sinds haar verschijnen in 1933 uitgekomen literatuur — enige feitelijke aanvullingen en verbeteringen in aan te brengen en haar met hulp van juffrouw M. Elisabeth Kluit — die ik daarvoor mijn welgemeende dank betuig — wat ruimer te illustreren, dan ik het in de eerste deed. Opzet en geest van het boek bleven geheel ongewijzigd.

Voorjaar 1943.

VAN SCHELVEN.

1. BOURGONDISCH GRAND SEIGNEUR, EN TOCH EEN MAN UIT HET WESTERWALD

Het leven van Willem van Nassau is op Donderdag 24 April 1533 begonnen. Ziehier wat zijn vader eigenhandig daaromtrent opgetekend heeft: „Anno XXXIII uff Doenstag den XXIII-ten Tag Apprilis hat die wolgeborn Juliana von Stolberg etc., Greffin und Frau zu Nassau, Catzenelnbogen, Vianden und Dietz, züschen zweyen und dryen, Maar allernechst dryen urhen morgen vermittag im schloss Dillenbergk ein kindlin menlichs geschlechts — der nam sol Wilhelm heissen — zur welt geboren". Wat deze naam betreft staat er in het document in kwestie eigenlijk: „soll Wi", dan met een andere inktsoort „lhelm", nog een lege plaats: , en dan eerst „heissen". Blijkbaar heeft dus oorspronkelijk óf een langere óf nog een tweede naam voor de jonggeborene in de bedoeling der ouders gelegen. Maar het einde is dan toch geweest, dat het kind als Wilhelm zonder meer zijn grote rol in onze geschiedenis is gaan spelen. Wie dit leven wil beschrijven heeft echter alleen maar aandacht te schenken aan de laatste veertig jaar eruit! Ten aanzien van de eerste elf toch, die het doorlopen heeft, bewaren de bronnen een zo goed als volslagen stilzwijgen. Geen enkele daaromtrent vanzelf bij ons oprijzende vraag, of zij laten haar totaal onbeantwoord. Dit kind is opgegroeid tussen een vader als Willem de Rijke, een moeder als Juliana van Stolberg, een aantal broers en zusters, waartoe o. a. Jan en Lodewijk van Nassau hebben behoord. Hoe graag zouden {2}¹ wij er ons niet een voorstelling van kunnen maken wat die verschillende grote en kleine gezinsleden aan invloed op hem hebben uitgeoefend; maar wij krijgen er niets over te horen. Door wie, waarin en in welke geest is hij onderwezen? Wij kennen enige namen; die van Anton Stuver, schoonzoon van de magister Wilhelm Knuttel, die in later jaren een van Oranje's meest vertrouwde diplomatieke medewerkers was, die van Jost Hoen uit Gelnhausen, die van Magister Johann Schnepf uit Abenberg; en wij weten, dat hun onderwijs Latijn en andere talen en in 't algemeen „de vrije kunsten" omvatte. Maar wat brengt ons dit verder?²

Ja, zelfs naar zijn uiterlijk voorkomen vragen wij tevergeefs. Voor weelde-uitgaven was aan het Dillenburgse hof geen geld. En wie kwam er bovendien kort na 1533 op het denkbeeld, dat het ontbreken van een portret van dit kind in later eeuwen door miljoenen mensen als een gemis zou worden betreurd?

In 1544 kwam er wijziging in deze levensgang. Zij het nog niet door zijn daden natuurlijk, door zijn bijzondere lotgevallen begon deze Nassauer gravenzoon toen toch op de voorgrond te treden. Het sterven van zijn neef, zijn cousin, René de Chalon, dat hem tot Prins van Oranje maakte, omdat René die titel als erfenis van zijn moeder had gekregen, gaf hem tegelijk een wijd in het oog vallende positie; deed hem toen opeens het voorwerp der belangstelling worden van de Bourgondisch-Habsburgse, dat wil in die tijd zeggen: van de grote politiek.

{3} Eigenlijk had dit meer zijn vader dan de jongen Willem zelf moeten treffen, want die vader was de eerste, aan wie René's erfenis toeviel. Maar zodoende zouden de Duitse goederen van het huis Nassau en het goed in de Nederlanden, dat daar nu bijkwam — de baronie Breda enz. — in één hand zijn gekomen. En dit wilde men aan het Dillenburgse hof

¹ DE BALDZIJDENNUMMERING IN DE TEKST HEEFT BETREKKING OP DE GEDRUKTE EDITIE

² Zie *Niederländisch Archivenblad*, Jrg. XLV (1938) bldz. 116; C. Heiler, *Von der Frühzeit der Reformation am Hofe und in der Grafschaft Wilhelms des Reichen Grafen von Nassau-Dillenburg* (Wiesbaden 1938) S. 10 ff.

niet, omdat daar ook vroeger al eens moeilijkheden uit waren voortgekomen. Zo kwam toen de oudste zoon uit het grafelijk gezin voor de vader in de plaats.

Helemaal zonder strubbelingen kreeg hij zijn prinsdom en zijn nieuwe titel intussen niet. Niemand minder dan de president van de Geheime Raad, Van Schore, heeft er verzet tegen aangetekend. „Filius haeretici non debet succedere”; kinderen van ketters hebben geen erfrecht! Het Nassause hof had sterke sympathieën voor Luther; dat wist men! Kon nu aan een zoon uit zulk een gezin een positie van een dergelijke betekenis worden gelaten? En toch werd zij hem tenslotte gelaten! Onder twee voorwaarden echter slechts. Niet zijn vader, maar een commissie van drie goed-Rooms Katholieke mannen uit de keizerlijke hofkring zou de voogdij over hem hebben! En, in verband daarmee, niet te Dillenburg, maar in de Nederlanden, en Rooms Katholiek en „uf die hielandische weis”, d. i. op zijn Bourgondisch, zou hij voortaan worden opgevoed.

Begrijpelijk, deze beperkende bepalingen! Althans dat Brussel ze meende te moeten stellen is niet verwonderlijk. Maar dat 's Prinsen ouders ook meenden ze te kunnen aanvaarden? Van Willem de Rijke laat het zich misschien nog denken. Hij was politicus. Voor hem hadden, om een felle strijd over de erfopvolging in Catzenelnbogen, dien hij lange jaren met Hessen streed, nauwe en goede {4} betrekkingen met Brussel vanzelf de grootste waarde. Hij kan desnoods nog wel bereid geweest zijn daar andere belangen voor te vergeten! Maar Juliana van Stolberg? Haar ook haar zoon te zien afstaan aan het Rooms Katholicisme is voor menigeen toch zeker wel in flagrante strijd met het beeld van vrome, overtuigde Protestante, dat hij zich van deze vrouw pleegt te maken. Zou iemand daarom misschien geneigd zijn die gewone voorstelling dan maar wat te retoucheren? Toch is daar geen reden voor. Indien er in dit geval iets correctie behoeft, dan is het veeleer het gangbare denkbeeld omtrent de verhouding van Protestantisme en Rooms Katholicisme in die jaren. Van een tegenover elkaar staan dezer beide stromingen zoals dat vijf en twintig jaar later bestond, nadat het concilie van Trente had plaats gehad, en zoals wij het nu kennen, was destijds nog geen sprake. Met name in Duitsland was de scheidslijn ertussen toen nog zeer weinig strak en wanhoopte men er toen volstrekt nog niet aan het voor de dag gekomen geschil te kunnen oplossen. En dat nog zelfs zeer bijzonder in dat jaar 1544, waarin Prins Willems ouders zich bij de gedachte hun zoon naar de Nederlanden te sturen hebben neergelegd. Men heeft 1552 wel het jaar van de radicale breuk tussen het Katholicisme en het Protestantisme genoemd. Maar dan was 1544 juist omgekeerd het jaar, waarin de verwachting, dat men het te dezen nog wel zou kunnen klaren, dicht bij haar vervulling is geweest, dan ooit daarvóór of daarna! 1544! Dat was immers het jaar van de bekende vierde rijksdag te Spiers, waarop Karel V de Evangelische vorsten en staten zo ver tegemoetkwam als hij nog nooit had gedaan en omgekeerd het tafellaken tussen de Paus {5} en zich wel tot de laatste draad scheen te hebben doorgesneden. Was het onder die omstandigheden voor de Dillenburgse ouders niet volkomen verantwoord aan de wens van het Brusselse hof in zake de jonge Prins van Oranje te voldoen? Nog te meer omdat immers de landvoogdes Maria van Hongarije daarbij een wakend oog over hun zoon houden zou. En het was algemeen bekend, dat 's Keizers plaatsvervangster de Reformatie volstrekt niet ongenegen was.

Het eerste deel van 's Prinsen opvoeding in de Nederlanden heeft zich in het hem toebehorend paleis te Breda voltrokken. Terwijl ze van het eind van 1549 af te Brussel en dus meer in de omgeving van de Keizer is voortgezet. Leeftijdseisen zullen aan die verandering wel niet vreemd zijn geweest. Willem was toen zestien jaar geworden en men begon al over een huwelijk voor hem te denken. Maar economische overwegingen hebben zeker niet minder gegolden toen zij plaats had. Volgens René de Chalon's testament zou zijn erfgenaam, voor het geval de weduwe van de erflater kwam te hertrouwen, aan deze honderd duizend gulden moeten uitbetalen. Welnu, in dat jaar 1549 deed dit geval zich voor. En zo werd het hebben van een eigen hofhouding te Breda voor Willem veel te duur. Belangrijker dan dit alles is ten

aanzien van 's Prinsen opvoeding vanzelf de geest geweest, waarin die heeft plaats gehad. Ik laat de lichaams-training, waardoor hij „frisch und gesunt” opgroeide en in 1548 „seer gewachsen” heet en „in ludis hastilibus”, in het tournooi, geen slecht figuur leerde maken, daar. Meer aandacht verdient althans zijn geestelijke vorming. „Uf die hielandische weis” zou die plaats hebben. Welnu, zo is het ook inderdaad gebeurd. Blootgesteld aan een krachtig {6} „ontduitsings”-proces werd hij voor zijn leven een — in de zin, die dat woord in de 16e eeuw nog had — Bourgondisch-Nederlander.

Aanvankelijk, zolang hij te Breda woonde, had de Prins nog een paar landgenoten om zich heen: zijn neven, de jonge graven van Isenburg en Westenburg. Maar bij zijn verhuizing naar Brussel in 1549 werd daar een eind aan gemaakt. Bij diezelfde gelegenheid zag hij zich ook een andere gouverneur gegeven. Champagny, een broer van de bekende kardinaal de Granvelle, kwam toen in plaats van Corbaron, die de functie tot nog toe had waargenomen. Ook dat, gezien de in het geslacht der Granvelle's heersende opvattingen, geen verslapping van de Bourgondische geest, maar eer het tegendeel!

En nu wat er zodoende uit de jonge man, wien het hierbij gold, gegroeid is! Familiaal bleef hij ook zó eng aan Nassau en Dillenburg verbonden. Aan zijn moeder, zusters en broers, „graf Hansen meinem dicken stalbruder”, „dem hüpschen frailen Elsgen”, zoals hij ze met goedmoedige scherts noemde, bijvoorbeeld — zijn vader stierf al in 1559 — heeft hij nooit opgehouden met liefde te denken. Ja, 13 November 1556 sloot hij op het voorvaderlijke kasteel zelfs een familieverdrag met hen, waarbij hij ten opzichte der verzorging en opvoeding der jongere onder die broers en zusters een deel der verplichtingen van het hoofd van het geslacht op zich nam! Maar overigens? Overigens heeft zijn Duitse afkomst zich in zijn optreden steeds minder laten merken. Een enkele maal mogen wij hem ook achter in de jaren zestig nog wel eens horen spreken van: „moi quoiq' Allemand”, of „estrangier”; meer dan uitzonderingsgevallen zijn dat toch niet. En wat er van andere aard tegenover gestaan heeft: de Nederlanden „sa chère patrie” en hij {7} zelf het „eyghen vleesch ende bloet” van de heren Staten, is toch zeker sterk genoeg om er tegen op te wegen. Niet onverklaarbaar noemde een Geuzenlied hem later zonder meer „een edel Heere uyt Nederlant”. Trouwens heeft hij zich zijn leven lang niet het liefst in het Frans uitgedrukt? Eigenhandige Duitse brieven zijn in zijn briefwisseling witte raven. Met de Staten corresponderen deed hij - ook al is het Nederlands hem waarschijnlijk niet onbekend geweest in de regel in het Frans. En een Frans gebed is in zijn laatste ogenblikken immers ook de reflex zijner ontroering over het feit, dat hij zich dodelijk getroffen voelde, geweest. Werkelijk is de „hielandische” methode, waarnaar hij behandeld is, dus wel doeltreffend gebleken!

Bij zijn komst te Brussel verscheen de jonge prins Willem daar niet zonder buitengewoon goede introducties. Oude banden bestonden er immers reeds tussen het Nassause huis en... misschien doe ik nog beter de Bourgondisch-Habsburgsche dynastie dan de Nederlanden te zeggen. Voor en na had meer dan één Nassauer - ja, werkelijk toch wel meer aan het vorstenhuis dan aan de landen van herwaarts over, gewichtige diensten bewezen. Graaf Engelbert II, begraven onder het prachtige monument in de Grote Kerk te Breda. Willems vader, de Rijke, die zich indertijd veel moeite had gegeven om Karel V tot Keizer verkozen te doen worden. En mogelijk meer nog dan deze twee: Hendrik, Willem de Rijke's broer, de vader van René de Chalon, op wiens lijst van verdiensten tegenover het Habsburgse huis o. a. prijkte, dat hij aandeel had genomen in de opvoeding van Karel en als legeraanvoerder met succes oorlog voor hem had gevoerd. Vliesridder trouwens dan ook zoals... Willem de Rijke het eveneens had kunnen worden als {8} hij maar gewild had en zijn Protestantse sympathieën niet tegen de aanvaarding van een Rooms Katholieke orde in verzet had voelen komen.

Het is goed te zien geweest, dat een dergelijk aureool het hoofd van de jonge edelman omstraalde toen hij aan het Brusselse hof verscheen. Binnenkort had hij, niettegenstaande zijn

jeugd, daar een positie als misschien niemand anders. Zijn goede persoonlijke eigenschappen, waarover straks nog nader, zullen wel meegeholpen hebben om die weg voor hem te banen. Maar aan die relaties was het toch zeker te danken, dat het zó snel ging en dat het zó zonder voorbeeld was. Noemde de landvoogdes zich niet graag zijn moeder, zoals zij ook moederlijke gevoelens legde in de aanbeveling, die zij 17 December 1552 van hem aan Karel V gaf: „Je vous pryé, monseigneur, le vouloir avoir en favorable recommandation comme vous savez quil le mérite et que selon son eaige il sest tres saignement conduit en ses charges et est de bonne expectation”.³ En weerklonk uit de mond van de Keizer zelf, wanneer er belangrijke conferenties in diens kabinet op handen waren, niet meermalen „demeurez Prince”? Om van het bekende feit, dat Karel bij zijn troonsafstand Oranje tot zijn steun koos en hem met het oog op de vergadering der Staten-Generaal te Brussel, waarin die plaats zou hebben, zelfs voor een tijd uit het veld terug liet komen, maar te zwijgen.

Trouwens gaf niet alleen 's Prinsen positie aan het hof in het algemeen daar de bewijzen van. Ook zijn carrière liet het zien. Vooral in 1555 nam deze een bijzonder hoge vlucht. Van een benoeming tot gouverneur van Luxemburg, waarvan in de voorzomer van dat {9} jaar sprake is geweest, is niets gekomen. Gij vraagt mij, heet het in de brief aan de landvoogdes, waarin het daarover gaat, gij vraagt mij namens de Keizer of ik mij daarvoor beschikbaar wil stellen? Liever niet. Verschillende redenen nopen mij me te dezen te verontschuldigen, „et principalement ma jeunesse et le peu d'expérience que j'ay des choses y requises”. Maar op den 17e November — als hij twee en twintig jaar oud is — zien wij hem wel lid van de Raad van State worden. En 22 Juli daaraan voorafgaand wees Karel hem ook nog tot opperbevelhebber van het Maasleger aan. Wat hierbij echter nog het meest zegt: de landsheer gaf hem deze post met opzettelijk voorbijgaan van vele anderen, die van het oorlogshandwerk veel grotere ervaring hadden dan hij deed. Onder anderen zelfs van iemand met een stralende aanvoedersreputatie als de graaf van Egmont, de latere overwinnaar bij St. Quentin en Grevelinghen. Of dit een verstandige daad van de Keizer was kan ik daarlaten. Maar dat wie zó bevoorrecht werd in het Rijk niet slechts „primus inter pares” was, maar zelfs moeilijk iemand vond, die in zijn schaduw kon staan, is duidelijk.

Zonder geld, zonder veel geld, was het natuurlijk niet mogelijk deze hoge betrekkingen, die dan bovendien nog veel vertegenwoordigingen naar vredesonderhandelingen en festiviteiten en dergelijke in het buitenland meebrachten, naar behoren te vervullen. Nog te meer omdat het op deze manier dienen van de publieke zaak in de 16e eeuw, in tegenstelling met thans, geen inkomsten meebracht, louter eershalve had te geschieden. Daarom was het maar goed, dat Oranje's financiële toestand in deze tijd, bij 1549 vergeleken, aanmerkelijk verbeterd was ; als gevolg van zijn in juli 1551 gesloten huwelijk {10} met Anna van Buren, een van de rijkste erfdochteren uit de Nederlandse hoge adel. Overigens heeft dit huwelijk — afgezien dan van de formele aangelegenheid dat het hem meerderjarig gemaakt heeft — in 's Prinsen leven waarschijnlijk niet zo heel veel betekend. Dat het maar weinig gelukkig geweest is kan ik de auteurs, die dit beweren, niet toegeven.⁴ De geruchten, die dienaangaande omstreeks 1560 verspreid werden, zijn uit een niet weinig verdachte hoek gekomen: Philips van Hessen, die ze uitte, was alles welkom wat maar een spaak in 't wiel van het toenmaals voorgenomen huwelijk van Oranje met zijn kleindochter Anna van Saksen kon steken. En bovendien klinkt uit de vele brieven, die de Prins tijden achtereen regelmatig uit het veld, waar de oorlog tegen Frankrijk hem jaar in jaar uit maar vasthield, aan zijn te Breda verblijf houdende gemalin heeft doen toekomen, onafgebroken een ongeveinsde hartelijke, liefhebbende toon. Hoe sterk

³ Staatsarchief Brussel Aud. n° 70 f° 289.

⁴ Vgl. F. Rachfahl, Wilhelm von Oranien Bd. I (Halle a. S. 1906) S. 173, 198, 199; idem, Bd. II (Halle a. S. 1908) S. 887, 888 en R. C. Bakhuizen van den Brink, Het huwelijk van Willem van Oranje (Amst. 1833) blz. 4, 5; Groen v. Prinsterer, Archives de la Maison d'Orange-Nassau, 1re Serie, T. I, p. 17, 21, 59, en Kronyk van het Historisch Genootschap, Jg. 15 (1859) bldz. 16 vv.

uit er zich niet telkens zijn verlangen in om bij haar te zijn! Maar toch heeft het onmogelijk een grote rol in Oranje's leven kunnen spelen. De Prins was zelden thuis. En het heeft maar zo kort geduurd. Al in 1558 — oorzaak voor de toch al zieke Prins om een heftige „fiebvre, avec contraction des nerfs et convulsion de tous mes membres”, te krijgen — al 24 Maart 1558 is Anna gestorven. {11}

Maar zoals gezegd, geldelijk heeft dit huwelijk in 's Prinsen leven des te meer betekenis gehad. Zonder twijfel werd hij er een van de rijkste vertegenwoordigers van zijn stand door, die de hoge staat, waartoe hij was geroepen, ook behoorlijk op kon houden. Grand seigneur dus, reeds uiterlijk, door zijn levensomstandigheden, is hij geweest! Maar hij was het ook innerlijk, door zijn levenshouding. Zelf heeft hij getuigd, dat hij in zijn jeugd zijn hart vooral aan wapenoefeningen en jachten had verpand. Een weelderige hofhouding en dagelijks open tafel voor talrijke gasten: dat was zoals hij het het liefste had. Ja, deden zijn staatsiezen te Breda en te Buren niet als een soort academie dienst, waarin de jonge leden van de Duitse adel hun kennis van de hoofse zeden kwamen opdoen of volledig maken, zoals zijn keuken een soort internationale koksschool was? Zeer gevoelig was hij op het punt van zijn eer: hij zou - schrijft hij eens - liever gaan bedelen, dan daar inbreuk op te dulden. Maar de lichtgeraaktheid, zoals Granvelle het uitdrukte, die daaruit voortkwam, toonde hij alleen tegenover degenen, die van zijn clan waren. Ook hierin was hij grand seigneur: de kleine man merkte er niets van.

Tegenover deze kenmerkte hij zich steeds door grote minzaamheid. Stellig riet altijd in die mate als in 1577, toen hij zijn tocht door de steden van Noord-Holland deed: „allant par les villes ; s'il entendoit du bruit dans une maison et qu'il vit qu'un mary et une femme se disputassent, il y entroit et les exhortoit à la concorde avec une douceur incroyable. L'accord fait, le maître du logis lui demandoit s'il ne vouloit point tâter de leur bière; le prince disoit qu'ouy; la bière venue, le bourgeois, selon la mode du païs, buvoit le premier à sa santé dans un vaisseau qu'ils {12} appellent une „canne” et qui d'ordinaire étoit de terre bleue, puis essuyant l'écume de la bière avec la paume de la main, présentoit la „canne” au prince, qui lui faisoit raison”.

Ontbroken heeft echter deze eenvoudige beminnelijkheid tegenover „le menu peuple” bij hem nooit. Dat deze eigenschap de Prins bij tijd en wijle grote populariteit heeft bezorgd, laat zich gemakkelijk denken. „Bij tijd en wijle”, want hij is volstrekt niet voortdurend populair geweest. Aan het eind van zijn leven was hij het bijvoorbeeld, zoals later nog opzettelijker aan de orde zal moeten komen, bij een groot deel onzer voorouders allerminst. Maar daar hebben andere tijden tegenover gestaan. Tijden, waarin zijn populariteit zelfs zeer groot was. Waarin men hem met tranen in de ogen zag voorbijgaan en hij er zich zelfs tegen verzetten moest, dat men voor hem zou knielen, „ne demandant telle révérence à luy estre faicte”. En al is dit nu zeker niet alleen aan zijn minzaamheid te danken geweest, maar ook aan de spanning van de niet weinig gevaarlijke toestand, waaraan de komst des Prinsen een eind had gemaakt: dat die minzaamheid er mee een rol in gespeeld heeft laat zich toch onmogelijk ontkennen. Anders had Granvelle stellig nooit, vol verbittering, nog tot in Mei 1582 de herinnering aan hem bewaard als aan een man, „qui sçavoit hanter, converser et boyre avec eulx”, het volk, „et avec la langue les tyrer à ce qu'il vouloit”.

Die seigneuriale manier om op de dingen in zijn omgeving te reageren: ook hierin is zij uitgekomen, dat de Prins voor de buitenwereld zo volkomen te verbergen wist wat er in hem omging. Voorbeelden te over! Hoe genoegelijk en schertsend, vertelt van Reyd bijvoor- {13} beeld; kon hij niet zitten „gezelsen”. Ja zó vrolijk kon hij bijwijken wezen — vooral als hij aan tafel zat — dat het was alsof hij niet de minste zorg en zwaarigheid kende. "Neuswijzen" ergerden er zich zelfs wel eens aan; niet bedenkend, laat de auteur dan volgen, dat deze

vrolijkheid dikwijls maar gedwongen en voorgewend was. En dan —misschien nog illustratiever - wat Godevaert van Haecht ons in zijn kroniek omtrent de conferentie op het huis Willebroeck bij Rijpermonde in 1566 weet mee te delen.⁵

Zeven leiders van het verzet kwamen daar, zegt hij, op dat ogenblik samen om Egmont, die in die tijd bezig was gaandeweg weer naar de partij der landvoogdes terug te glijden, zo mogelijk nog tot bezinning te brengen. Oranje, een der eerst aangekomenen, zit meteen „in de kuecken op den vleeschblock” en weigert een andere plaats in te nemen totdat Egmont ook aankomt en hij deze een hartige waarschuwing zal hebben kunnen geven. In dezer voege: „daer” — n.l. op dit vleesblok — „soeckt gij mij op te brenghen, maer 't mocht u wel eerst overcomen”. Egmont aan het tegenargumenteren. De landvoogdes heeft toch haar belofte gegeven; zij zal de heren van de Liga en het Compromis immers tegenover de Koning wel dekken en „wel gratie vinden”. Maar dan blijkt er achter dat schijnbaar alleen maar zo speelse op dat vleesblok gaan zitten een toch wel heel onheilspellende boodschap voor al de aanwezigen, de spreker zelf inclusief, te hebben gezeten. „Siedt daar de gratie”, en trock uyt synen boesem seker bescheit, dat hem de secretaris van des {14} Conincx raet in Spaengien” — de man, die de Prins zo veel spionnendiensten bewezen heeft — sekretyck overgeschreven hadde, hoedat die 7 heeren des verbonts met allen haeren aenhanck... alle verwesen sijn de doot te sterven”.

Zonder twijfel heeft in deze eigenaardige manier van optreden bij Oranje ook een karaktereigenschap meegespeeld. Maar even zeker gold het hier de houding van een man, die, omdat hij zich er van bewust is ver in 't oog te lopen, de gewoonte heeft aangenomen de deuren van zijn leven niet voor Jan en alleman wijd open te zetten, maar zijn innerlijk — zijn gevoelens, plannen zorgen — achter een masker, en dan vooral een masker van opgewektheid te verbergen. Wat hem betrekkelijk maar weinig moeite moet hebben gekost, want zijn aard was volstrekt niet onopgewekt! In een brief, kort na de moordaanslag door Jean Jaureguy in Maart 1582 aan Jan van Nassau door landgraaf Willem van Hessen afgestuurd, wordt — als uit Antwerpen, de stad waar de gewonde lag, vernomen — het volgende meegedeeld omtrent hetgeen diens bekende terugval zou hebben veroorzaakt nadat hij eerst al zo mooi op weg was om beter te worden. Terwijl de zieke daar ligt en een van zijn dochters hem gezelschap houdt, komt de hertog van Anjou de kamer binnen, die na de vader begroet te hebben ook een paar woorden tot het — klaarblijkelijk nog jonge meisje richt en dit een welkomstkus geeft. Het blijkt hier echter allerminst gediend van. In Frankrijk mag dit zede zijn, in Duitsland is het dat niet, zegt het;⁶ klaarblijkelijk zó parmantig, dat de {15} Prins in een gulle lach schiet en... de nog maar nauwelijks gesloten ader opnieuw openspringt.

De juistheid van dit verhaal zou ik niet graag verdedigen. Het lijkt mij vrij apocrief. Maar dat het ten opzichte van de Prins in omloop kon komen is, dunkt mij, ter kenschetsing van zijn aard als monter en goedlachs, toch zeker niet zonder betekenis. Is het deze houding van te verbergen wat er in hem omging misschien geweest, die de Prins die reputatie van zekere nonchalance bezorgde, die hij bij een enkele schrijver blijkt te hebben? Inderdaad maakt hij in de eerste periode van zijn volwassen mannelijke leeftijd nu en dan de indruk zich van de dingen niet veel aan te trekken en om zijn goede naam niet veel te geven.

Ik denk hier aan hetgeen hij in 1558 te Frankfort a. d. Main tegenover de keurvorst van Saksen en de hertog van Wurtemberg verklaard heeft: dat het huwelijk slechts bestaansrecht had opdat er geen twijfel zou kunnen rijzen in zake de vraag wie iemands wettige erfgenamen zijn, maar dat overigens in een concubinaat geen zonde stak. En aan die andere uitspraak, waarmee hij in 1561 de keurvorstin van Saksen zo diep gegriefd heeft, toen hij deze, op haar verzoek om in zijn straks te sluiten tweede huwelijk zijn jonge vrouw, overeenkomstig de opvoeding, die deze had gekregen, toch in Godsvrucht voor te gaan, ten antwoord gaf: met

⁵ De Kroniek van Godevaert van Haecht, ingeleid door Rob van Roosbroeck (Antw. 1929) bldz. 112.

⁶ Gelijk had ze; cf. H., Kruse, Wilhelm von Oranien und Anna von Sachsen (1934) S. 37

zulke melancholieke dingen zal ik mij niet ophouden; liever dan de Bijbel geef ik haar de Amadis de Gaules en andere dergelijke boeken, die de geheimen der liefde bespreken, in handen. Maar waren deze lichtzinnige opmerkingen werkelijk wel meer dan⁷{16} „renommistische Prahlereien”, zoals Rachfahl ze noemt; voor zover de eerste betreft dan — naar hij veronderstelt — bovendien nog slechts „in der Weinlaune” geuit? Ik wil er graag rekenschap van geven, waarom mij voor deze opvatting ervan inderdaad wel wat te zeggen schijnt. Wat die uitspraak over het huwelijk betreft grondt zich dit gevoel vooral op de overweging, dat de bronnen ons wel van verscheiden onwettige verhoudingen van de Prins vertellen, — de namen Eva Eliver, Barbara van Lier, Mademoiselle de Maudripont en de aanduidingen „die jungfrau im weissen rock” en in 't algemeen „les maykens de Bruxelles” komen in zulk verband bijvoorbeeld voor, zoals ook die van zijn bekende bastaard, Justinus⁸ — maar dat die, voorzover is na te gaan, toch alleen maar voor zijn gekomen in enige perioden, waarin Oranje òf in het geheel niet òf louter formeel als een getrouwd man te beschouwen was: gedurende zijn weduwnaarschap tussen de dood van Anna van Buren en zijn huwelijk met Anna van Saksen en in de jaren, dat dit laatste volkomen doodgelopen was. En voor wat aangaat die opmerking omtrent de Amadis de Gaules: hadden wij hierbij werkelijk met lichtzinnigheid van imborst te doen, dan had toch slecht voor kunnen komen, dat de Prins later het maken ervan betreurd heeft en dat aan spotternij heeft toegeschreven; aan een spotternij, voortgevloeid uit het feit, dat zijn hart toen nog niet bekeerd en gelovig geworden was. Trouwens paste een lichtzinnigheid, die {17} meer dan een houding was, wel bij de geestesgesteldheid, waarvan de Prins ter zelfder tijd blijk heeft gegeven: de geestesgesteldheid, die hem zich de moeilijkheden van zijn taak zózeer deed aantrekken, dat Willem er — naar enige jaren later gerapporteerd werd — bleek en mager van uitzag?

Eerlijkheid gebiedt in verband met 's Prinsen levensmanier in deze tijd ook van eigenschappen te spreken, waarbij het niet mogelijk is, met een beroep op de regel „kühn war das Wort, weil es die Tat nicht war”, verzachtende omstandigheden te pleiten. Als grand seigneur heeft de Prins namelijk ook de veel voorkomende grand seigneurs-fout, dat hij meende boven de Christelijke zedewet verheven te zijn en naar zijn persoonlijk bon plaisir te kunnen leven, vertoond, doordat hij zich aan onmatigheid heeft overgegeven. Toegestemd moet, dat dit bij hem geen individuele fout is geweest. Heel de Nederlandse adel van die tijd leed er aan. „Je vois une grande jeunesse en ce pays”, schreef landvoogdes Maria van Hongarije eens aan Karel V, „avec les moeurs desquelz ne me scaurois ny ne voudrois accomoder”. En ziehier hoe, toen Egmont in 1565 op het punt stond naar Spanje te gaan, zijn vrienden hem aan de grens de tijd hielpen korten, zolang hij daar wachten moest op een visum om door Frankrijk te mogen reizen! De wilde drinkgelagen waren er niet van de lucht. Als men in het kasteel van Kamerijk, waar men logeerde, een goed bericht kreeg, draafden en dansten allen moedernaakt door alle kamers. En zelfs bij de aartsbisschop aan de maaltijd uitgenodigd hield men zich niet in! Nu was zeker de Prins, die — om misverstand te voorkomen vermeld ik het hier uitdrukkelijk — daar te Kamerijk niet aanwezig is geweest, {18} niet een van de meest verregaande onder die wilde Nederlandse heren. Als Hoorne uitdrukkelijk tafelgenot en dronkenschap verdedigen deed hij niet. En bij Hendrik van Brederode vergeleken zal hij zelfs een zeer gunstige uitzondering hebben gemaakt: als Heuterus de zaak niet erger heeft voorgesteld dan zij was, placht die reeds 's morgens om tien uur niet meer nuchter te zijn. Maar vrij van de smetten van zijn tijd en klasse in dit opzicht mogen wij hem ons toch ook allerminst voorstellen. In 1578 was aan het hof te Brussel nog de herinnering niet uitgesleten aan de nachtelijke pleiziertochten, indertijd ondernomen door Philibert van Savoye, de hertog van Alva en... Willem van Oranje. Trouwens niet alleen het

⁷ Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde Bnd. XXXIII (1898) S. 292.

⁸ Een tweede bastaard, Karel van Nassau, verder, voor zover ik weet, geheel onbekend, wordt vermeld in Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde, 7e Reeks, Dl. X (1938) bldz. 141 n

getuigenis van anderen, ook zijn eigen mond heeft hem in dit opzicht veroordeeld. Ik ben hier, heet het in een brief van 30 Januari 1561 uit Breda, in gezondheid aangekomen, „combien que ay fait assés de désordre sur le chemin”. En 12 November 1563, in een brief aan zijn broer Lodewijk, niet veel anders. Wij hebben, schrijft hij immers, vrolijk St Maarten gevierd. Vrolijk, het is niet te ontkennen! Maar toch wat meer dan dat ook nog. Want hoor hoe de schrijver na deze mededeeling voortgaat: „Monsieur de Brederode a esté un jour que je pensois certes qu'il debvroit mourir”!

Zulke onmatigheid brengt waar zij komt doorgaans ook haar tweelingzuster schuldenmakerij mee. Het onderhavige geval maakte op deze regel geen uitzondering. Vergeleken met zijn inkomsten, die zeer groot waren, meer dan half zo groot als die der domeinen des Konings in de Nederlanden, waren 's Prinsen schulden nu niet zo buitengewoon drukkend. Maar achtmaal honderdduizend francs was, met name bij de toenmalige hoge waarde van het geld, toch een som van betekenis. En {19} het heeft de Prins dan ook heel wat moeite gekost ze betaald te krijgen. Te meer omdat — naar hij zelf eens verklaard heeft — financieren nooit de sterkste zijde van hem en zijn familieleden is geweest: op oudere leeftijd mochten zij er de slag al van beet krijgen, in hun jeugd liet hun geschiktheid in dit opzicht doorgaans heel wat te wensen over. Nu mogen wij dat gebrek aan evenwicht tusschen Oranje's inkomsten en uitgaven zeker niet geheel op rekening van zijn gesignaleerde onmatigheid schuiven. Debet er aan zijn stellig niet minder de drie belangrijke reizen geweest, waarop hij achtereenvolgens door Karel V en Philips II werd uitgezonden, zonder daarvoor ik wees reeds op die gewoonte — vergoeding van kosten te krijgen. Een naar Engeland, een naar Duitsland en een naar Frankrijk. Die naar Engeland in 1554, als deel van het eregeleide van Philips II, toen die daarheen trok voor zijn huwelijk met Koningin Bloody Mary. Die naar Duitsland in 1558, ter overbrenging der rijksraders aan Karel V's opvolger, Keizer Ferdinand. En die naar Frankrijk in het daaropvolgende jaar als begeleider van de hertog van Alva, die toen als vertegenwoordiger van de Koning diens nieuwe huwelijk daar zou aangaan, diens huwelijk met Elizabeth van Valois, nadat Bloody Mary in 1558 gestorven was.

Maar al moet dit alles mee in aanmerking worden genomen: dat de overbelasting van 's Prinsen budget in die tijd mee aan zijn onmatige levenswijze te wijten is geweest, is toch wel zeker. Had hij — afgezien van een zekere aanleg tot het opdoen van koorts niet zó'n goede gezondheid genoten, dat hij voorzover wij weten maar éénmaal levensgevaarlijk ziek is geweest — tijdens het beleg van Leiden en tengevolge van de „melancolie”, die hem in verband {20} daarmee toen kwelde — dan zou deze levenswijze Oranje ook nog wel in anderen opzichte dan met betrekking tot zijn financiën geschaad hebben. Nog te meer omdat hij zijn gebrek ten deze nooit geheel heeft weten af te leggen. Zijn tijdgenoot Gascoigne heeft in een gedicht, dat hij aan hem, de „noble Prince”, heeft opgedragen, onomwonden verklaard, dat de slechte geruchten, die in dit opzicht over hem in omloop waren, hem vals voorkwamen:

„The simple Sottes do coumpte thee simple too,
Whose like for witte our age hath seldome bredde;
The rayling roges mistrust thou darest not do,
As Hector did, for whom the Grecians fledge,
Although thou yet werte never seene to dredde;
The slandrous tongues do say thou drinkst to much,
When God he knowes thy custome is not such”!⁹

Maar stellig heeft hij de stand van zaken zodoende toch wel wat geflatteerd. Een paar uitdrukkingen uit het rapport omtrent een politiek tafelgesprek ten huize van de Engelse agent sir Thomas Gresham, dat Oranje in September 1566 met deze heeft gehouden, — „Wine laying open the secrets of his hearts” ; „Thus threatening in his rage, after supper he was

⁹ Geo. Gascoigne, Complete Works, Vol I (ed. Cambr. 1907) p. 164

mollified by a song”,¹⁰ — en de volgende verklaring, die wij bij Van Reyd over hem lezen met betrekking tot het jaar 1580: „om die ghewoonheijdt wille van de Natie, dronck hij somwijlen{21} boven dorst, maer altoos 't selve gelaedt met vollen verstande en maniere behoudende”, sluiten hier allen twijfel uit.

Klaarblijkelijk heeft Willem, die in andere opzichten zijn tijdgenoten zo ver vooruit is geweest, zich hier aan de slechte gewoonte zijner adellijke en burgerlijke volksgenoten niet kunnen ontworstelen. Ik onderscheid iemands levenshouding, de manier van zijn reageren op de wereld buiten hem, van zijn karakter, de stabiele geaardheid van zijn wezen. Daarom moet ik, na van die eerste gesproken te hebben, nu ook nog nadrukkelijk voor de laatste aandacht vragen. Om verschillende redenen brengt dit moeilijkheden mee. Maar meer dan iets anders maakt dit het bezwaarlijk hier een zuivere voorstelling te geven: dat in 's Prinsen leven zulke ontzaglijke veranderingen hebben plaats gehad, zowel inwendig als uitwendig. Dat zijn karakter zich onder zulke uiteenlopende maatschappelijke en geestelijke constellaties heeft geopenbaard. De man, die in de loop der jaren vijftig eens, ter bezuiniging, aan acht en twintig koks op eenmaal ontslag liet geven, vinden wij in 1580 zó door werk overstelpt — „mit stetter arbeit mehr als der Job geplaget”¹¹ — terug, dat hij niet alleen geen tijd meer heeft om aan zijn familieleden te schrijven, maar dikwijls ook slechts éénmaal per dag gelegenheid vindt om wat te eten en daarvoor eerst om twee of om drie uur aan tafel kan gaan. En voor het geval dit nog niet genoeg mocht zijn om een indruk van de mate, waarin zijn leven onderstboven gekeerd werd, te geven: hoe zag Fulke Greville, een vriend van Philip Sidney, aan het eind der jaren zeventig te {22} Delft, wat zijn garde-robe en zijn omgeving betrof, hem, die toch eens aan het Brusselse hof een ster van de eerste grootte was geweest? „His uppermost garment was a gown, yet such as (I dare confidently affirm) a mean born student in our Inns of Court would not have been well-pleased to walk the streets in. Unbuttoned his doublet was, and of like precious matter and form to the other. His waistcoat (which shewed itself under it) not unlike the best sort of those woollen knit ones which our ordinary watermen row us in. His company about him, the burgesses of that beer-brewing town: and he so fellow-like encompassed with them as (had I not known his face) no exterior sign of degree or reservedness could have discovered the inequality of his worth or estate from that multitude”. Intussen hebben wij bij dit alles nog maar alleen wijzigingen in het uitwendige van 's Prinsen leven voor ons. Maar valt daarnaast nu ook nog niet een verandering in geestelijk opzicht bij hem vast te stellen, zo groot als zij zich maar denken laat? De verandering, waarbij hij godsdienstig van een gematigd onverschillige tot een vroom Christen is geworden? Werkelijk, wie Oranje's karakter onder woorden tracht te brengen raakt in een gevaarlijk vaarwater verzeild en kan, als hij niet uiterst voorzichtig koers kiest, licht stranden. Toch moet de poging gewaagd! De trek, die ons, als wij dat doen, in hem het eerste opvalt, is m. i. wel, dat Oranje geen man van krachtig initiatief is geweest. Hij had niets van die vermetele durvers, als we ze wel in de geschiedenis vinden, wier hartstocht het is de loop der gebeurtenissen te beheersen en er de weg voor te banen. Een nauwgezet, haast angstvallig wikker en weger veeleer, wachtend op {23} „ce que le temps lui conseilleroit”.

Ja zelfs een cunctator; niet alleen door zijn tegenstanders ervan beschuldigd te veel „lento pede” te handelen,¹² maar die dat in zijn Apologie van 1581 ook zelf toegaf: „qui est ce” — schrijft hij daar immers — „qui me pourroit accuser d'aultre faute sinon d'avoir trop temporisé devant que prendre les armes”.

Eén voorbeeld van deze geaardheid als vertegenwoordiging van tal van andere! Tijdens de moeilijkheden te Gent tegen het eind der jaren zeventig besluiten de mannen, die in die stad de leiding hadden, zich meester te maken van de personen van Aerschot en de zijnen, m. a. w.

¹⁰ J. W. Burgon, *The Life and times of Sir Thomas Gresham*, Vol I (London) p. 166.

¹¹ A. Kluckhohn, *Briefe Friedrichs des Frommen*, Bnd. II (1872) S. 690, Anm. 1

¹² *Tijdschrift voor Geschiedenis*, Jrg. 46 (1831) bldz. 364.

van 's Prinsen voornaamste tegenstanders in de Vlaamse Staten. Ze willen dat echter niet doen zonder daarover ter hoogster plaatse advies te hebben ingewonnen. Hoe het luidde? Als enig antwoord trekt de Prins zijn schouders op; en als het dan toch zonder iets meer niet blijkt te kunnen aflopen, dan laat tenslotte Zijne Excellentie hun door Marnix' bemiddeling dit weten: ze moeten hun gang maar gaan, maar... „sonder meer met den Prince te spreken”.

Metterdaad dus, als ik zeide, een man zonder enige behoefte anderen in zijn vaart mee te slepen! Maar eveneens iemand, die niet gauw meegesleept wordt. Noch door zijn omgeving, noch waarop ik hier nog meer nadruk leg — door de felheid van zijn temperament. Een enkele maal trad Oranje heftig en hartstochtelijk op. Bijvoorbeeld in Maart 1567, toen hij met het oog op de redding van Antwerpen zich zózeer roerde, dat hij er hees van werd en zelfs flauw van viel, zodat hij met wat azijn, die men hem in het {24} gezicht sprenkelde, moest worden bijgebracht.¹³ Maar vooral in zijn conflict met de Gentse democraten in 1578 en vervolgens. Dan schrijft hij aan de magistraat „met corten maer heftigen woorden” ; dan heet Beutterich, de raadsman van Johann Casimir, die met Hembyze en Dathenus onder één deken lag, zoals een Engels zegsman het weergeeft „a villain and sclanderous varlet” ; dan gaat er een brief naar die Dathenus, die niet mis is, hem van onwaardige achterklap beschuldigt enz. Maar meestal trad hij kalm, beheerst en overredend op. In die mate kalm en beheerst, dat wij hem nooit pathetisch of verbitterd zien worden; zelfs bij het ontmoeten van grote teleurstellingen niet; en dat zijn jongere broeder Lodewijk doorgaans een veel forsere indruk maakt dan hij. Dat zulke karaktereigenschappen hem, die ze bezit, geschikter maken voor een staatkundige dan voor een militaire carrière is zonder meer duidelijk. Even als dat hij in godsdienstig opzicht niet licht voor het martelaarschap bestemd zal blijken, omdat de vurigheid van geloof en de ijver om te belijden, die hiertoe voeren, op zulk een bodem maar slecht tieren willen. Ten opzichte van de Prins heeft dan ook zowel het een als het andere gegolden. De vraag wat wij van de Prins als aanvoerder te denken hebben is grondig nagegaan door Rachfahl. Met deze conclusie, dat wij het ervoor moeten houden, dat hij een, niettegenstaande zijn jeugd, „geschickter und umsichtiger Feldherr” geweest is. Men heeft hem bang van aanleg genoemd. Granvelle bijv. deed dat.

Maar, {25} al was hij bedeesd en al heeft hem na de aanslag, die Jean Jaureguy op hem pleegde, angstige wroeging vervuld over het vele bloed, dat hij had vergoten, zodat het nodig was, dat zijn hofprediker l' Oiseleur de Villiers er hem op wees, dat hij eerst niet voor eigen verantwoording, maar in dienst van Karel V had gestreden, en later, toen hij niet meer op last van een ander handelde, voor „une juste querelle” het zwaard had gevoerd: van lafheid, zodat hij zijn lijf en leven niet durfde wagen, mag hij toch niet beschuldigd worden. Zelfs in een geval, dat in dit opzicht nog meer eiste dan een gevecht doet, is hij immers niet te kort geschoten. In Maart 1567 op de Meir te Antwerpen, toen een woedende mensenmenigte van hem eiste, dat hij aan het hoofd der voorhanden gewapende Jan van Marnix te Oostruweel te hulp zou snellen, en hij wel werkelijk op de zinspreuk „saevis tranquillus in undis” recht toonde te hebben door onverbiddelijk te weigeren en — er moge dan nog zoveel in hem omgegaan zijn: „wir wol sagen können wir seyen von Newen geboren” schrijft hij na afloop van het oproer aan de graaf van Nieuwenaar — te blijven weigeren. Zeker is hij ook in militair opzicht, in onderscheiding van Egmont — zoals zijn tijdgenoten het uitgedrukt hebben — meer de man van het beraadslagen dan van het uitvoeren geweest. Maar zolang er in de oorlog naast vechtofficiëren ook strategen nodig zijn, kan hem dat toch moeilijk in onze waardering een stempel van minderwaardigheid opdrukken.

Echter staatsman was hij toch nog in hoger mate! Door een brief onjuist te dateren heeft Gachard aanleiding tot de gedachte gegeven, dat hij zich reeds op zijn zeventiende jaar met politieke aangelegenheden bezighield. Maar ook al is die staatkundige belangstelling {26} op

¹³ F. Rachfahl, Wilh. von Oranien, Ed. II (Halle a. S. 1908) S. 873.

zó jeugdige leeftijd een fictie gebleken: daar wat in die datering 1550 heet 1556 moest wezen, heeft hij het toen hij drie en twintig was geworden stellig gedaan. En daar is sedert nooit verandering in gekomen. Het vervolg van dit boek zal er in overvloed de bewijzen van leveren. Meer voor staatsman dan voor militair geschikt is, zeide ik, wie zich door zulk een gebrek aan initiatief en door zulke kalmte als wij bij de Prins aantreffen kenmerkt. Maar hij is ook in religiosis weinig uit het hout gemaakt, waaruit martelaren gesneden worden. Strada heeft het godsdienstig standpunt van Oranje gekarakteriseerd als „religio ambigua aut potius nulla”, weinig beslist of liever a-godsdienstig. En zeker niet voor zijn gehele leven, maar wel voor deze beginperiode ervan is dit geen ongeschikte karakterisering. Voor het uitwendige heeft hij in deze jaren stellig Rooms Katholiek geleefd.¹⁴

Philips van Hessen heeft het in 1560 uitdrukkelijk in dezer voege geconstateerd: „er ist ein Pappist, horet mesz, esset uff die verbottenne Tage kein Fleisch”. En eer men vijf jaar later schreef is van ernstige verdenking in dit opzicht dan ook eigenlijk geen sprake geweest. Eerst toen vroeg de Koning hem eens een goede kok uit zijn keukenpersoneel naar Madrid te zenden. Waarschijnlijk niet zozeer om deze eens bijzonder lekkere schotels klaar te laten maken als wel om een eerstehandsgetuige eens te kunnen ondervragen over 's Prinsen al of {27} niet vasten.¹⁵ Vermoedelijk nog te vroeg echter: eerst sedert Kerstmis 1566 schijnt Oranje van de mis weggebleven te zijn en het Paasfeest van het daaropvolgende jaar is het eerste geweest, bij welks viering hij uit de kerk bleef.¹⁶ Maar Bakhuizen van den Brink heeft ons op gelukkige manier leren onderscheiden tussen „katholiek leven” en „katholiek zijn”.¹⁷ En Rooms Katholiek geweest, neen, is de Prins toen toch eigenlijk niet. Ook niet dat wij hem voor feitelijk Protestants moeten houden in dit tijdperk. Maar hij was noch het een noch het ander. Ik houd hetgeen hij later dienaangaande in zijn Apologie van 1581 meegedeeld heeft niet voor onjuist. „Ceste doctrine” — het Protestantisme, waarin hij thuis was opgevoed! „estoit tellement engravee en mon coeur, et y avoit jecté telles racines qu'en son temps elle est venue à apporrez ses fruits” ; en „j'ai grande occasion de remercier Dieu, qui n'a point permis ceste sainte semence s'estouffer, qu'il avoit semée lui mesme en moi”: zeker, zo is het geweest. Maar in de hier besproken tijd was dat zaad toch wel met een dikke laag stof tot onzichtbaar wordens toe bestoven. Nog geruime tijd nadat de voorbereiding van de Prins afgesloten was, was van wezenlijke vroomheid, hetzij in Rooms Katholieke, hetzij in Protestantse zin, niets bij hem op te merken. Tot zover over Oranje's gebrek aan initiatief en wat daarmee in zijn karakter samenhang.

Thans over zijn karaktereigenschap, die daar het complement van vormde: zijn onvergelykelyk taai doorzettende vasthoudendheid wanneer hij er eenmaal toe gekomen was iets ter hand te nemen, en zijn — als deze qualité tot een défaut ontaardde — zijn aan iets blijven hangen ook nadat de tijd ervoor voorbij was gegaan. Ook van deze eigenschap zal dit boek in overvloed voorbeelden opleveren. Op haar best zien wij haar zich bij voorbeeld in 1573 en 1574 tegenover Marnix van St. Aldegonde openbaren, toen de ellendige toestand dier jaren zelfs deze vertrouwde medewerker van de Prins een paar maal met défaitisme besmette, zodat hij — mits de Calvinisten verlof kregen, al of niet met meeneming hunner goederen, het land te verlaten van voortzetting van het verzet tegen de Koning af wilde zien. De Prins wilde daar toen niets van weten. Vrede? Natuurlijk, hoe eer hoe liever. Maar nooit dan op deze twee voorwaarden: Alva en zijn Spanjaarden buiten onze grenzen, en de oude privilegiën hersteld!

¹⁴ Een zijner biechtvaders is de pater Pieter van Megen geweest, die later tot rector van het St. Margrietenklooster te Bergen op Zoom werd aangewezen en te Keulen stierf; zie J. Kleyntjes en C. Sloomans, *Corpus iconoclasticum*, Dl. III, De Hervorming te Bergen op Zoom (1933) bldz. 83 n 2.

¹⁵ R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en Karakter-schetsen*, Dl III ('s Gravenha. 1913) bldz. 14 noot.

¹⁶ F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, Bnd. II (Halle a. S. 1908) S. 883.

¹⁷ Voor de betrokkenen zelf gold deze onderscheiding natuurlijk niet, zie Rachfahl, a. a. O, End. I (Halle a. S. 1906) S. 590, 591. Maar voor de buitenstaanders is ze m. i. zeer goed bruikbaar.

Voor de navolging van welke voorwaarden dan bovendien nog deugdelijke waarborgen behoorden te worden gesteld, omdat het concilie van Constanz indertijd immers het beginsel had geproclameerd, dat men tegenover kettters zijn woord niet behoeft te houden. Dat de Prins op deze manier heel veel tot stand heeft gebracht is buiten kijf. Maar of hij het proces onzer worsteling om onafhankelijkheid er niet ook wel eens door belemmerd heeft? Nu en dan toch ging — als gezegd — deze vasthoudendheid zó ver, dat het hem moeilijk viel wanneer het getij verliep de bakens te verzetten. {29} Een duidelijk voorbeeld daarvan hebben de gebeurtenissen van 1566 en 1567 te zien gegeven, toen Oranje maar bleef en bleef strijden voor aanneming, door de Calvinisten, van de Confessie van Augsburg, ook toen die bevolkingsgroep al heel beslist getoond had hiervan niets te willen weten en nog alleen heil te verwachten van gewapend verzet in samenwerking met de enige Duitse vorst, die ook bezwaren tegen de Augsburgse Belijdenis had, keurvorst Frederik III van de Palts.¹⁸

Ja, er zijn er geweest, die beweerd hebben, dat eigenlijk 's Prinsen gehele leven wel als getuige van de genoemde karaktereigenaardigheid kan worden in het geweer gebracht. 's Prinsen gehele leven, althans voor zover het gestreden heeft voor de invoering van godsdienstvrijheid. Duidelijk bleek, zegt men dan, die godsdienstvrijheid in zijn tijd uiterst moeilijk, feitelijk zelfs onmogelijk bereikbaar. En toch zien wij Oranje zich in het streven om haar ingevoerd te krijgen bijna zijn gehele leven lang mordicus vastbijten. De vraag, die Kernkamp naar aanleiding hiervan heeft opgeworpen, met de duidelijke neiging om haar ontkennend te beantwoorden, de vraag of hij dan toch eigenlijk wel een groot staatsman geweest is¹⁹, past hier m. i. niet; want op den duur heeft hij zijn tolerantie-ideaal immers wel degelijk laten glippen; en bovendien: wat een ontzaglijke belangen stonden bij het al of niet vasthouden hieraan niet op het spel! Niet minder dan het bijeenblijven of van elkaar gescheurd worden van de Nederlanden. Maar zóveel laat zich uit 30} Oranje's optreden in dit geval toch wel afleiden: dat zijn karakter meer naar te grote onverzettelijkheid neigde dan naar het omgooien van het roer eer dit nog strikt noodzakelijk was, of het opgeven van bolwerken, die nog niet totaal verloren waren gebleken. Gebrek aan initiatief en daarbij — eenmaal de actie begonnen — een grote mate van taaiheid in het vasthouden: het komt mij voor, dat dit geen individuele menging van karaktertrekken alleen maar geweest is bij de Prins. Daarvoor vertoont dit beeld een te grote overeenkomst met de volksaard der bewoners van het Westerwald, waar de Nassauers hun bakermat in gehad hebben. Veel werk is er van de studie van die volksaard nog niet gemaakt. Maar de literatuur, die er voorbijgaand aandacht aan wijdt, noemt dan toch geheel dezelfde eigenschappen, als in Oranje op de voorgrond traden: langzaam en onbeslist, en anderzijds — zoals het bij bergwerkers ook haast vanzelfsprekend is arbeidzaam, doorzettend, en slechts met moeite uit hun eenmaal ingeslagen koers te slaan!²⁰

En zo verschool zich dus werkelijk, zoals ik het in het opschrift van dit hoofdstuk aangaf, achter de Bourgondische grand seigneur, die de Prins in levenshouding geweest is, wat karakter aangaat de — niettegenstaande al wat hij beleefde, ongerepte Westerwalder. De besproken neiging van de Prins om aan een eens ingenomen standpunt te blijven kleven ook wanneer loslaten ervan aanbevelenswaardiger geweest zou zijn, biedt ons m. i. ook de sleutel ter verklaring van de omstandigheid {31} dat hij zo dikwijls twee ijzers tegelijk in het vuur heeft gehouden; dat hij — zoals Rachfahl het noemt — er altijd voor terugdeinsde zijn bruggen achter zich af te breken. Van die gewoonte m. a. w., waardoor hij tal van malen de indruk maakt niet recht door zee te gaan, en dat inderdaad ook wel eens te weinig gedaan heeft, zodat het niet helemaal onverklaarbaar is, dat hij de bijnaam Willem „de Zwijger” heeft

¹⁸ Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheid-kunde, 6e Rks, D1 IX, bldz. 36-40.

¹⁹ G. W. Kernkamp, Van menschen en tijden, D1 I (Haarlem 1931) bldz. 233, 234. {

²⁰ Zie Texter, Nassauische Chronik § 48 en H. Kruse, Das Siegerland unter preussischer Herrschaft (Siegen 1915).

gekregen. Zowel Fruin als Blok hebben er de aandacht op gevestigd, dat de 19e eeuw, door de Prins bij voorkeur met deze naam aan te duiden, zich door diens vijanden — hetzij dan dat Granvelle of de inquisiteur Titelmans of Alva de eerste auteur daarvan geweest is — op sleeptouw heeft laten nemen en ten onrechte de bijnaam, dien ons Nederlandse volk hem heeft gegeven — en die voor het eerst in 1571, in een pamflet van Geldorpius tevoorschijn komt — de bijnaam Willem- Vader of Vader van den lande, daardoor op de achtergrond heeft laten dringen. De conclusie, waartoe deze geleerden dientengevolge gekomen zijn, nl. dat wij de laatstgenoemde naam dus weer in ere moeten herstellen, terwijl wij van de eerste afstand doen, hebben wij m. i. dankbaar te aanvaarden. Maar wij mogen, dunkt mij, tegelijkertijd toch ook niet uit het oog verliezen, dat het zonder meer, als een belediging van de Prins, ter zijde schuiven van die bijnaam „de Zwijger”, ons van een gewichtig gegeven tot betere kennis van diens karakter beroven zou.

Men kan bij historisch onderzoek evengoed als van diens vrienden van zijn vijanden over iemand leren. Wat ons hierbij enige moeilijkheid berokkent: de berichten over het oudste gebruik van die naam „swigenden Willem”, waarop Fruin en Blok hun mening {32} grondden, zijn in het Latijn tot ons gekomen en noemen nu daarbij noch hetzelfde woord noch hetzelfde begrip. Een ervan spreekt van „astutus Guilielmus”: de sluwerd. Het andere daarentegen legt Granvelle het woord „taciturnus”, dat is dus letterlijk „de Zwijger”, in de mond. Toch is m. i. die moeilijkheid niet onoverkomelijk. Op de plaats, waar van „astutus” wordt gesproken, hebben wij toch eigenlijk — en daarom kan zij m. i. ook bezwaarlijk iets met de andere, waarop men wees, te maken hebben — wij hebben daar niet met een bijnaam, maar alleen met een incidenteel gebruikt epitheton te maken.

Waar het Latijnse woord werkelijk het karakter van een bijnaam heeft, in het bericht van Strada over Granvelle's vraag uit 1568, of behalve Egmont en Hoorne ook „de Zwijger” (zo noemde hij Oranje, zegt Strada) gevangen was, heet het „taciturnus”. Nu heeft dit woord in de mond van 's Prinsen vijanden, ofschoon het die op zichzelf niet heeft, stellig een spijtige betekenis gehad. Een zwijger in de neutrale zin van het woord, dat hij niet placht te spreken of niet goed spreken kon, had trouwens niemand, die Oranje ook maar eenigszins kende, hem ooit kunnen noemen. Want hij was integendeel een man, die gemakkelijk zijn woord deed. Volgens een tijdgenoot kon hij zelfs betoverend spreken, terwijl hij in „persuasie”, in het overreden, zijns gelijke niet moet gehad hebben.

Derhalve, al gebruikt men dan ook geen heel sterk woord: de Prins als stiekemerd te brandmerken of iets dergelijks heeft men toch zeker wel gewild. Conform verscheidene uitingen, hier en daar elders geboekstaafd, waarin hij een groot kunstenaar in het veinzen werd genoemd, zich een veinzersnatuur, die zich in voor- noch tegenspoed verloochende, zag toegeschreven, of als „een Reynardt, hij {33} heeft andere dingen voorhanden dan men meent” werd gekarakteriseerd. Nu is wie bij zijn tegenstanders stiekemerd heet natuurlijk volstrekt niet altijd in waarheid een bedrieger! Vijandsogen plegen wel scherp te zien, maar niet onpartijdig te oordelen.

Maar tegelijk laat zich moeilijk ontkennen dat een eigenschap, verwant aan de ondeugd, die hem ten laste gelegd wordt, dan toch allicht niet tevergeefs bij hem gezocht zal worden. In het aanmunten en in omloop brengen van die bijnaam „de Zwijger” zal zich — kunnen wij gerust aannemen — dus wel de spijt hebben geopenbaard, dat de man, die men op die manier betitelde, zich zo meesterlijk wist te beheersen. Dat hij er, helaas, nooit eens iets uitflapte, dat zijn tegenpartij op weg kon helpen om achter zijn plannen te komen. Dat hij tegenover die tegenpartij zó gesloten was. Hij kon het trouwens ook tegenover anderen, zelfs ook tegenover degenen, die hem het naaste stonden, zijn. Drie maanden vóór haar dood, na een zevenjarig huwelijk, moet zich 's Prinsen eerste vrouw eens hebben beklagd, dat zij van het innerlijk leven van haar gemaal toen nog niets meer wist dan bij de eerste gelegenheid, dat zij hem zag. Veinzen moge hem dan werkelijk, zoals hij het eenmaal aan Egmont schreef, zeer slecht zijn

afgegaan — huldigde ook de Franse gezant de Bellièvre, toch werkelijk geen vriend van hem, in 1578 niet zijn eerlijkheid door te verklaren: „vous tirerés pas aisément, ni au premier coup, foutes les promesses de luy que l'on vouldroit; ce aussi à quoy il obligera sa promesse, j'estime qu'il ne y vouldroit pas faillir” ? — een Zwijger in de zin dat hij veelal weigerde zijn geest uit te laten was hij niettemin dus wel. 's Prinsen uiterlijk uit de dagen van zijn prille, in het ouderlijk huis doorgebrachte jeugd kennen wij — zoals {34} ik in het begin van dit hoofdstuk schreef — niet.

En hetzelfde geldt, mits goed opgevat, eigenlijk ook met betrekking tot de periode van zijn leven, waarin hij te Breda en te Brussel zijn opvoeding voltooid zag en aan de oorlog van Spanje tegen Frankrijk deel nam. Het is waar: wij hebben uit die jaren de prent, die Cornelis Anthonisz in 1545 van hem maakte, en waarop de twaalf-jarige als ruiter staat afgebeeld! Maar van enige betekenis is deze in dit verband toch nauwelijks, want trekken zijn daarop zo goed als niet te onderscheiden.

Niet in zulke ongunstige omstandigheden verkeren wij gelukkig echter ten aanzien van het zo veel belangrijker ogenblik, waarop Oranje voor de Nederlanden in het krijt begon te treden! Door middel van een goed geschilderd kniestuk en met behulp van enige beschrijvingen van zijn voorkomen en optreden zijn wij in staat hem ons op dat moment van zijn leven zelfs goed voor te stellen. Vooreerst door middel van dat portret. Ik meen de nu aan Willem Key dan weer aan Antonio Moro toegeschreven beeltenis, die zich in het museum te Kassel bevindt. Op grond van de feiten, dat dit stuk in 1559 gemaakt is en dat het naar Hessen werd gezonden, valt te vermoeden, dat zijn vervaardiging in verband heeft gestaan met 's Prinsen tweede huwelijk, dat met Anna van Saksen. In 1559 toch zijn de onderhandelingen daarover van 's Prinsen zijde begonnen; en landgraaf Philips van Hessen, de grootvader van de bruid, is het geweest, die er van de zijde van haar familie wel de voornaamste rol in gespeeld heeft. Dus laat het ons de afgebeelde zien op het ogenblik, dat hij het zenith van zijn grand seigneurschap heeft bereikt; want door dat tweede huwelijk, dat hem zo oneindig veel teleur- {35} stelling heeft bezorgd, hoopte hij de hoge positie, die hij in de Nederlanden had verkregen, immers tot een geheel Europa omvattende reputatie op te voeren. En ziehier wat het ons dan zien laat! Een rijzige figuur in een harnas gestoken. Kortgeknipt golvend haar en als baard een dunne snor en sik. Een hoog voorhoofd. Heldere, open ogen, waarin een nadenkende, haast starende blik. Vrij ver vooruitstekende jukbeenderen. Een smalle neus en een kleine besliste mond. Grote, magere handen. In zijn geheel genomen, bij vergelijking met andere Duitse vorstenfiguren uit die tijd, een specimen van een fijn, meer nerveus dan apoplexief type. Leggen wij deze stukken van ± 1560 naast latere portretten, dan zien wij — behalve dat de kleding gaandeweg eenvoudiger wordt tot zelfs aan het zeer eenvoudige toe en dat het gezicht de sporen van zorg en vroegtijdige veroudering begint te vertonen — hoe de Prins, de enkele onbegrijpelijk listige portretten, die we ook van hem over hebben nu maar gelaten voor wat ze zijn, op de duur een totaal gewijzigd voorkomen heeft gekregen door veranderingen in zijn haar- en baardgroei. De sik wordt een volle, spits toelopende kinbaard. En het korte haar wordt eerst wat langer gedragen, om tenslotte... te verdwijnen en door het bekende kalotje te worden vervangen. In 1577 was Oranje zelfs geheel kaal geworden; wij horen het hemzelf, in zijn woordspel tegenover de hertog van Aerschot te Geertruidenberg in dat jaar, ons medelen: gij ziet dit haarlooze hoofd; weet dat ik niet kaler van schedel dan Calvijns van hart ben: calvus et Calvinista! Ook het litteken onder het rechteroor, waarvoor de moordaanslag van Jean Jaureguy, in 1582, aansprakelijk is te stellen, heeft hem — blijkens het laatste portret, dat wij {36} van hem hebben, dat uit 1584, in een museum te Brescia in Italië aanwezig — in zijn laatste levensjaren een, bij vroeger vergeleken, andere impressie doen maken.

Welkome aanvullingen van deze geschilderde beeltenissen geven ons dan echter nog de beschrevene, die wij met betrekking tot diezelfde tijd hier en daar in de literatuur vinden. Zij

geven weliswaar niet altijd een zelfde beeld. Er is zelfs een groot onderscheid. Dit hier is van Reyd's portret: welgevormd, wat langer dan middelmatig — de Prins was aanmerkelijk groter dan zijn broer Lodewijk — bruin van huidskleur en haar, eer mager dan vetachtig, redelijk vroom van lichaam... vrolijke ogen. Zijn geheugen was bijkans een mirakel te achten. En hier de beschrijving, die een pamflet uit 1581 van Oranje geeft: een voortdurende onrustigheid, „une couleur basanée, un regard horrible et espouvantable, les yeux enfoncés dedans la teste de sorte qu'à grande peine ose-il regarder un homme à droit”.²¹ Maar daar de laatste van een fel antiprinselijke schrijver afkomstig is mag deze m. i. niet meegelden en heeft alleen de eerste waarde. Te meer waarde nog omdat van Reyd's inlichtingen uit de eerste hand zijn. Vele jaren toch is deze informator in dienst van Nassauers geweest, en hoeveel leden van dat Huis heeft hij niet persoonlijk gekend! Met dit alles is het materiaal, dat ons van de uiterlijke verschijning van de Prins een indruk vermag te geven, volstrekt echter nog niet uitgeput. Het stelt ons ook nog in staat hem enigszins in zijn manier van doen te leren kennen; in die kleine gewoonten van 1)

{37} elke dag, die — hoe betekenisloos ze ook in zichzelf zijn — toch niet minder illustratief werken als het er om gaat een man in zijn persoonlijke aard te leren kennen dan de officiële opgaven van zijn signalement. Zoo prees Brantôme, de bekende Hugenootse edelman, hem, na een ontmoeting in 1569, bijvoorbeeld om zijn „fort belle façon”, om zijn goede manieren. Maar ook krijgen wij er bepaalde momentopnamen van hem uit te zien, als deze: hoe hij de politieke zaken, die voor een dag aan de orde waren, naar Italiaanse mode graag besprak en afdeed terwijl hij 's morgens op zijn bed lag; hoe hij, voor een audiëntie binnenkomend, op het koordje van zijn wambuis kauwde een van die koordjes wel, die zo duidelijk staan afgebeeld o. a. op zijn portret, dat in het raadhuis te Amersfoort hangt²² — ja zelfs, hoe hij, als hem een goede tijding bereikte, daarnaar placht te zitten luisteren „gratant sa teste de joye” en hoe hij bij wijze van stopwoord telkens „Saint Nicolas” zeide.²³

Voor slot is er echter toch nog iets beters dan deze mededelingen van altijd min of meer anecdotische waarde slechts. De aanwijzing n.l. hoezeer uit 's Prinsen gestalte onder elke omstandigheid het indrukwekkende van zijn persoonlijkheid naar voren trad. Als Fulke Greville, wiens beschrijving van zijn bezoek bij de Prins te Delft in het eind der jaren zeventig ik ook hiervóór reeds. {38} aanhaalde, ons deze heeft laten zien zoals hij daar, in z'n hoogst eenvoudige, haast ongesoigneerde kleding, temidden der „burgesses of that beer-browing town” in genen dele opviel, gaat hij immers op deze manier voort: „Notwithstanding I no sooner came to his presence but it pleased him to take knowledge of me. And even upon that (as if it had been a signal to make a change) his respect of a stranger instantly begat respect to himself in all about him: an onward passage of inward greatness, which in a popular state I thought worth the observing, because there no pedigree but worth could possibly make a man Prince and no Prince, in a moment, at his own pleasure”. {39}

²¹ Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 6e Reeks, Dl. VI, bldz. 91.

²² Een afbeelding in Eigen Haard, Jrg. 1908, Dl. I, bldz. 388

²³ Brantôme, Oeuvres, T. II (Paris 1866) p. 398. Curiositeitshalve zij hier nog vermeld, dat de Prins „seer geerne etende was een seker pottagie gecocht met palingen”; zie Paul Fredericq, Het Nederlandse proza in de 16e eeuwse pamfletten (1907) bldz. 199.

2. IN DE BRES VOOR DE NEDERLANDEN

In het staatsarchief te Marburg a. d. Lahn bevindt zich een ongedateerd, vermoedelijk echter uit ongeveer Augustus 1553 afkomstig document, dat op buitengewoon duidelijke manier laat zien in welke gedachten- en plannenwereld de Prins zich destijds opgehouden heeft. Het is een rapport betreffende hetgeen de bisschop van Keulen „nechstverschinner Fastnacht” te Breda beleefde bij gelegenheid, dat hij, als verwant, daarheen was gereisd voor de Doop van Philips Willem, Oranje's oudste zoon²⁴ „Als sie” — na afloop der plechtigheid — „nuhn uber disch zusamen unnd inn die drunck khommen, habenn sich allerley redde” — gesprekken! — „hinn unnd widder unnd sonnderlich vonn grossen bewerbungen unnd rüstungen zugetragen... unnd unnder andernn gelauttet das der Prinzz vonn Uranien auch Reutter unnd knecht annehme,... Alsdann solt der Prinzz vonn Uranien uff das Landt zu Hessen rucken unnd jegen dem Landtgraven handlenn”. Ook de hertog van Gulik en graaf Reinhart van Solms zouden hierin betrokken zijn geweest... „Inn summa es sey an dem orth nichts dann von Kriegenn unnd rustungenn zu undertruckung der Teutschenn furstenn geredt”. Op dat pas was dus alles wat de klok in het Prinselijk paleis sloeg nog: Duitsland en de verhoudingen daar! Zelfs als de tongen loskwamen speelden de Nederlanden er toen klaarblijkelijk nog in het geheel geen rol! En toch leeft de Prins nu nog slechts als pater patriae van {40} de Zeventien Gewesten dier Nederlanden in de herinnering voort. Er is dus alle reden voor wie met deze figuur in onze geschiedenis in aanraking komt om onmiddellijk de vraag te stellen: hoe is Oranje er toe gekomen zijn lot aan dat van onze vaders te verbinden? Wanneer, waar en onder welke omstandigheden heeft hij besloten voor hen in de bres te springen? Zoveel is dadelijk wel zeker: de betrokken gebeurtenis heeft plaatsgevonden in de loop van het tijdperk tussen 1555 en 1559; die periode uit de geschiedenis van ons verzet, waarvan wij eigenlijk eerst sedert kort behoorlijk op de hoogte raakten.²⁵

In het tijdperk, waarin Koning Philips, in verband met de oorlog tegen Frankrijk, die destijds gaande was, de Nederlanden nog niet had verlaten, al had hij er in Philibert Emanuel van Savoye al een plaatsvervanger voor zich gesteld. Aan het begin dezer allereerste scène uit het voorspel van de tachtigjarige oorlog vinden wij van een botsing tussen de Koning en Oranje nog niets. Philips benoemde zijn latere tegenstander toen integendeel zelfs nog tot verschillende hoge, invloedrijke ambten. Zo maakte hij hem in November 1555 lid van de Raad van State. En eveneens nam hij hem in de orde van het Gulden Vlies op. Nu moet weliswaar toegestemd, dat deze stappen zonder meer nog niet zo veel betekend zijn. Omdat het immers juist altijd de politiek van de Madrileense heerser in kwestie geweest is te vriendelijker tegen iemand te zijn naarmate hij het te ernstiger op diens verderf toelagde. Maar van de zijde {41} van de Prins ontbrak toen ook nog elke gewilde systematische oppositie. In hoofdzaak vond 's Konings politiek dier eerste jaren bij hem loyale steun. Ja, sterker nog: waardering. Zijn fidus Achates althans, Lodewijk, zijn broer, heeft over de aanvang van diens regering nog in 1566 toen Philips zich dus al lang van een heel andere kant had leren kennen — dit toch werkelijk wel heel gunstige oordeel gevelde: „Sa Majesté... ne suivast seulement le commandement et admonition de son père”, n.l. om zijn onderdanen lief te hebben „et entièrement se confier en eulx”, „ains efforça, comme Prince doulce et de son naturel béning, de les gouverner et maintenir avecques une confidence... amiable”. Metterdaad zou zulke oppositie toen ook ten enen male ongerechtvaardigd zijn geweest. Want behalve dan op één enkel punt, op dat van de godsdienst — daar was zij van meet af

²⁴ Staatsarchiv Marburg a. d. Lahn, Polit. Archiv n° 2219.

²⁵ Grote verrijking van onze kennis ervan gaf in 1937 het boek van K. Verhofstad, S. J.: De regering der Nederlanden in de jaren 1555—1559 (Nijmegen 1937).

onverbiddeijk — heeft zich de staatkunde van Karel V's opvolger aanvankelijk veel meer dan door despotie gekenmerkt door tegenover de Nederlandse hoge adel toegeeflijk te zijn. Zózeer zelfs, dat, als deze straks zijn Ligue tegen Granvelle sluit, het gerucht opkomen kan dat die stap in het paleis wordt goedgekeurd. De oude dienaren van zijn vader hadden bij zijn aan de regering komen waarlijk niet voor niets hun hart vastgehouden bij de gedachte wat men van de jonge soevereïn misschien al niet zou kunnen beleven. Dit wat aan het begin der vier genoemde jaren de verhouding van Oranje tot de Koning betrof.

En niet anders diens betrekking tot de beide mannen, die destijds het naast aan de troon hebben gestaan: Philips' officiële vertegenwoordiger, de hertog van Savoye, en Granvelle, die het in feite nog meer was, al was hij het wat de titel betreft ook niet. {42} In 1559 heeft zich deze toestand echter sterk in ongunstige zin gewijzigd. Niet ten opzichte van 's Prinsen verhouding tot Granvelle. Hier bleef het voorlopig nog geheel bij het oude. Maar tussen Oranje en de Koning waren de betrekkingen in de herfst van dat jaar al vrij wat troebel geworden. Men kent het verhaal omtrent het driftige afscheidswoord, dat de eerstgenoemde van zijn landsheer te horen kreeg, toen deze — daar het nu met Frankrijk vrede was geworden — van de Vlissingen haven uit de Nederlanden eigenlijk meer ontvluchtte dan verliet. „No los estados ma vos, vos, vos”! *Niet de Staten maar gij, gij!* Of wij het voor historisch kunnen houden? Ook indien het dat niet was in die zin, dat het de gebruikte uitroep letterlijk weergaf: dat het naar de gedachte volkomen zuiver onthult wat er op het bedoelde ogenblik gebeurd is, is m. i. aan geen twijfel onderhevig. Heeft Oranje zelf in 1576, in een brief aan de Staten-Generaal, niet meegedeeld, dat de Koning hem zeventien jaar tevoren „Que, si los estados no tuviessan pilares, no hablarian tan alto” had toegevoegd: waren er geen mannen geweest, die de Staten steunden, nooit hadden deze zo'n hogen toon durven aanslaan?²⁶ Spaanse woorden in het midden van een Franse brief, en die dus klaarblijkelijk als een citaat moeten worden beschouwd! En op dezelfde toestand van een verstoorde verhouding tussen de vorst en diens het meest op de voorgrond tredende leenman wijst immers ook het feit, dat de landsadvocaat Mr. Jacob van den Eynden, toen hij in 1568 van zijn „faits et gestes” in de daaraan {43} voorafgegane tijd verantwoording had af te leggen, zich zelfs in de eerste plaats van de beschuldiging had schoon te wassen, dat hij in Augustus 1559, op de toen te Gent gehouden vergadering van de Staten-Generaal, waar Gillis de Borluut zo'n felle rede tegen de vreemdelingen losliet, de zijde van de Prins van Oranje had gehouden.²⁷

Niet dat daarmee het tafellaken tussen Philips en Willem al voor goed was doorgesneden. In het voorjaar van 1561 zien wij de laatste immers nog weer verscheiden nieuwe en waarlijk niet geringe gunstbewijzen van de Koning ontvangen. Hij wordt dan zowel opperjagermeester in zijn stadhouderschap Holland gemaakt als stadhouder van de Franche-Comté. Maar met dat al was het mooi van de verhouding der beide mannen toen toch af. De vraag doet zich hierbij op, of niet een reeds lang van te voren bestaande, maar voorlopig latent gebleven rivaliteit tussen hen de voedingsbodem heeft gevormd, waaruit die plant der vervreemding op het gegeven ogenblik plotseling omhoog is geschoten. Geheel aan factoren, die in die richting wijzen, ontbreken doet het in allen gevalle niet. Zodra Karel V als regeerder over de Nederlanden door Philips is opgevolgd begint het in Oranje's brieven onafgebroken klachten te regenen over de verwaarlozing, waaraan zijn troepen van de zijde der regering bloot staan; terwijl vóór dien zo'n geërgerde stemming ontbreekt. Lag aan dit feit nu een zakelijke wijziging in de toestand ten grondslag? Of een plotseling ingetreden grotere gevoeligheid aan de kant des Prinsen {44} alleen? En indien zulk een zakelijke wijziging: kwam Philips er dan toe deze in te voeren omdat hij aan algemeen-politieke of financiële factoren recht poogde te laten wedervaren of wjl hij er genoeg in had Oranje het leven als bevelhebber moeilijk en een behoorlijke actie als zodanig onmogelijk te maken? Om verschillende redenen lijkt mij

²⁶ Zie Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne, T. III (Brux. 1851) p. 147.

²⁷ Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, Dl. 45 (1924), bldz. 191 n 4, 192, 198, 199.

het laatste waarschijnlijker dan het eerste. Trouwens, iemands zoon en iemands buitengewoon onderscheiden gunsteling van meet af geen vrienden, maar integendeel a. h. w. voorbestemd om met elkaar in botsing te komen: zou het niet bevreedend geweest zijn als 't anders was geweest? Maar of het metterdaad zó of anders gegaan is nu verder maar daarlatend: ik heb het belangrijke tijdstip, waarop Oranje tegenover de Spaanse regering openlijk aan de zijde der Nederlanden is gaan staan, dus zonder twijfel tussen de jaren 1555 en 1559 te zoeken!

Nu zijn er heel wat strubbelingen met de Koning, waarbij de Prins zich niet onbetuigd heeft gelaten, uit de genoemde periode bekend. Daar was allereerst de strijd van een deel der leden van de Raad van State om te voorkomen dat hun college, dat het recht had in betrekking tot de regering der Nederlanden te worden gehoord, als „quantité négligeable” zou worden behandeld. Weliswaar had men te dien aanzien van de Koning een uitdrukkelijke belofte gekregen: de achteruitzetting, waarover men zich tijdens de regering van Karel V in dit opzicht had te beklagen gehad, zou gedurende zijn bewind niet meer gevreesd behoeven te worden! Maar: zeggen is nog geen doen! Aanhoudende controle te dezen bleek uiterst nodig, of men kon toch toezien bij wat de regering deed. Als gezegd gold dit tenminste van een deel van de Raad. {45}

Granvelle, Viglius en Barlaymont konden hier gemakkelijk gouvernementeel zijn: deze waren in staat hun invloed op de gang van zaken langs veel directer weg te laten gelden dan via het genoemd college. Maar voor Egmont, de Glajon en ... Oranje gold dit niet. Dan, in de zomer van 1558, rees de kwestie der bede-voor-negen-jaar, die de Koning zich wenste toegestaan te zien om zoveel mogelijk onafhankelijk van, de Staten-Generaal te zijn en die die Staten-Generaal wel wilden toestaan, maar alleen wanneer een door hen benoemde commissie op de besteding der toegestane gelden toezicht zou mogen houden. En eindelijk was ook de reeds genoemde vergadering dier Staten van Augustus 1559 te Gent, waar de Koning van zijn onderdanen afscheid wilde nemen, nog van wrijving getuige. 's Konings bekendmaking, dat hij, ter opvolging van de naar het Zuiden vertrokken hertog van Savoye, Margaretha van Parma tot landvoogdes had benoemd, terwijl Oranje c.s. voor een aanstelling van hertogin Christina van Lotharingen hadden gewerkt, zal daar de laatstgenoemde niet heel aangenaam hebben gestemd.

Maar veel meer voelde er zich vanzelf Philips geprikkeld door de plotseling opduikende eis der Staten — waarvan Oranje onomwonden verklaard en ook getoond heeft de aanlegger te zijn — dat zij bevrijd zouden worden van de langere, aanwezigheid der zich in het land bevindende Spaanse soldaten, en door de daarmee gepaard gaande mededeling, dat zij, als niet aan deze eis zou worden voldaan, ook niet van zins waren de gelden te voteren, waarvoor de regering ook bij deze gelegenheid weer een beroep op hen deed. Intussen mogen wij stellig niet maar alles wat in deze periode aan conflicten tussen de beide partijen valt {46} op te merken zonder meer in verband brengen met het doen van de zijde van de Prins — van zijn levenskeus om zich aan de Nederlanden te wijden. Ofschoon de constellatie, in verband met de getekende voorvallen, meermalen slecht genoeg is geweest, zodat Granvelle de gespannen toestand van omstreeks 1566 eens gekarakteriseerd heeft met te verklaren, dat het tijdperk der landvoogdij van de hertog van Savoye wel terug scheen gekeerd, het nemen van een besluit om tegen het régime van de Koning consequent de strijd aan te binden was toch nog een ding op zich zelf. Om dat te zien ontstaan moeten wij onze blik veeleer op het beroemde gesprek, dat Oranje in Juni 1559 met de Koning van Frankrijk in het Bois de Vincennes bij Parijs gehouden heeft, richten.

Ziehier de plaats in 's Prinsen Apologie van 1581, waarin hij zelf over de loop van dit gesprek verslag heeft gedaan: „Mais quand estant en France j'eu entendu de la propre bouche du Roi Henri que le Duc d'Alve” — Oranje's medeafgevaardigde naar het vorstelijk huwelijk, dat een dier dagen in de Franse hoofdstad plaats vond — „traictoit des moiens pour exterminer tous les suspects de la religion en France, en ce país et par toute la Chrestienté, et que ledict Sr Roi

(qui pensoit, comme j'avoï esté l'un des commis pour le traicté de la paix” — dat van de vrede van Cateau Cambrésis n.l. — „avoï eu communication de si grandes affaires, que je fusse aussi de ceste partie) m'eust déclaré le fond du conseil du Roi d'Espagne et du Duc d'Alve: pour n'estre envers sa Majesté en desestime, comme si on m'eust voulu cacher quelque chose, je respondi en sorte que ledict Sr Roi ne perdit point ceste opinion, ce qui lui donna occasion de m'en discourir asses suffisamment pour entendre le fond {47} du project des Inquisiteurs. Je confesse que je fu lors tellement esmeu de pitié et compassion envers tant de gens de bien qui estoient vouez à l'occision, et generalement envers tout ce païs auquel j'avoï tant d'obligation, et auquel on vouloit introduire une inquisition pire et plus cruelle que celle d'Espagne... voiant dis-je ces choses, je confesse que des lors j'entrepri à bon escient d'aider à faire chasser ceste vermine d'Espaignols hors de ce païs”.

Er is een tijd geweest, dat de betrouwbaarheid van dit verhaal sterk in twijfel werd getrokken. Een mededeling, die zó laat na de gebeurtenissen, waarover zij sprak, eerst voor de dag kwam, en die zó weinig door andere berichten gesteund werd, als dat met deze het geval is, verdiende toch wel geen vertrouwen? Zelfs een man als Bakhuizen van den Brink heeft haar een pooslang verloochend. Toch een pooslang slechts. Later is hij te dezen weer op zijn schreden teruggekeerd. Zoals de historische wetenschap in het algemeen het trouwens ook gedaan heeft. Want op het ogenblik is er wel niemand meer die het betrokken relaas ongeloofwaardig acht. En werkelijk bestond daar toch ook niet genoegzaam grond toe. Het is immers volstrekt niet zoals voorheen werd aangenomen, dat het geheel op zichzelf staat en nergens in de literatuur bevestiging vindt. Integendeel? De goed Rooms Katholieke schrijver Pontus Payen heeft het ook verteld; la Huguerye zinspeelt er in zijn Mémoires tenminste eveneens op; ja, zelfs in Granvelle's brieven kunnen wij er de neerslag van vinden, omdat daarin te lezen staat... nog meer dan dat het bedoelde gesprek heeft plaats gehad: dat het in Juni 1562 tussen de kardinaal enerzijds en Oranje en Egmont aan de andere kant een onder- {48} werp van bespreking heeft uitgemaakt. Trouwens, ook op zichzelf bekeken maken deze mededelingen der Apologie een indruk van betrouwbaarheid. Goed bezien toch laten zij de Prins op dit belangrijke moment nu niet zo'n restloos mooie rol spelen! Er toe overgaand de Koning van Frankrijk de bijzonderheden van de ter sprake gebrachte onderhandelingen te ontputselen liet hij zich naar hun voorstelling door wat voor soort motieven leiden? Door edele? Zeg bijv. door de gedachte, dat hier licht hoge belangen op het spel konden staan? Neen, gekrenkte trots was het, die hem dreef: „pour n'estre envers sa Majesté en desestime, comme si on m'eust voulu cacher quelque chose, je respondi en sorte que ledict Sr Roi ne perdit point cette opinion”, die n.l. dat ik van alles wel op de hoogte zou wezen. Welnu, een vervalser zou in een geval als dit eer wat lelijk was als mooi, dan wat verzwegen had kunnen worden, als lelijk hebben voorgesteld. En van wie de voorstelling niet flatteert mogen wij dus gerust aannemen, dat hij de waarheid spreekt.

Een andere kwestie is of wij het meegedeelde met dat al niet voor onwillekeurig wat bijgekleurd moeten houden; of de lange tijdsduur tussen het moment, waarop het gesprek gehouden en dat, waarop het te boek gesteld is, en de grote veranderingen, die daartussen hebben plaatsgehad, zowel in de gang van zaken in de Nederlanden als in de levenshouding en overtuiging van de Prins, niet tengevolge zullen hebben gehad, dat deze zich alles niet meer nauwkeurig herinnerd heeft, toen het op schrijven aanging, zodat hij de stand van zaken van een latere periode naar den zomer van 1559 in zijn verleden teruggeschoven heeft. Zo wil het Rachfahl. Deze ziet „Dichtung und Wahr- {49} heit” in het betrokken Apologie-gedeelte doorengemengd. Dat het gesprek in het Bois de Vincennes gehouden is neemt hij grif aan; evenals dat de Prins hierbij ter ore kwam, dat Alva een deel van zijn tijd daar te Parijs voor onderhandelingen over de mogelijkheid van een gezamenlijk optreden van Frankrijk en

Spanje tegen de ketterij heeft besteed. Maar wat hem onaannemelijk lijkt is, dat bij die gelegenheid ook reeds de invoering der Inquisitie door Hendrik II ter sprake zou zijn gebracht. Wat precies gebeurd is zou dit geweest zijn: „Die Anfänge seiner oppositionellen Haltung, zunächst allerdings mehr auf politischem Gebiete, fallen ungefähr in dieselbe Zeit: so konnte er später... wohl dazu gelangen, auch seine religiöse Opposition irrtümlich auf jene Tage des Verweilens in Paris zurückzuführen”. Dat het zo had kunnen gaan wil ik niet ontkennen. Maar dat het inderdaad zo gegaan zal zijn lijkt mij toch niet waarschijnlijk.²⁸

En dat op verschillende gronden. Het lijkt geen twijfel of bij Philips, toen hij zijn onderhandelingen door bemiddeling van Alva begon, de zaak der religie ook op de voorgrond heeft gestaan. Ver op de voorgrond stond ze zelfs. Als zijn zeer op handen vertrek uit Vlissingen hem alleen nog de gelegenheid laat om op te sommen wat zijn verschillende hoogste ambtenaren straks het allermeest zullen moeten behartigen, krijgen en de landvoogdes en Oranje meer dan iets anders maatregelen ter handhaving van het Katholicisme voorgeschreven. Zo is dus niet aan te nemen, {50} dat bij het gesprek in het Bois de Vincennes niet duidelijk uitgekomen zou zijn, dat het bij het sluiten van een overeenkomst, als waartoe men trachtte te geraken, vooral daarom te doen was. Kan dan echter de bij de Prins gewekte weerzin tegen die overeenkomst wel buiten die godsdienstkwestie omgegaan zijn? Er is meer! Een van de maatregelen, die de Koning bij zijn aan boord gaan nog voorschreef, was, dat Oranje, als stadhouder van Holland en Zeeland, om hun aanhangen van de Reformatie een aantal „gens de bien” uit die provincie gevangen nemen en in staat van beschuldiging stellen zou. Maar hij past er hartelijk voor. Eer zijn beambten toegrijpen laat hij de bedreigden waarschuwen, en op het critieke moment zijn de vogels dan ook gevlogen. Zou dit nu niet een onverklaarbare reactie op het koninklijk bevel bij de Prins hebben moeten heten, stel zijn verontwaardiging over de plannen, die hem waren onthuld, was slechts van politieke huize geweest? Er is ten aanzien van het thema, dat in dit hoofdstuk aan de orde is, nog een andere, nog een belangrijker vraag te doen dan die of ons bericht uit de Apologie wel helemaal naar de letter mag worden genomen. De vraag naar de beweegredenen, waarom de Prins, bij het doen van zijn levenskeus ten gunste van de Nederlanden, wel in die richting mag zijn gegaan, die hij metterdaad blijkt te hebben gekozen. Met name: waar school hier te dezen zijn diepste motief? Omdat ik, anders dan Rachfahl, aanvaard dat speciaal de op godsdienstig gebied liggende maatregelen der Spaanse regering bij Oranje de wil tot systematisch verzet hebben wakker geroepen, stel ik hier nadrukkelijk voorop, dat — althans voor zover zichtbaar is geweest — geen religieus motief hier invloed oefende.

Ik druk mij {51} te dezen met opzet zeer voorzichtig uit. Immers indien iemand de stelling zou willen poneren, dat in de diepten van 's Prinsen ziel de nawerking van diens eerste kindertijd, toen Juliana van Stolberg zijn opvoedster was, en de reeds aanwezige kiemen van zijn latere vroomheid op dit ogenblik toch wel mee zullen hebben bewogen en zodoende aan de totstandkoming van zijn besluit, tot op zekere hoogte tenminste, een werkzaam aandeel zullen hebben gehad, dan heb ik niet het minste bezwaar om met die stelling accoord te gaan. Maar dit valt toch meer slechts aan te nemen dan te bewijzen. En voorzover de krachten, die hier gewerkt hebben duidelijk aan het licht zijn getreden, zijn het werkelijk andere dan religie en vroomheid geweest. Welke andere? Met een enkel woord is dat niet te zeggen. Want voor en na zijn er verschillende beantwoordingen dezer vraag geboden, waarmee ik eerst zal moeten afrekenen alvorens mijn eigen weg in te slaan. Hebben Oranje's vijanden onder zijn tijdgenoten gelijk gehad, dan was het vooral eerezucht, die hem te dezen heeft gedreven. Of anders — sedert 1562 is het nog meer dit geworden wat hem ten laste werd gelegd dan dat eerste of anders een geest à la Catilina. Maar hadden zij gelijk? Velen nemen het aan. Omer daaruit tenminste een met name te noemen: Groen van Prinsterer. „Il était dominé par

²⁸ Ik meen dit ook tegenover K. Verhofstad, S. J., De regeering der Nederlanden in de jaren 1555—1559 (Nijmegen 1937) bldz. 193 vv. te moeten handhaven.

l'ambition et par l'égoïsme", heet het bij deze ergens. Maar als er geen sterker bewijzen voor de stelling in kwestie zijn dan de daar bijgebrachte! Dan het feit, dat de Prins allerlei gebeurtenissen en de wenselijkheid van vele gebeurtenissen altijd weer placht te meten aan het nut, dat deze hadden voor de oplossing van het geschil, dat zijn huis gedurende vrij wat jaren met Hessen over de opvolging in Catzenelnbogen heeft {52} gehad! Gold het hier geen strijd, waarin hij naar zijn mening en toch eigenlijk ook naar die van de onpartijdige toeschouwer van heden — voor het recht opkwam? Niet voor de vergroting der glorie van zijn geslacht of voor persoonlijk voordeel slechts? Neen, de Prins moge fier geweest zijn op de betekenis van zijn voorouders; bij verongelijking en achteruitzetting, als hem van de kant der vertegenwoordigers van de Koning meermalen is te beurt gevallen, moge hij zich diep gegriefd hebben getoond: eerzuchtig in de slechte zin des woords, waarin men het hier bedoelt, en baatzuchtig is hij niet geweest. Hoe hadden deze eigenschappen hem toch ook ooit kunnen nopen het voor de vervolgte Nederlanden op te nemen? Was het er hem om te doen geweest nog meer te bereiken dan hij al bereikt had „dan zou hij zich juist omgekeerd zonder enige beperking aan de partij van de Koning hebben moeten vastklemmen. Het verlaten daarvan stelde slechts strijd en waarschijnlijk, zeer waarschijnlijk zelfs, nederlaag in uitzicht. Of om het met de pittige woorden te zeggen, waarmee iemand hem in 1573 reeds tegen deze beschuldiging verdedigde: „...het schijnt of al het spel begonnen waere om den prince in zijn eere te helpen of te houden: ...Voorwaer zo ghy hem zaecht, zijne cleederen mercte, ende zijne gheduerighe zorchfuldicheyt, daer hy zonder ophouden over 'tghemeene welvaren mede beladen es, weechde, ic en can niet bedencken dat uL. zulcx emmermeer zoude te vooren comen. Want wie zoude Maar de onruste alleene (ic late varen de periculen van verraderien ende andere groote zwaericheden) willen hebben om eene tydelicke eere? Ic achte hem den eerghierichsten die de weerelt oyt drouch, die up zulck een onzeker fundament zouden willen een ongheduerich ende zwacke timmerynghe {53} bouwen, als namelick deze eere zouden zyn, die eene roose met zo vele doornen bezet es, wat zegghe ick rooze? ic meende wilden eglentier. Ende wat eer is Maar deze, van veriaechde, ghebanne, verwezen luyden gheëert, geholpen ende byghestaen te wesen? Ist niet een tonnelicke zaecke, daer zyne Excellentie pleecht met Vorsten, Princen, Graven etc. te converseren, nu voor de voorneemste, die ontrent hem zijn, heeft etlicke verdreven Edelluyden? Ic weet wel datter zyn, die veel liever niet alleene met zulcke, maer met eenen hoop rabauwen ende schelmen hadden vereert te zyne, dan onder haers ghelycke te converseren. Maer zulcke hebben hueren loon: ende ghelijck zij anders niet ter herten ghenomen hebben dan zulck een plumpe eerghiericheyt, ende onder eenen hoop eerloose bouwen geflatteert ende ghepluumstreken te werden, zo vallen zij ten ende met den zelven in eene eeuwige schande, als de exemplen daerof menigherande ende vele zijn. Maer zo ghy acht neemt up zyne Excellentie leven ende wandel, uL. zal weynighe, ic zoude ghezeyt hebben gheene oorzaecke ghegheven zyn zulcx van hem te bemoeden”.²⁹ Maar was hij dan misschien een man van het slag van Catilina, de brutale, verlopen, op winstbejag beluste revolutionair uit de nadagen der Romeinse republiek? Gedreven door geen enkel hoger doel; door geen enkele rem van zedelijke aard weerhouden? Ook dat niet. Rooskleurig waren zijn economische omstandigheden destijds wel niet. Maar blijkens de nauwkeurige berekeningen van Rachfahl in dit opzicht toch volstrekt niet van dien aard, om een desperado uit hem te maken. {54} Zowel met betrekking tot de daar straks genoemde als ten aanzien van deze beschuldiging hebben wij werkelijk met niets anders dan met verdachtmakingen van Oranje's tegenstanders te doen.

Een grote tijdsafstand ligt er tussen de uitingen dezer tijdgenoten van de Prins en die der historici Pirenne en Rachfahl — om nu maar alleen buitenlanders te noemen — die in de laatste tijd hun aandacht op diens leven richtten! En in opvatting lopen de eerste en deze

²⁹ J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino - Batavae Archivum*, T. III (Cantabr. 1897) p. 201, 202.

hedendaagse beoordelaars niet minder uiteen. Voor de schrijver der jongste Histoire de Belgique en voor die van Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand stond bij de Prins niet de behartiging van een persoonlijk belang op de voorgrond, maar de dienst van een politiek ideaal. Hoewel zij overigens ten deze ongeveer tegenvoeters zijn, in dit opzicht stemmen ze samen. Hoewel zij overigens ongeveer tegenvoeters zijn! Voor Pirenne is het conflict tusschen Philips II en Oranje de botsing van een „état bourguignon” en een „état espagnol” geweest, van een — zo als het elders heet — „gouvernement monarchique et espagnol” tegen een „gouvernement national et bourguignon”. Het streven om de autonomie der Nederlanden te bewaren, aan de hogen adel de regering erover te verzekeren en hun de bevoegdheid te laten de heffing der voor hun leven onmisbare belastingen in eigen hand te houden, stiet door Oranje aangevoerd op de pogingen van de Koning en zijn medewerkers om hen van Spanje uit te regeren, om daarvoor methoden toe te passen, die voor dat Spanje beproefd mochten zijn gebleken, zich bij de Nederlandse zeden, tradities, denkbeelden en belangen echter in het geheel niet aansloten, en zodoende dit noordelijk deel van {55} de Habsburgse monarchie aan Spanje's positie in Europa dienstbaar te maken, desnoods zelfs op te offeren. Als wij het in het kader van een tegenstelling onder woorden brengen, die Bakhuizen van den Brink ergens met het oog op dit onderwerp gebruikt: voor Pirenne geldt het hier geen burgeroorlog, maar een strijd der Zeventien Gewesten tegen een buitenlandse vijand.³⁰

Daarom kan de schrijver der Histoire dan ook juist niet accoord gaan met de opvatting, die Rachfahl voorstaat; want deze — als gezegd — ziet de gang van zaken wezenlijk anders.³¹ Voor hem geldt het bij ons verzet tegen Spanje ook wel een „question de principe”, maar z. i. is dan toch een heel andere tegenstelling in het geding geweest. Namelijk die van de feodaliteit en van de eenheidsstaat; van centraliserende tendenzen, die toeneming van de macht van de landsheer beoogden, en tendenzen van regionale autonomie, waarbij diens grote vazallen en de steden de doorslaande invloed zouden kunnen oefenen.³² M. a. w. Rachfahl, juist andersom, ziet geen worsteling met een buitenlandse tegenstander, maar een burgeroorlog. Uit het feit, dat onderzoekers van de betekenis van Pirenne en Rachfahl ten aanzien van het onderwerp, dat ons hier bezighoudt, niet van dezelfde opinie zijn, blijkt wel dat het vinden van een antwoord op de gestelde vraag niet zo eenvoudig is, Toch behoeven wij m. i. aan het vinden van een bevredigende oplossing daar- {56} voor niet te wanhopen. Mits wij wat meer differentiëren dan zowel de Duitse als de Waalse historicus het deden, lijkt de weg daarheen niet onvindbaar. Ook ik meen, dat wij hier met een politiek geschil meer dan met een nationaal te doen hebben. Zelfverdediging van een cultuurleven van eigen kenmerk tegenover een ander — ook dat met een eigen kenmerk — is ons verzet tegen Spanje zeker niet geweest. Daarvoor was ons nationaal besef destijds toch ook nog veel te zwak? Natuurlijk heeft er tussen de Nederlanders en de Spanjaarden genoeg rivaliteit bestaan. „Ik ben nu wat aan het Spaanse leven gewend geraakt”, schreef de secretaris van Philips II, Paul Pfinzing, enige tijd nadat hij met de Koning van Brussel naar Madrid verhuisd was; „aanvankelijk echter stond mij dat, na het vrolijke bestaan in de Nederlanden, niets aan”. „Nach der Niederländischen Sonnen”, had het hem daar in het zuidelijk schiereiland „anfenchlichs hart gefroren”.³³

En net als deze Duitser vonden nu ook onze voorouders de Spanjaarden te hoog, te gereserveerd en te sober, zoals deze omgekeerd de Nederlanders als te gemeenzaam, te lawaaierig en te gulzig verachtten. Maar van een overtuiging of zelfs maar een vaag besef bij

³⁰ R. C. Bakhuizen van den Brink, Studiën, en Karakterschetsen, Dl. III ('s Grav. 1913) bldz. 338.

³¹ H. Pirenne, Histoire de Belgique, T. III (Brux. 1912, p. 440 n. 1.

³² F. Rachfahl, Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand, Bnd II (Halle a. d. S. 1907) S. 318, 401, 402, 446.

³³ Th. Irmisch, Beiträge zur Schwarzburgischen Heimathskunde, Bnd. I (1905) S. 153.

die Nederlanders, dat zij gezamenlijk iets afzonderlijks, in onderscheiding van hun onderdrukkers, hadden, valt toch te weinig te merken, dan dat daaraan de oorzaak van hun handelen tijdens onze opstand zou mogen worden toegeschreven. Noch voor wat de eenvoudigen burger, noch voor wat zijn leiders aangaat. Anders was het toch ook onmogelijk geweest, dat men meermalen het plan heeft overwogen {57} een verdeling van het Nederlandse gebied op touw te zetten en er dit stuk van aan deze der omliggende mogendheden aan te bieden, dat deel aan een andere.

Maar met het verzet onzer voorouders politiek en niet nationaal te noemen heb ik toch nog niet genoegzaam de specifieke kenmerken daarvan voor de dag doen komen.

Wij moeten ook nog onderscheiden tussen het beginstadium en de verdere ontwikkeling ervan, zo goed als tussen de verschillende bevolkingsgroepen, die er een rol bij hebben gespeeld; als twee hetzelfde doen is dat nog niet altijd hetzelfde. Eerst zo wordt het mogelijk het motief, waardoor de Prins in 1559 gedreven werd, te determineren. Maar zo wordt het ook metterdaad mogelijk.

Ten eerste moeten wij differentiëren tussen een beginperiode en een later stadium? Met als keerpunt het vertrek van kardinaal Granvelle in 1564, waarover ik in het volgend hoofdstuk nader hoop te spreken. Op de jaren nadien past goed de karakteristiek van... neen, toch eigenlijk niet die van Pirenne. Het conflict tussen Oranje en Philips een strijd tussen een vertegenwoordiger van een „état bourguignon” en een „état espagnol”? Maar als dat „état bourguignon”, waarmee de schrijver der *Histoire de Belgique* daarbij werkt, niet inhoudsloos zal zijn, kan het toch kwalijk een andere inhoud hebben dan die van: gecentraliseerde staat, waarin de vorstelijke macht de dominerende is en de verschillende instellingen en machtsmiddelen van de staat voor alle delen daarvan gemeenschappelijk zullen wezen. Welnu, van zulk een staatsinrichting zien wij Oranje geen ogenblik in zijn leven voorstander. Blok noemt hetgeen hij gewild heeft een soort vrijwillig-constitutionele regering, omdat hij met het oog op de {58} regeringsmaatregelen, die hij wenste te nemen, steeds het advies van de Staten vroeg. En, daargelaten de vragen of het gebruiken van zo'n hedendaags etiket voor 16e-eeuwse waar niet gemakkelijk tot misverstand aanleiding geeft en of hier niet te veel als systeem wordt voorgesteld wat slechts naar-de-eisen-derpraktijk- handelen was — de Staten kenden immers zoveel beter dan Oranje zelf de „humeuren” der Nederlanders — lijkt die karakterisering niet ongelukkig. Maar daarmee is het wezenlijk-Bourgondische in 's Prinsen bemoeiingen met de staatsvorm dan ook totaal afwezig. Want de Bourgondische staat dreef op de koninklijke ambtenaar, niet op de medewerking van de Staten. In tegenstelling met deze karakterisering van Pirenne is voor het genoemde tweede tijdperk die van Bakhuisen van den Brink, waarbij het verzet een strijd tegen een buitenlandse vijand heet, echter wel te aanvaarden. De mannen van de Ligue, die na Granvelle's heengaan diens gewoonte om aan de weinig zelfstandige landvoogdes de wet voor te schrijven, van de kardinaal hebben overgenomen, hebben voor hun gevoel metterdaad hun strijd tegen vreemdelingen gevoerd.

Heel anders echter gedurende het eerste tijdperk van onze vrijheidsworsteling? Dat moeten wij m. i. wel terdege als een periode van burgeroorlog zien. Van strijden, maar dan niet vóór, Maar juist omgekeerd tegen een „état bourguignon”. En dat omdat het hier een oorlog tegen Granvelle gold. Want Granvelle is niet — al gaat hij daar dikwijls voor door — in de eerste plaats voorvechter van een Spaansgezinde staatkunde, van een staatsideaal van specifiek Castiliaansen bloede geweest. Van de Spanjaarden had hij een afkeer, zo groot als iemand anders in de Nederlanden. Waar het {59} hem daarentegen bijzonder om te doen was: om de wil van zijn vorst uit te voeren. Niets dan dienaar van de Habsburgse huismachtpolitiek, dat wilde hij zijn en dat was hij? En dat nu juist uit deze beweegreden, dat hij onder de regering van Koning Philips de oude Bourgondische centralisatie-politiek van Karel V wilde voortzetten, de politiek die zich op allerlei gebied zo krachtig had ingespannen om aan ons Nederlandse staatsleven een „einheitliche” inrichting te geven. In Juni 1567 liep ter beurze

van Antwerpen het gerucht, dat men van de Nederlanden een afzonderlijke monarchie onder een Koning van Neder-Duitsland wilde maken. Welnu? de voorslag daartoe: „que le Roy face incorporer tont le pays et provinces de ce Pays-Bas en ung corps de royaulme, et se face couronner roy absolut du mesme royaulme, luy donnant le nom et tiltre de royaulme de la Basse Allemaigne ou Germanie Inférieure”,³⁴ deze voorslag is waarschijnlijk van Granvelle afkomstig geweest. Trouwens heeft de kardinaal het niet zelf nadrukkelijk erkend, dat hij aan die Bourgondische politiek zijn hart verpand had? Reeds is hij naar Frankrijk uitgeweken als hij niet nalaten kan Philips te bezweren toch vooral de oude, beroemde en beproefde administratieve instellingen der hertogen van Bourgondië niet aan de ondergang prijs te geven, door ze tegen andere in te ruilen. En zijn tijdgenoten hebben ook te dezen opzichte geen ogenblik in twijfel verkeerd. Nauwelijks was Granvelle's vertrek een feit geworden, of 't nu sedert geruime tijd in bedwang gehouden particularisme steekt de kop weer op. Gelderland bijv. poogt dan dadelijk de „vreemde- {60} lingen", d. i. de niet-Gelderse mannen, die in het door de landsheer in 1543 ingestelde hof een zetel hadden ingenomen, daaruit weer verwijderd te krijgen. En voorts moet inzake de motieven voor het verzet ook nog worden gedifferentieerd tussen verschillende bevolkingsgroepen. Een onderscheid tussen Rooms-Katholieken en Calvinisten bestond er te dezen, waarop ik thans echter niet nader inga: beter kan dit in hoofdstuk IV gebeuren. Maar ook nog een ander, waarvan ik hier — mijn doel in aanmerking genomen — wel iets uitvoeriger moet spreken: dat tussen Oranje en de stedelijke en gewestelijke regeerders; wil men: tussen Oranje en de Nederlandse burgerijen. Bij deze laatste is het in de loop van de besproken vroegste periode van het verzet duidelijk om de handhaving van hun privileges gegaan. Of is deze uitdrukking te kras? Bakhuizen van den Brink heeft, in zijn Beweegredenen van onzen opstand tegen Spanje dienaangaande twijfel gewekt. Door er sterk de nadruk op te leggen, dat het woord privilegiën in de 16e eeuw „eene bedwelmende kracht” had. „Hoe meer het op de tong werd rondgeschommeld”, des te grondiger veranderde het van betekenis. En zelfs is het vaak voorgekomen, dat wat een privilege heette en als privilege een rol speelde in waarheid slechts een „sprookje” „uit bestevaars-mond” was.³⁵ Moeten wij dus liever zeggen, dat hier eigenlijk een ander motief heeft gewerkt, maar dat dit zich achter bestaande en gewaande privilegiën verdekt placht op te stellen? Toch werkelijk niet, dunkt mij. Zeker werd gaandeweg van allerlei onder de naam {61} privilege in het vuur gebracht, dat die in waarheid volstrekt niet had mogen dragen. Maar dit neemt allermintst weg, dat in de beweging, die het woord gedurig in de mond nam, als kern het streven aanwezig was om zeer concrete voorrechten, die vroeger en later door de landsvorsten aan hun onderdanen geschonken, liever nog door die onderdanen hun landsvorsten afgedwongen waren, tegen opheffing of verwaarlozing in bescherming te nemen. Ik denk hier aan hetgeen er over het Brabantse hoofdprivilege te doen is geweest, over de Blijde Incomste; hoe de Staten van Brabant bijv. in 1562 over de precieze zin daarvan bij de beroemde Parijzer jurist Dumoulin advies zijn gaan inwinnen. Aan het feit, dat na de marteldood van de bekende Antwerpse burgemeester van Straelen in diens nalatenschap tal van afschriften van Keizerlijke privilegiën gevonden werden, die waarschijnlijk zijn vervaardigd in verband met het eind 1565 opgeworpen plan om Philips voor 't Reichskammergericht te Spiers over zijn regeringsdaden ter verantwoording te roepen. En aan nog meer dergelijke verschijnselen. Neen, de strijd ter handhaving van de privilegiën is toch waarlijk niet maar camouflage van wat anders geweest!

Alleen: als wij over deze strijd voor de privilegiën spreken hebben wij 't niet over de motieven, die in deze tijd de Prins hebben bewogen. Later, zeker, heeft hij zich bij deze actie der magistraten aangesloten. Zolang hij nog in de eerste plaats de hoveling, de militaire aanvoerder, en de tegen verwaarlozing der rechten van de Raad van State strijdende staatsman

³⁴ J. J. Altmeyer, Une succursale du tribunal de sang (Brux. 1853) p. 26 n. 5, 171 sv.

³⁵ R. C. Bakhuizen van den Brink, Studiën en Karakter-schetsen, Dl. III ('s Grav. 1913) bldz. 319, 323, 324.

was, lieten de stedelijke en gewestelijke privilegiën hem echter uiteraard vrij koud. Maar welke beweegredenen dreven hem dan bij het {62} doen van zijn levenskeus en onmiddellijk daarna wel? Zeg ik te veel als ik hier spreek van een afkeer van vorsten-absolutisme? Door heel West-Europa heen trachtte zich dit in de 16e eeuw van het staatsleven meester te maken. In Engeland streefden de Tudors naar het bezit van onbeperkte macht. In Frankrijk opende Koning Frans I er evenzo de jacht op. Met het godsdienstig vraagstuk beheerste destijds dat ideaal van de absolute regeerder de geschiedkundige ontwikkeling. Zonder meer is het dus reeds bijna uitgesloten te achten, dat het ook niet in de Nederlanden zijn aandeel tot de moeilijkheden van die periode zou hebben bijgedragen.

Maar er is wel ter dege meer! Het lijkt geen twijfel of ook Philips II is onder de betovering ervan geweest. Hoe dicht lag het toch eigenlijk ook niet bij dat Bourgondische vorstenideaal, waarover ik daar straks ook al sprak; dat ideaal, waarmee hij zijn vader Karel steeds zo had vervuld gezien! Wie dit laatste koesterde, had hij niet nog maar één enkele stap te doen om een strever naar dat absolutisme te worden? Welnu, die stap: Philips heeft hem gedaan! Reeds het optreden van zijn ambtenaren toont dit. Dat van Granvelle, die dezelfde theorie verdedigde als de klassieke voorvechter van de vorstenmacht, Philips van Leiden, het twee eeuwen vóór hem had gedaan: privilegiën, goed! maar ten allen tijde, als dit hem beter lijkt, is de landsheer gerechtigd die weer terug te nemen. En dat van Alva, die allen, die deze mening ontkenden, of van gedachte waren dat een vorst woord moest houden als hij iets beloofd had, voor de Raad van Beroerten gedaagd wilde zien. Evenzeer bleek het echter uit de daden van de Koning zelf. {63} Zelfs aan een vreemdeling, die belangstellend de gebeurtenissen van zijn tijd in Europa waarnam, kon het niet ontgaan: Philips streefde — zoals de Deen Hendrik Rantzau het in een van zijn geregeld naar Kopenhagen verzonden rapporten noemde — naar „een nieuwe monarchie”.³⁶

Maar reeds eerder en eerst recht zagen de Nederlanders het. Al schoven zij de schuld van deze politiek dan ook op de rug van Granvelle, die in deze 's Konings kwade genius zou zijn geweest. En het metterdaad wel geweest is ook! Getuige de hiervóór reeds vermelde memorie van 1567, waarin hij Philips de titel van Roy de la Basse Allemaigne of iets dergelijks toedacht. Getuigen eveneens de ontwerpen van de „kardinalisten”, of aanhangers van de kardinaal, d'Assonleville en, waarschijnlijk althans, Hopperus, waardoor in 1565 en 1570 ook bij Philips op verandering van het Nederlandsche statencomplex in een koninkrijk werd aangedrongen.

Zal het nu dit streven naar absolutisme bij Philips niet geweest zijn, dat de Prins genoopt heeft tegen deze front te gaan maken? Als ik de oppositie tegen de regering in 1562 als volgt beschreven vind: zij beïnvloedt de volksgeest door er mij — het is alweer Granvelle, die het zegt — openlijk van te beschuldigen, dat ik de Nederlandse bevolking onder het régime ener absolute monarchie zou willen brengen, zó dat Uwe Majesteit alleen alle macht bezitten zou; terwijl zij er zich over beklagt, dat haar alle invloed wordt ontnomen, lijkt mij dit terstond al heel waarschijnlijk. En nog versterkt zie ik mij in deze mening als ik de kardinaal{64} later hoor klagen, dat men, onder het voorwendsel de privilegiën en de vrijheid van het land te bewaren, beoogt de autoriteit der Staten en van het volk te vermeerderen, ja van het land een soort republiek wil maken, waarin de Koning slechts zou kunnen doen wat de heren aanstond; of als ik merk hoe Lodewijk van Nassau en de graaf van Hoogstraten in de dagen van Heiligerlee en Jemmingen Megen trachten over te halen hun zijde te kiezen door middel van het betoog, dat het dwaas is verandering van de Staten en omzetting van de vrijheid in slavernij mogelijk te achten zonder dat dit op verlies van zelfs de plechtigst bezworen privilegiën komt te staan. Ja, hier blijft werkelijk weinig aanleiding tot twijfel over! De beslissing om tot zulk een anti-absolutistische politiek over te gaan, het besluit-voor-het-leven

³⁶ Otto Brandt, Heinrich Rantzau und Seine Relationen an die Dänischen Könige (München 1927) S. 85.

om haar te gaan voeren was toch immers ook wel het allereerste, dat aan het gesprek in het Bois de Vincennes vlam kon gaan vatten!

Het voornaamste wat wij de Prins onmiddellijk na dit gesprek zien doen is geweest: voor de verwijdering der door Philips bij zijn vertrek hier achtergelaten Spaanse troepen — die hem overigens vóór dien ook al gewenst had geleken — te gaan ijveren. Was hem echter ten opzichte van die troepen nu juist dit niet vooral gebleken: dat de Koning van hen in de eerste plaats de hulp hoopte te verkrijgen, die hij meende nodig te hebben, om — zoals zijn Franse neef het uitdrukte — zijn troon te schragen tegen een dreigend „*changement d'Etat, sous prétexte de religion*” ; maar, naar het gezicht, dat Oranje op de staat van zaken had, voor „*une domination absolue et tirannique sous couleur d'extirper les hérésies*”? Nodig {65} meende te hebben m. a. w. om zijn absolutisme te vestigen?

Ik geef toe, dat Pontus Payen, aan wiens *Mémoires* ik dit bericht ontleen, niet altijd een betrouwbare getuige is gebleken. Maar waar zulk een fel tegenstander van de Prins als deze berichtgever was, zoals hier iets goeds of neutraals ten opzichte van Oranje vertelt, mogen wij toch wel geloof hechten aan hetgeen hij meedeelt. Nog te meer omdat de vrees voor politieke gevolgen van de godsdienstige veranderingen van die tijd, die hij hier op deze wijze een rol laat spelen, stellig bij de vorstelijke samenzweers van 1559 niet ontbroken heeft. „*Partout où le Calvinisme réussit, l'autorité royale devient incertaine, et l'on court risque de tomber en une espèce de république comme les Suisses*”: deze uiting van geheel dezelfde geest is wel niet van Philips II zelf afkomstig. Maar dan toch wel van een man, die zeer na bij de zaak van het Bois de Vincennes betrokken geweest is. Van niemand ninder toch dan van de naast Oranje gaande vorstelijke ruiters, wiens loslippigheid deze ten gunste der Nederlanden in beweging heeft gebracht.³⁷ {66}

³⁷ Zie Kurt Glaser, *Beiträge zur Geschichte der politischen Literatur Frankreichs*, in *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur*, Bnd. 33, 1e Hälfte (1908) S. 62, Anm. 27, cf. S. 61.

3. HET WEGWERKEN VAN GRANVELLE

Gedurende de eerste jaren na zijn beslissing om de verdrukte Nederlanden te hulp te komen heeft in het leven van de Prins zijn strijd ter verwijdering van Granvelle, de door Philips hier achtergelaten almachtige raadsman van de landvoogdes, op de voorgrond gestaan. Zijn strijd daartoe en het gebruiken van de daarbij tenslotte behaalde overwinning. Oranje is volstrekt de enige niet geweest, die zich heeft ingespannen ten behoeve van de Nederlanden om die bisschop van Atrecht, later kardinaal van Mechelen, ter zij geschoven te krijgen. Verschillende andere vooraanstaande figuren uit die tijd speelden hier ook een rol. Lazarus van Schwendi, Philips' bekende legeraanvoerder, heeft er bijvoorbeeld evenzeer het zijne toe trachten bij te dragen! 20 Februari 1564 schreef hij de Koning onomwonden, dat terugroeping van de toen wel algemeen gehate man onverbiddeijk nodig was.³⁸

En zelfs van het buitenland uit heeft men hem de voet pogen te lichten, vanuit Frankrijk. 22 November 1563 beklagde zich de Spaanse diplomatie ernstig over de agent van Karel IX in Vlaanderen, de secretaris Testu. Misbruik makend van zijn positie zou deze de verschillende Nederlandse heren, waarmee hij in aanraking was gekomen, systematisch tegen Granvelle hebben pogen op te zetten. Valse praatjes? Afgaand op wat de connétable van Frankrijk op de beschuldiging geantwoord 1) {67} heeft, zouden wij het zeggen. „Als Testu iets gedaan heeft, dat de vriendschap der beide landen, Spanje en het onze, kan schaden”, schreef deze immers, „zullen wij hem zeker straffen. Maar dat hij zich werkelijk zo ver zou hebben vergeten lijkt mij al heel weinig waarschijnlijk”. Echter, als we letten op wat Catharina de Medici 16 Maart 1564 aan de St. Sulpice heeft geschreven, valt het onschuldige karakter van het optreden van de Franse vertegenwoordiger toch wel sterk te betwijfelen. „Ik hoor, dat Granvelle uit de Nederlanden vertrokken is. Men zegt: naar Bourgondië. Maar zou het niet naar Spanje zijn? Zo ja, dan zal hij ons kwaad doen wat hij maar kan”. Is dit slot niet metterdaad van een aard om ons min of meer wantrouwig te maken? Intriges tegen zulk een verbitterde tegenstander op touw te zetten moet voor wie zo schrijft toch wel geen geringe aantrekkelijkheid hebben gehad. Vooral als die schrijfster de naam van Catharina de Medici heeft gedragen.³⁹

Nog veel meer dan de Duitse aanvoerder en de Franse diplomatieke agent, over wie ik sprak, hebben evenwel de graven van Egmont en Hoorne in dezelfde richting als de Prins deed gewerkt. Met die Prins en de Glajon als leden der oppositie in de Raad van State telkens weer van deelneming aan de regeringsaangelegenheden uitgesloten, terwijl Granvelle, Viglius en Barlaymont omgekeerd een zeer grote invloed op de gang van zaken hadden, moesten zij dergelijke gevoelens als Oranje wel gaan koesteren.

En niettemin: Willem van Nassau is temidden van {68} al deze tegenstanders van Granvelle de hoofdpersoon geweest! Hij was het, die de anderen in vaart bracht, maar die ze, wanneer dat nodig was, ook wist terug te houden: als eens in de Raad Egmont zich zózeer vergeet, dat hij Granvelle met zijn dolk te lijf wil, komt de Prins tussen beide en verhindert zijn partijgenoot zijn plan ten uitvoer te brengen. Door hem dus, werkelijk, is het conflict beheerst. Niet dadelijk nadat de Prins het als zijn plicht is gaan zien zijn krachten aan de Nederlanden te wijden is dat conflict losgebarsten. In juni 1559 heeft het gesprek in het Bois de Vincennes plaats gehad, waardoor Oranje het vermelde inzicht heeft gekregen. Maar eer het 1561 is geworden blijkt van moeilijkheden tussen hem en Granvelle nog niets. Integendeel, aanvankelijk stonden deze twee mannen op een werkelijk goede voet met elkaar. Dat zelfs

³⁸ A. Eiermann, Lazarus von Schwendi (Freiburg i. Br. 1904) S. 64.

³⁹ Ambassade en Espagne de Jean Ebrard, Seign. de Saint Sulpice, publ. par Edm. Calié (Albi 1903) p. 187, 188, 243.

niet alleen! Niet minder deelden zij destijds geheel elkaars inzichten omtrent de politieke eisen van het ogenblik en hebben zij elkaar dan ook gesteund in het streven om vervulling daarvan te verkrijgen. Het is de moeite waard er eens op te letten hoe vele der mannen, die in de eerste jaren van onze vrijheidsstrijd voorop zijn gegaan, door huwelijk tot elkaar in familiebetrekking stonden. Keurvorst Frederik III van de Palts, de enige onder de Duitse vorsten, die zich niet slechts met woorden maar ook in der daad van onze Nederlanden iets aangetrokken heeft, trouwde na de dood van Hendrik van Brederode met de weduwe van deze. Granvelle's broer, de heer van Chantonay, had Brederode's zuster Helena tot vrouw. Terwijl de gemalinnen van alweer Brederode en de graaf van Hoorne elkaars bloedverwanten waren. {69} Maar ook waar zulk een nauwe band ontbrak liet de verhouding onder de leidende figuren niet te wensen over.

Wat betreft Granvelle enerzijds en de adel in 't algemeen was dat het geval. Maar niet minder met betrekking tot de verhouding van Granvelle en Oranje in het bijzonder. Allereerst was het het geval wat betreft Granvelle enerzijds en de adel in het algemeen. Het is waar, de laatstgenoemde is na de officiële oprichting van de Ligue de eerste gaan boycotten. Maar het conflict in zijn geheel bekeken geldt toch dat de kardinaal niet uit persoonlijke vijandschap bestreden werd, maar om het systeem dat hij diende.

En eveneens was er van een vete tussen Granvelle en Oranje geen sprake. Aan het feit, dat de Prins 21 Oktober 1560, in een brief aan de minister, gewaagde van „la grande affection”, die hij van de geadresseerde steeds had ondervonden, een affectie, „dont me sens tellement obligé, que toute ma vie me aurés à commander, comme à ung serviteur et parfaict amy vostre”: hieraan hecht ik in dit verband niet zoveel waarde. Zulke strijkages mogen in een zestiende-eeuwse brief al evenmin voor de volle honderd procent in rekening worden gebracht als de achtingsbetuigingen en verklaringen van dienstwilligheid in een hedendaagse. Maar wel wil het m. i. iets zeggen, dat zelfs 's Prinsen tweede huwelijk niet in staat was hem van Granvelle te vervreemden.

's Prinsen tweede huwelijk, dat van 25 Augustus 1561 met Anna van Saksen. Het is bekend, dat er tal van moeilijkheden mee verbonden zijn geweest. Zowel toen het eenmaal tot stand was gekomen als vóór dien. Nadat plannen voor enige andere verbintenissen, o. a. met de {70} hertogin Renée van Lotharingen, achtereenvolgens alle mislukt waren, werd het wat lichtvaardig op touw gezet.

Dynastieke overwegingen, wensen om een voor het huis Nassau eervolle alliantie te verkrijgen, golden er stellig sterker bij dan enig ander motief. Liet de Prins zelfs in December 1560 niet een paar brieven aan zijn bruid maar door zijn broer Lodewijk en zijn zwager Gunther opstellen, om zich zelf met het afschrijven van dat werk dier anderen te vergenoegen? En zo droeg dit huwelijk met de dochter van keurvorst Maurits van Saksen van meet af de waarschijnlijkheid van schipbreuk te zullen lijden in zich. De bruid mocht zeer van de Prins bekoord zijn, zodat zij — blijkens hetgeen Gunther von Schwartzburg 11 Maart 1561 aan zijn zwager gerapporteerd heeft — zelfs meende te kunnen verklaren: „sie gedecht E. L. auch nummer mehr zu vorgessen und wan's der gantzen welt leidt were”, haar grootvader Philips van Hessen had gelijk: „Das Frewlein Anna ein gute neigung zum Printzen hatt, glaubenn wir woll, es ist aber kinderwerg, dann sie warlich noch ein kindt”. En de Prins zijnerzijds mocht met de beste voornemens bezielde zijn om zó met zijn gemalin te leven „que j'espere serat toujours à son contentement”, wat kon hij ten deze bereiken aan de zijde van een vrouw, die eerst misschien slechts verregaand onevenwichtig, later echter beslist gekrenkt van zinnen is geweest? Eigenlijk mag het nog een wonder heten, dat het 1564 werd — het jaar, waarin Juliana van Stolberg met Jan van Nassau, Koenraad van Solms, Albrecht van Nassau-Saarbrücken en de gemalinnen dezer drie mannen enige dagen op het kasteel van Breda te gast zijn geweest⁴⁰ — {71} eer het gerucht, dat het daar niet ging, zich her- en derwaarts

⁴⁰ Hausarchiv Wiesbaden-Biebrich, Akten n° 2126.

begon te verspreiden! Toen liep het evenwel meteen ook zo onweerhoudbaar snel, dat in de zomer van het daarop volgend jaar het jammerlijk geval reeds aan alle Duitse vorstenhoven het onderwerp van gesprek was geworden. Het was dan toch ook wel een heel treffende tegenstelling! In 1561 getrouwd met waarlijk vorstelijke pracht. Met een eregeleide, over de duizend ruiters groot. En met in de bruiloftsstoet een vertegenwoordiger zowel van de Koning van Spanje als van die van Denemarken.

Nog gezwegen van zóveel voornamere en minder voorname Duitse vorsten, dat al wat te Antwerpen juwelier was ter gelegenheid van het feest zijn winkel aan de Schelde had verlaten en „avec espoir de bien vendre en ceste compaignye” naar Leipzig was getrokken. En nog geen vier jaar later een jonge vrouw, die weigerde iemand te ontvangen en heel de lieve dag bij kaarslicht achter de gesloten luiken zat. Een reeks van moeilijkheden van andere aard was aan dit drama in 's Prinsen huwelijk echter reeds voorafgegaan. Een reeks van moeilijkheden met Anna's verwanten over de vraag of het wel wenselijk was, dat het tot dit huwelijk kwam. Over de kwestie m. a. w. van de door de Prins, wilde hij zijn wens vervuld zien, te aanvaarden stipulaties. De twee mannen, die in deze het meeste recht van spreken hadden, hebben in deze niet hetzelfde standpunt ingenomen. Keurvorst August, Anna's oom en wegens de dood van haar vader met de voogdij over haar belast, was een krachtig voorstander van Oranje's huwelijk met zijn nicht. Het kon hem immers financiële en politieke voordelen brengen. En wat hem betreft was de zaak dus al voldoende geregeld wanneer hij {72} maar in dit opzicht waarborgen had. Landgraaf Philips van Hessen echter heeft een heel ander standpunt ingenomen. Door hem is de voorgenomen verbintenis terdege tegengewerkt. Speelde hierbij misschien wrok mee over het feit, dat hij in 1557, bij de eindregeling van de Catzenelnbogense erfopvolgingstrijd, evengoed als het Nassause huis concessies had moeten doen?

Ik geloof van niet. Wel waren de verhoudingen tussen de partijen, die in die strijd tegen elkaar over hadden gestaan, nog vrij lang gespannen. Liepen er bijvoorbeeld niet nog in Maart 1558 geruchten, dat Willem van Hessen het plan had gemaakt de Prins bij diens terugkeer van de Frankfurter keurvorstendag met honderd ruiters te overvallen?⁴¹ Maar een te grote rol speelde dit toch weer niet. Want een huwelijk van een zijner dochters met een van 's Prinsen broers zou landgraaf Philips — naar hij eens nadrukkelijk uitgesproken heeft — niet hebben afgekeurd. Verre de hoofdreden althans was bij hem van godsdienstige aard. Zijn kleindochter mocht eens van het Protestantisme vervreemd raken. Zij was nog „solch junges Frewlein”. En dan toe te staan, dat zij „einem der noch papistisch ist, der noch mesz höret, und andere papistische ceremonien und gebrauch heltet gegeben wurde”! Zonder dat goed gecontracteerd was, dat de Prins alles zou toelaten wat nodig was om dat gevaar te bezweren, was hem het geven van zijn bewilliging tenminste te machtig. Het is een hele taak voor Oranje geweest gesteund door keurvorst August deze grootvaderlijke onwil het zwijgen op te leggen. Heel wat brieven en besprekingen moesten er geschreven en gehouden worden eer eind {73} Mei 1561 de „heuradtznotellen” te Torgau op schrift konden worden gesteld.⁴²

Gewetensbezwaren hebben de toekomstige bruidegom daarbij niet in de weg gezeten. Bij zijn herroepen van de in deze tijd voorgekomen uiting over de Amadis de Gaules, die hij zijn vrouw te lezen zou geven, — herroeping, waarvan ik ook in een vorig hoofdstuk al melding maakte — legde hij immers zelf de verklaring af dat op dit ogenblik van een gemoedsverandering als later bij hem voorviel nog geen sprake was. Maar wel moet te dezen de overweging invloed op hem hebben geoefend, dat — stel hij kwam de landgraaf in diens wensen tegemoet — dit zijn positie tegenover de Madrid-Brusselse regering onmogelijk zou maken! Terwijl anderzijds minder dan een volkomen toegeven aan het hof te Kassel voor in het geheel niet willen toegeven zou worden gehouden. Toch is het hem tenslotte gelukt in

⁴¹ Staatsarchiv Marburg a. d. Lahn, Polit. Archiv des Landgr. Wilh. IV van Hessen Nassau Niederlande Bnd. II.

⁴² Thüring. Staatsarchiv Sondershausen, Willem van Oranje 8 Mei 1561 aan Gunther von Schwarzburg.

deze en de Scylla en de Charybdis te ontkomen. En dat op de volgende manier! Terwijl hij tegenover Philips verklaarde dat de familieleden der bruid „remirent le fout à ma volonté et discretion”, zodat er geen sprake van was, dat hij „nostre vraie religion Catholique” zou behoeven los te laten — een uiting, waarmee hij, als wij Granvelle mogen geloven, bedoelde dat zijn gezin, juist zoals het dat tot nu toe gedaan had, zich Rooms Katholiek zou blijven gedragen — weigerde hij aan Philips van Hessen en August van Saksen bij de officieel ondertekende verklaring, die deze graag van hem hadden gekregen, de concrete beloften te doen dat zijn jonge vrouw een Evangelische predikant in haar omgeving zou mogen {74} hebben en dat zij desverlangd in haar kamer naar Evangelische ritus het Heilig Avondmaal zou mogen vieren. Maar tegelijk trachtte hij hen toch niet slechts met algemeen gehouden toezeggingen betreffende „freundlicher Tractation in Religionssachen”, maar ook met de mededeling tevreden te stellen, dat hij „in seinem hertzen” naar de Augsburgse Confessie neigde en, al kon hij er nog niet aan denken openlijk daar toe over te gaan, derhalve Anna toch gaarne vrij wilde laten om te zeggen en te lezen wat haar goed dacht.⁴³

Ja, teneinde de teleurstelling, die hij de beide mannen, door zijn vermelde weigering om zijn handtekening te plaatsen, moet hebben aangedaan, weer goed te maken, gaf hij op zijn trouwdag bij notariële acte hun de verzekering, dat zij op de vervulling der voorwaarden, waarvan hij de contractuele aanvaarding van de hand had gewezen, op grond van zijn woord konden rekenen.

Men heeft Oranje, in verband met deze dingen, ervan beschuldigd een „zeer dubbelzinnige rol” te hebben gespeeld.⁴⁴ En van recht door zee gaan kunnen wij hier inderdaad ook met de beste wil van de wereld niet spreken. Zodat dit alles, uit ethisch oogpunt gezien, dan ook alleen maar te laken is. Toch, over dit optreden uitsluitend naar zedelijke norm de staf te breken was m. i. de Prins in niet geringe mate onrecht doen. Evenzeer nodig is, dat wij een poging wagen om dit twee-gezichten-tonen te begrijpen. Dienen wij een goed deel van wat ons in dit verband onaangenaam treft, met Rachfahl, op {75} rekening van de door Philips geoefende „Gewissensdruck” te zetten? Zeker is er wat voor deze opvatting te zeggen. Maar daarnaast mogen twee andere factoren, waarom Willem zal hebben gehandeld zoals hij het deed, toch ook wel niet uit het oog worden verloren. In 1566, wanneer de oprechtheid van zijn Katholicisme in twijfel werd getrokken, heette het van de zijde zijner Roomse aanhangers te zijner verdediging meermalen, dat — indien hij werkelijk het geloof eens niet met zulk een trouw zou hebben vastgehouden als dat goed ware geweest — de schuld daarvan wel vooral bij zijn broer Lodewijk, „pestis et fons omnium malorum”, gezocht zou moeten worden. Dat deze „rechterhand des Prinsen” beslist Hervormingsgezind was werd destijds dus algemeen voor zeker gehouden. En niettemin zien wij hem in de nazomer van dat jaar ernstige pogingen in het werk stellen om de dan opengevallen bisschopszetel der diocese Munster voor zich te veroveren. Dat hij, niettegenstaande zijn inspanning, die niet heeft gekregen, doet hier niet ter zake: hij heeft er krachtig naar gestreefd. Is dit nu echter niet een duidelijk bewijs, dat de tegenstelling Rooms Katholiek-Reformatorsch toen en dus a fortiori in 1560, 1561 — nog veel minder als een contrast werd gevoeld dan later, dan na de invoering der besluiten van het concilie van Trente? Dat, tenminste onder de seigneurs, ten deze vrijwel algemeen dingen voor verenigbaar werden gehouden, die naar ons hedendaags inzicht voor zulke combinatie allerminst geschikt zijn: als wij de Prins eerlijk willen beoordelen, moeten wij dit, dunkt mij, in dit verband mee in aanmerking nemen. Terwijl voorts dan ook nog deze overweging moet gelden: dat in de onderhavige jaren der 16e eeuw het {76} zich anders voordoen dan men innerlijk overtuigd was en dus in het algemeen een zekere onoprechtheid op godsdienstig gebied op grote schaal als geoorloofd verdedigd werd. Dat hierin door velen een volkomen

⁴³ Vgl. J. W. Pont, Is Prins Willem ooit Luthersch geweest? in Verslag van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1933.

⁴⁴ J. C. Breen, De geloofsovertuiging van Willem van Oranje (Amst. 1924) bldz. 35.

wettige consequentie slechts werd gezien uit hun lievelingsoverweging, dat de uiterlijke ceremoniën in zake de religie ten enenmale betekenisloos zijn, omdat het hierbij op het hart, maar niet op de daden aankomt. Wij kennen deze propaganda voor het „Nicodemiseren”, zoals het naar de Joodse wetgeleerde, die in de nacht tot Jezus kwam, maar zich overdag, aanvankelijk althans, niet als diens discipel durfde te vertonen,⁴⁵ genoemd werd: wij kennen deze propaganda uit verschillende geschriften.⁴⁶

Maar geen enkel van deze geeft ons er zulk een precieze indruk van als de boekjes, die Calvijn er tegen in het licht heeft gezonden: *Excuse à messieurs les Nicodemites* (1544) en *Response à un certain Holandois, lequel sous ombre de faire les Chrestiens tout spirituels, leur permet de polluer leur corps en toutes idolatries* (1562).⁴⁷ Want hierin vinden wij niet alleen een weerlegging van haar argumenten, maar ook een overzicht van de beweging zelf en met name een opsomming van de verschillende categorieën van mensen, die er deel van hebben uitgemaakt. Het waren er vier:

1. „les prescheurs, qui au lieu de s'exposer à la mort, pour relever le vray service de Dieu, en abolissant toutes idolatries, veulent faire Jesus Christ leur cuisinier, pour leur bien apprester à disner”;
2. „ceux qui convertissent à demy la {77} Chrestienté en philosophie” ;
3. „les marchands et le commun peuple: lesquelz se trouvant bien en leur mesnage, se faschent qu'on les viene inquieter”;
- en
4. „les prothonotaires delicatz, qui sont bien contens d'avoir l'Evangile, et d'en deviser ioyeusement et par esbat avec les Dames, moyennant que cela ne les empesche point de vivre à leur plaisir”.

De kwestie is nu maar om uit te maken of de Prins met deze beweging iets uitstaande heeft gehad, ja dan neen! Of hij er — zij het dan al niet in gemoede dan toch in dit opzicht, dat hij, krachtens assimilatie aan de tijdgeest, in zijn gedrag er zich bij aansloot — er de invloed van heeft ondergaan. Stellig is dat het geval geweest. Niet alleen wemelde het in het algemeen destijds in de Nederlanden van dit slag van mensen, zodat Oranje wel niet nalaten kon er telkens mee in aanraking te komen. Maar hij vond er een in zijn onmiddellijke omgeving, zoals Bakhuizen van den Brink heeft aangetoond..., alweer zijn broer Lodewijk! Ja, werd het in November 1566 door landgraaf Willem van Hessen, in een brief aan Oranje, niet zonder er doekjes om te winden uitgesproken, toen die kennelijk met het oog op zijn adressé zelf het volgende neerschreef: „Es werden auch vil schwachgläubigen, so itzo über dem Nicodemiren nicht wenig geergert, desto gehertzter werden und mit desto grössern eiffer die religion ahnnehmen und handthaben”⁴⁸

{78} Deze gang van zaken constaterend kunnen wij m. i. nu toch moeilijk het in- en uitpraten van de Prins bij de onderhandelingen over zijn tweede huwelijk uitsluitend als een individuele reactie op „Gewissensdruck” blijven beschouwen. Een algemene opvatting uit die tijd moet er minstens evenveel in aan het woord zijn geweest.

Wel heel ver ben ik door de bespreking van dit alles van mijn thema afgedwaald. De verhouding van de Prins en Granvelle was aanvankelijk zó goed, dat ook zelfs het eerste huwelijk met een Protestantse die niet verstoorde: daar ging het immers om! Door thans de vraag aan de orde te stellen hoe de kardinaal zich in de betrokken dagen gekwetend heeft van zijn hem door de Koning opgelegde plicht om in zake dat huwelijk als adviseur op te treden, komt aan dit maraudeeren echter vanzelf weer een eind. Twee fasen heeft zijn actie ten deze

⁴⁵ Evang. van Johannes hfdst. III: 1 v.v.

⁴⁶ Pamflet Meulman n° 8736; Dirck Volckersz Coornherts Werken (1630) Dl III bldz. 18-24. 3

⁴⁷ Corpus Reformatorum. Calvini Opera Vol. VI p. 595 seqq, Vol. IX p. 581 seqq.

⁴⁸ Zie Groen van Prinsterer, Archives de la Maison d'Orange-Nassau, Ire Serie, T. I, p. 398, T. II, p. 460; R. C. Bakhuizen van den Brink, Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog, I ('s Grav. 1891) bldz. 63, 64; P. J. Blok, Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau (Utr. 1887) bldz. 4.

achtereenvolgens doorlopen. In de eerste daarvan ried hij de Prins zijn voornemen zo veel mogelijk af. Weerzin tegen het Protestantisme der Saksische dynastie heeft daar vanzelf de eerste rol bij gespeeld. De enige echter niet. Voortzetter van de traditionele politiek der Bourgondische hertogen als hij — naar wij zagen — geweest is, moet de kardinaal in het beoogde huwelijk ook dit niet weinig onaangenaam hebben gevonden, dat het weer een stap achteruit zou betekenen ten aanzien van de los-van-Duitsland-staatkunde, van de isolering der Nederlanden, die steeds het voornaamste middel geweest was om het centralisatie-ideaal, waardoor zich die Bourgondische politiek vooral kenmerkte, nader te komen. Op den duur echter heeft Granvelle zijn front volkomen gewijzigd met betrekking tot de door Oranje gekoesterde plannen. Toen is hij zó op gaan treden, dat, als tenslotte {79} het huwelijk plaats vindt, werkelijk verklaard kan worden, dat het met goedvinden van de Koning gesloten is geworden, en dat Philips door toedoen van de kardinaal tot het innemen van dit welwillende standpunt is overgegaan.

De dubbele reden van deze frontverandering laat zich gemakkelijk aangeven. Aan de ene kant had de Prins zijn tanden laten zien. Wat wilde men dat hij dit huwelijksplan liet varen omdat het een huwelijk met een Duitse bedoelde: was zijn eigen huis dan ook niet Duits? Het was dat zelfs in die mate, dat zijn vragen om de goedkeuring des Konings op zijn voornemen, als het er op aan kwam, niet eens noodzakelijk was. Slechts uit reverentie was hij er dan ook toe overgegaan; men werd verzocht dat niet uit het oog te verliezen! En anderzijds gaf hij al wat men maar wensen kon: zijn gezinsleven zou zuiver Rooms Katholiek zijn! Zoals het dat ook inderdaad geweest is: zelfs de strengste beoordelaar had er die eerste tijd na de thuiskomst der jong getrouwden op 4 Okt. 1561 niets op kunnen aanmerken!

Wel waarlijk heeft dus de goede verstandhouding tussen Granvelle en de Prins nog jaren nadat de laatste zijn besluit om de Nederlanders in hun verdrukking te hulp te komen genomen had niets te wensen overgelaten. Maar er is nog meer dat, gezien hun conflict van later, opmerking verdient: aanvankelijk gingen ook hun politieke wensen in dezelfde richting. Gelijkelijk hebben deze latere tegenstanders allereerst gestreden voor terugroeping der hier door Philips achtergelaten Spaanse troepen. De Prins, maar niets minder fel ook de kardinaal: schreef hij in Oktober 1560, dus een maand of drie eer die terugroeping eindelijk werkelijkheid werd, bijvoorbeeld niet aan de Koning, dat als hij in {80} deze niet toegaf oproer onmogelijk uitblijven kon? Maar dit was het enige gebied niet, waarop die twee zij aan zij gingen. Op dat van de buitenlandse staatkunde deden zij het niet minder dan op dit der binnenlandse. Als in de herfst van 1561 Philips het plan op touw zet de Franse regering te hulp te komen in haar strijd tegen de Hugenoten en daar de Nederlanden voor tracht te gebruiken, voorgevend dat die vanuit hun zuidelijk buurland met een inval werden bedreigd, dan wil Oranje van dat plan niets weten, maar dan bestrijdt Granvelle het alweer niets minder hardnekkig dan hij. Nog in de herfst van 1561! Maar dan zijn we toch ook op het keerpunt. Dan is eigenlijk de eb al begonnen. Dan heeft de Prins zich reeds bij de oppositie tegen de kardinaal gevoegd, die, al in 1559 opgekomen, sedert dien niet opgehouden had te groeien. De brief immers, waarbij Egmont en hij zich bij de Koning voor het eerst over Granvelle hebben beklagd, terwijl zij er tevens hun ontslag als lid van de Raad van State bij vroegen, is van 23 Juli 1561 geweest.

Het was de invoering der nieuwe bisdommen in de Zeventien Gewesten, 12 Mei 1559 officieel tot stand gekomen, die die oppositie in gang heeft gezet. De bekende maatregel om het aan Philips toebehorend gebied hier in het Noorden kerkelijk in kleiner stukken te verdelen, door aan de bestaande diocesen er veertien nieuwe onder drie aartsbisdommen toe te voegen, teneinde zodoende een betere bewerking ervan mogelijk te maken en tegelijk want het is ook een politieke maatregel geweest — de erfenis van Karel V kerkelijk even onafhankelijk van buiten-Nederlandse geestelijke hoogwaardigheidsbekleders te stellen, als

die Karel zelf het in burgerlijk opzicht van de wereldlijke had gedaan. Dat {81} Granvelle aan deze verandering geheel onschuldig geweest is, er eerst van gehoord heeft toen zij al zo goed als beklonken was en zich nooit als een bewonderaar ervan heeft laten kennen, is buiten twijfel. De mannen, die voor haar aansprakelijk hadden moeten zijn gesteld, toen men er zijn ontevredenheid over ging uiten — want veel kwaad bloed heeft zij gezet zijn — Viglius, Ruard Tapper en Franciscus Sonnius geweest. Maar inderdaad vallen deed het odium niettemin slechts op Granvelle. Was hij niet de man, die het meest van haar profiteerde? Aartsbisschop van Mechelen, ja zelfs, na Pasen 1561, kardinaal werd hij er immers door! Ook had hij een karaktereigenschap, die de valse verdenking te dezen a. h. w. met geweld naar zich toetrok! In sterke mate hoogmoedig wilde hij er nooit genoeg mee nemen de eigenlijke regeerder over 's lands zaken in de Zeventien Gewesten te zijn; ieder moest ook terdege goed weten, dat hij het was! Maar als iemand nu altijd en overal vertelt dat zijn Koning nooit handelt dan op zijn aandrang en advies, hoe kan dan uitblijven dat men hem ook verantwoordelijk gaat stellen voor wat bij uitzondering eens niet op zijn initiatief is tot stand gekomen?

En eindelijk: al was dan de uitbreiding der bisdommen buiten hem om tot stand gekomen, hij had er zich, nadat anderen haar in het leven hadden geroepen, toch wel in zóver mee bemoeid, dat hij getracht had er een hefboom voor zijn politieke idealen uit te maken. Door te bewerken, dat de nieuw te benoemen bisschoppen uit de inkomsten van een of andere rijke abdij in hun diocese zouden worden gesalarieerd — waartoe het bisschoppelijke en het abtsambt dan in één hand moesten worden gelegd — had hij immers tevens weten te verkrijgen, dat de invloed der geestelijkheid in de gewestelijke Staten, {82} die tot dusver bij de vrij onafhankelijke leiders uit de kloosterorden was geweest, nu aan een categorie mannen kwam, die hun ambt nooit hadden kunnen krijgen en nooit zouden kunnen behouden indien zij niet rondom pauselijk waren geweest en bleven. Oorspronkelijk is het alleen de adel geweest, die door dit alles de lust voelde opkomen de machtige raadsman, meer eigenlijk nog leidsman der landvoogdes, zijn graf te graven. Geen wonder. Het eenvoudige volk stond vrijwel buiten de ingevoerde veranderingen. Maar die adel, omgekeerd, was er ten nauwste bij betrokken. In de oprichtingsbul was immers tevens bepaald, dat men, om bisschop te kunnen worden, de graad van doctor in de theologie moest bezitten. En zo zagen de graven en jonkers zich opeens uitgesloten van de verkrijging vaneen eervol ambt en van inkomsten, die ze door de bank best konden gebruiken. Op de duur evenwel begon ook het volk van de derde stand tegen „den roden hoed”, zoals hij in de brieven van de tijd dikwijls heet, in het harnas te komen. Getuige wat Lodewijk van Nassau eens over zijn bewind aan Willem van Hessen schreef: „der gemeine mann ist mit dissem regiment gar ubell zu frieden”. „Gar ubell zu frieden” alleen maar? De Engelsman Thomas Gresham althans drukte zich nog wat sterker uit dan zo. In zijn correspondentie uit die jaren toch heet Brussels ongekroonde Koning meermalen niet minder dan „hated of all men”.⁴⁹

{83} Bij deze constellatie grijpt de Prins, als gezegd, dan in. Grijpt in en... neemt voortaan, 1561 en vervolgens, bij de pogingen om door middel van Granvelle's terugroeping verbetering in de toestand te krijgen, de leiding. De voornaamste maatregelen, waartoe deze pogingen de oppositie geleid hebben, zijn spoedig opgesomd. De eerste ervan is het schrijven van de, door Oranje en Egmont ondertekende, brief d.d. 23 Juli 1561, waarover ik reeds sprak, geweest. Aansluitend aan de belofte, hun vóór zijn vertrek door de Koning gedaan, dat de Raad van State voortaan niet meer buiten de regeringszaken zou worden gehouden, zoals dat vóór dien telkens en telkens gebeurd was, beklagden de schrijvers er zich daarin over, dat Granvelle — ver van zich aan die belofte te houden — integendeel sedert enige tijd was begonnen te verlangen, dat dat college er zich toe zou bepalen alle daden, waartoe de regering

⁴⁹ J. W. Burgon, *The life and times of Sir Thomas Gresham*, Vol I (London) p. 267. Vgl. ook Ch. Paillard, *Histoire des troubles religieux de Valenciennes* T. III (La Haye 1876) p. 150, 151, 505, 506.

besloot, achteraf unaniem en zonder meer van zijn fiat te voorzien. En zelfs lieten de beide klagers het niet bij deze klacht: kwam hierin geen grondige verandering dan bedankten zij ervoor langer lid van de Raad te zijn. Het is bekend hoe traag de Madrileense regeermachine werkte. Verwonderen doet het dan ook niet, dat het December werd alvorens 's Konings antwoord inkwam. Leek dit aanvankelijk bevredigend, al heel spoedig ondervond men, dat de zaak bleef zoals zij was. Dies ging in het voorjaar van 1562 een nieuw protest in zee. Met meer kracht uitgesproken: want ditmaal ging het stuk niet slechts van twee der seigneurs uit, maar sprak het namens alle Nederlandse Vliesridders. En feller van toon: wat beeldde die vreemdeling zich, in zijn hoogmoed en heerszucht, toch in! Ja, een samengaan van deze groep voor éénmaal werd nu niet eens {84} meer genoeg geacht.

In Mei van het genoemde jaar ontstond een vaste organisatie van de beweging tegen de kardinaal: de Ligue, opgezet door zo goed als alle stadhouders uit de Zeventien Gewesten, en later door toetreding van tal van edelen uitgebreid. Dat deze nieuwe stormram in actie gebracht werd hield evenwel niet in dat men de oude nu buiten werking stelde. In de Raad van State weerklonk tegelijk steeds krachtiger de eis tot samenroeping van de Staten-Generaal, met de bedoeling dat deze hetgeen de oppositie wilde nog eens met klem zouden herhalen. En zelfs wist men er ook een in diezelfde richting gaand besluit door te drijven. Aan Montigny werd opgedragen Philips te Madrid uitvoerig mondeling inlichtingen te gaan geven op wat de gezonden brieven maar wat de hoofdzakelijk betreft ter sprake hadden kunnen brengen.

In December 1562 keerde deze afgezant, natuurlijk onverrichter zake, terug. Waarop weer de Ligue het woord nam. Tweemaal kort achtereens zelfs; eerst 11 Maart en daarna 29 Juli 1563, vroeg deze nu... neen, vragen deed men thans niet meer, meldde deze nu naar Madrid, dat er onder de gegeven omstandigheden voor de ziekte der Nederlanden slechts één geneesmiddel meer werkzaam kon worden geacht: Granvelle moest uit het staatsbestuur verdwijnen! Hoe eerder hoe beter moest hij uit de Nederlanden weggeroepen worden! Heeft men werkelijk gedacht dat Koning Philips aan deze eis zou toegeven? Stellig niet. En toch een half jaar later gebeurde dat en kon de Prins aan Willem van Hessen schrijven: „Iederman ist woll zufrieden das der gute Herr Cardinall verzogen ist”.⁵⁰

Dat het hier {85} een ontslag voor goed betrof werd door de regering weliswaar zo veel mogelijk gecamoufleerd. Slechts kort zou hij afwezig zijn, heette het bij zijn vertrek op 13 Maart 1564. Het ging toch immers maar om een bezoek aan zijn moeder. En zijn tegenstanders, de edelen, hadden, het is waar, dan ook zózeer het gevoel van iets onmogelijks, dat zij controleerden of de gehate man — de zó gehate, dat hij eind 1563 zijn leven niet meer zeker achtte — inderdaad de grens wel over ging. Maar niettemin was het van nu af met zijn macht hier volkomen uit. Nooit was dit resultaat door de oppositie bereikt, als deze niet plotseling, tussen Mei en Juli 1563, bij haar streven steun had gekregen van een zijde, waarvan zij die zeker nooit heeft verwacht. Van die der landvoogdes namelijk. Daar is harerzijds een volledige ommezwaai voor nodig geweest. Want tot nog toe had zij in grote en kleine dingen onvoorwaardelijk de leiding van de kardinaal aanvaard en — omdat deze zó tactvol gegeven werd, dat zij zich daar nooit van bewust is geworden, dat zij steeds meende zelf te handelen met slechts een advies van haar raadsman — ook geprezen. Maar tot zulk een totale koersverandering is zij op het bedoelde ogenblik dan ook volkomen bereid geweest. Teleurstelling in haar dynastieke eerezucht, waar de Keizer zijn toestemming tot een huwelijk tussen haar zoon en zijn dochter had geweigerd, had haar in een wraakzuchtige stemming tegen de kardinaal gebracht, omdat zij — ten onrechte! — aan diens intriges deze gang van zaken meende toe te {86} moeten schrijven.

⁵⁰ Staatsarchiv Marburg a. d. Lahn, Polit. Archiv des Landgr. Wilh. IV von Hessen Nassau-Niederlande Bnd II. Hoe de Leuvense studenten Granvelle's vertrek, al vóór het plaats gehad had, vierden door bij prof. Hessels „des épaules de moutons” en „des chapons rôtis” aan de huisdeur te hangen enz., zie *Hommage à Dom Ursmer Berlière* (Brux. 1931) p. 246, 247.

Hoe echter was die wraak nu beter te oefenen dan door in het conflict tussen haar vijand en Oranje de partij van deze laatste en de zijnen te gaan kiezen, Granvelle echter de bons te geven!

Ziehier de feiten uit de strijd voor de verwijdering van de kardinaal. Maar er heeft in verband daarmee ook nog een belangrijker vraag aanspraak op onze behandeling dan alleen die naar wat erbij voorgevallen is. De vraag namelijk welke oorzaak die feiten in het leven geroepen en beheerst heeft. Het spreekt vanzelf dat die oorzaak door tal van de tijdgenoten van het conflict met de toevallige aanleiding ervan verward geworden is. Op zo'n geringe afstand van de gebeurtenissen als waarop zij gestaan hebben ziet men de dingen nooit in hun ware verhoudingen. Lezend wat Kempis 18 April 1564 aan Johan van Ewsum bericht heeft, namelijk dat de betrokken botsing „anvenckelijcken sijnen orspronck ersten heft genomen durch sekere mommerijen, soe de heren vander Orden⁵¹ in den vastelavent gehadt, waer over de Cardinael se voer narren gescholden solde hebben (als men secht)”,⁵² leg ik die verklaring dus rustig naast mij neer. Evenals de tegenovergestelde, volgens welke de kritiek der edelen op de weeldezucht van Granvelle, die hun aanleiding gegeven heeft, in gevolge een gril van Egmont, de livrei van hun bedienden plotseling en unaniem een zeer drastische vereenvoudiging te doen ondergaan, als de *cardo rerum* in dezen wordt beschouwd. Natuurlijk lagen de eigenlijke bewegende krachten diep onder deze uitwendigheden. {87} Feitelijk gold het hier een botsing van twee staatkundige idealen. Van diezelfde twee, die ook hiervóór reeds ter sprake zijn gekomen. De Bourgondische huismachtspolitiek, waarvan — zoals ik reeds zien liet — Granvelle de vertegenwoordiger was, werd hier geramd door de wens naar gewestelijke en standsautonomie. Het zou niet moeilijk vallen dit voor het conflict in zijn gehele omvang te bewijzen. Maar het boeit meer, dunkt mij, het aangetoond te zien uitsluitend in verband met de persoonlijke botsing, waartoe het in de tweede helft van 1561 en vervolgens dan tussen Granvelle en de Prins gekomen is. In een pamflet uit 1578 van de hand van de Brabantse kanselier Jean Scheyfve vinden we de voorstelling, dat de aanvankelijk zo goede verstandhouding tussen deze beide mannen voor het eerst beslagen raakte in Mei 1561. En dat dan naar aanleiding van het feit, dat de landvoogdes, die het recht had telken jare omstreeks die tijd de helft der leden van de Antwerpse magistraat door andere mannen te vervangen, zulks toen — op aandrang van Granvelle dan natuurlijk — had gedaan zonder de Prins daarin te kennen, hoewel deze toch burggraaf van de Scheldestad was, en nog sterker — ofschoon de Koning zelf drie jaar geleden bij zijn benoemen zich aan zulk een verwaarlozing van zijn voorname vazal niet schuldig had gemaakt.

En met betrekking tot een tijdstip twee jaar na deze wetsverzetting te Antwerpen heet het in een brief van de kardinaal aan Philips: Oranje beoogt het bestuur der vier hoofdplaatsen van Brabant — Brussel, Antwerpen, Leuven en 's Hertogenbosch in handen te krijgen. Het is natuurlijk zeer ongewenst hem daarin te laten begaan. Vandaar dat ik hem zo veel mogelijk daar- {88} bij de voet dwars zet. Niet zonder resultaat, maar tegelijk ook tot zijn felle verontwaardiging. Rachfahl heeft in twijfel getrokken of Scheyfve's pamflet wel een juiste voorstelling geeft. Volgens hem heeft die wetsverzetting te Antwerpen, die tot moeilijkheden aanleiding heeft gegeven, niet in 1561, maar in 1562 plaats gehad. Zo zou ze onmogelijk op het ontstaan van het conflict tussen Granvelle en de Prins invloed hebben kunnen oefenen, want reeds 23 Juli 1561 ging, als wij zagen, de eerste klaagzang over de kardinaal de wereld in. Of deze veronderstelling toejuiching verdient?

Het komt mij voor van niet. Daar de meegedeelde gebeurtenissen ter anderer plaatse in Juli 1563 „sedert twee jaar” geschied heten, behoren zij, dunkt mij, wel degelijk op voorvallen uit 1561 betrokken te worden. En de onbetamelijke verwaarlozing, waaraan de Prins bij de

⁵¹ Bedoeld is de orde van het Gulden Vlies.

⁵² Zie Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde van de provincie Groningen, DI I (1864) bldz. 133.

vermelde Antwerpse wetsverzetting blootgesteld is geweest, was metterdaad het begin van de oorlogstoestand tussen de beide tegenstanders. Maar de spijtigheid, die Oranje daardoor tegenover de kardinaal is gaan voelen, is met dat al dan toch niet aan persoonlijke eerzucht of iets dergelijks te wijten geweest, maar aan de nederlaag, die Granvelle zodoende zijn politiek ideaal heeft toegebracht. Want het ging hier stellig om de kwestie of Brabant, het voornaamste Nederlandse gewest in die tijd, waarvan de adel en de geestelijkheid nu reeds anti-kardinalistisch waren, ook wat betreft zijn derde stand voor de oppositie onder de Prins mobiel gemaakt zou kunnen worden, dan wel of deze laatste juist omgekeerd werktuig in dienst van het Bourgondisme zou wezen. In de aanvang van het conflict ging het daar om. Maar, blijkens de brief van {89} twee jaar na dien, waarover ik sprak, ook later nog. Zolang de actie tot verwijdering van Granvelle gevoerd moest worden.

Niet persoonlijke, maar politieke motieven, motieven samenhangend met het lot der Nederlanden, hebben dus ook hier weer de hoofdrol gespeeld; evenals bij 's Prinsen levenskeus in het Bois de Vincennes. Of is het voor deze conclusie op het ogenblik eigenlijk toch nog te vroeg? Is er nog een ander alternatief, waarover ik mij ook nog uit moet spreken alvorens tot een „derhalve” te komen? Welnu dan, aan die eerste uitspraak dan nog deze tweede toegevoegd: politieke, niet godsdienstige motieven hebben, in zijn conflict met Granvelle, Oranje gedreven.

Na wat ik in verband met 's Prinsen tweede huwelijk over zijn godsdienstige gezindheid in deze jaren heb gezegd verwachtte niemand eigenlijk iets anders. In een brief, die Hoorne in Augustus 1563 aan de Koning schreef, te lezen: „quant à ce qui touche la religion, je promets à Votre Majesté que tous les Seigneurs sont prêts à la faire observer, puisque nous savons à quoi nous oblige notre devoir” — die zó onomwonden verklaring te dezen, dat Jacob van Wesenbeke haar in een latere periode, in 1568 a 1569, zelfs voor de Prins compromitterend heeft geacht,⁵³ is dus al evenmin in staat verbazing te wekken als in een epistel van Balduinus aan de bisschop van Limoges, dat eveneens uit 1563 afkomstig is, het volgende vermeld te vinden: brenger dezès heeft voor kort een samenkomst van Oranje en {90} Egmont bijgewoond. Bij die gelegenheid vroeg hij of de klachten tegen Granvelle soms op de religie waren gegrond. Antwoord: neen! Kwam het gesprek even later, naar aanleiding van de Franse zaken, weer op het thema van de godsdienst terug: toen begon de Prins over zijn eigen overtuiging ten deze te praten. „Quelle opinion y a-t-on de moi? On m'a assuré que l'on m'y reproche, ainsi qu'aux autres Seigneurs, d'être conduit par la religion et de chercher des troubles. Mais on se trompe grandement: ni les Seigneurs qui sont du pays, ni moi quoiqu' Allemand, nous n'avons jamais imaginé une telle méchanceté”.⁵⁴

Eigenlijk kon de vermelding van deze uitspraken dan ook wel gemist. Toch hield ik de herinnering eraan niet graag achterwege. Omdat er aangaande deze zaak geen twijfel mag bestaan met betrekking tot een moment, waarvan tegelijkertijd moet worden vastgesteld, dat Oranje's belangstelling in de destijds hoe langer hoe meer aan de orde komende vragen van godsdienstpolitieke aard er wel op is begonnen te ontwaken.

Ik maak dit daaruit op, dat wij hem in deze jaren van zijn conflict met Granvelle op drieërlei manier naar een bevredigende regeling ervoor zien zoeken! Zijn inroepen van de hulp van de Duitse Rijksdag te Frankfort in het jaar 1562 was één daarvan. „Zijn” inroepen dier hulp, zeg ik. Want wij weten, behalve dat hij — nog wel zonder de goedkeuring van de landvoogdes — er „privato officio” heengereisd is, van hetgeen de Prins op die vergadering heeft uitgericht eigenlijk wel niets. Wat wij er van Nederlandse zijde {91} zien gebeuren gebeurde alles van wege de Staten van Brabant. Maar het is m. i. toch zeker niet onverantwoord achter de stappen, die de Brabantse afgevaardigden er hebben gedaan, hem te zien. Zó eng waren

⁵³ Zie R. C. Bakhuizen van den Brink, Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog DI II ('s Grav. 1898) bldz. 159.

⁵⁴ Kervijn de Lettenhove, Les Huguenots et les Gueux T. I (Bruges 1883) p. 185-187.

immers destijds zijn betrekkingen met dat gewest, niet in de laatste plaats dank zij het werken van zijn vurige aanhanger, de reeds genoemde Jean Scheyfve, die er de kanselier van was. En zo komt dan ook voor zijn rekening het streven dier beide mannen om de Augsburgse Religievrede van 1555, met zijn bekende rechtsregel „cuius regio eius religio”, die voor het Duitse Rijk was vastgesteld, ook voor hun gebied geldig verklaard te krijgen. Het streven m. a. w. om de in godsdienstig opzicht gemengde staat als mogelijk en geoorloofd erkend te zien, althans in dezer voege, dat er hier en daar, tussen de gebieden, die bij het Katholicisme wensten te blijven, asyls voor de Reformatie werden gesticht. Maar misschien was zo'n radicale stap nog niet eens nodig! Best mogelijk, dat de twee godsdienstige overtuigingen, die op dit oogenblik zo scherp tegenover elkaar stonden, zich per saldo toch nog lieten verenigen. Liever nog: dat de eenheid van de Christelijke kerk in West-Europa, een bezit van eeuwen en zonder welk men zich die kerk eigenlijk niet voor kon stellen, toch nog bewaard kon blijven, ook bij afschaffing van de grove gebreken, die haar geleidelijk waren gaan ontsieren!

Als poging om op deze manier een uitweg uit de moeilijkheden van de dag te vinden zie ik 's Prinsen raadplegen, in 1563, van Franciscus Balduinus en wat daarmee heeft samengehangen. Deze Balduinus, een weinig karaktervol mens, maar een der grootste juristen van zijn tijd, was in het genoemde {92} jaar, daar de man naar wie zij heetten, de Zeeuws-Vlaming Cassander, oud en zwak begon te worden, factisch de leider der Cassandristen, bij wie zulke bemiddeling tussen Protestantisme en Katholicisme, door er een zekere fusie van tot stand te brengen, het bij uitstek op de voorgrond staand programmpunt heeft gevormd. En door deze naar de Nederlanden te ontbieden en hem, in een geheime samenkomst, onder belofte van een eervolle loopbaan voor hem te zullen openen, te bewegen een nieuwe wetgeving in zake de religie te ontwerpen, een wetgeving, die zich kenmerken zou door gematigdheid, heeft Oranje dus wel de indruk moeten maken zelf in die tijd ook een Cassandrist te zijn geweest. Maar moeten wij ons hem werkelijk als zodanig voorstellen? Ook al heeft hij nadat de onderhandelingen met Baudouin tot geen resultaat geleid hadden de zaak niet opgegeven, maar getracht zijn doel toch te bereiken — nu door zich met een raadsheer van het Brabantse hof en met een Leuvense professor in verbinding te stellen — ik geloof van niet. Een werkelijk bewijs voor de genoemde opinie is mij althans niet bekend. Veel meer dan een wezenlijk akkoord gaan met de opvattingen der Cassandristen zal, dunkt mij, de hoop om op deze manier uit de steeds dichter wordende politieke verwarring van het oogenblik te komen de Prins hier hebben bewogen. Laat ons niet vergeten, dat Balduinus als medicijnman voor zulke ziekten, als waaraan het Nederlandse staatsleven in 1563 leed, een zekere reputatie genoot. Ook in Frankrijk had men hem, een paar jaar te voren, voor dergelijk werk te hulp geroepen. Op het bekende colloque te Poissy was hij ook reeds geraadpleegd geworden. Wat lag dan meer voor de hand dan dat men — het met hem eens of niet — in de Zeventien Nederlanden {93} ook eens wilde trachten hem het verlossende woord te ontlokken.⁵⁵

In een poging om hier de Duitse Religievrede van 1555 te doen gelden, en in het streven om door middel van Balduinus een uitweg te verkrijgen uit het moeras, waarin men met betrekking tot de godsdienstpolitiek aan het wegzakken raakte: de in deze tijd in een nieuwe richting gaande belangstelling van Oranje manifesteerde zich ook nog in een derde verschijnsel. Zij begint thans ook expressis verbis te pleiten voor een politieke tolerantie, zoals die in de laatste jaren in Frankrijk was ingevoerd: in één en hetzelfde land ook voor Protestantisme en Rooms Katholicisme één en hetzelfde recht!

Niet dat Oranje de enige geweest is, die in dat tijdperk die leus begint aan te heffen. 20 Augustus 1564 schreef Viglius uit Brussel dat hij de toekomst met bezorgdheid tegemoet zag, „par les propos qu'on tient trop librement partout, les ungs pour modérer les placarts, les aultres pour laisser les consciences libres, et du moins les laisser vivre comme font les Chrestiens soubz le Turc”. Het betrof hier dus een zelfs vrij wijd verspreide wens. Maar

⁵⁵ Cf. Ch. Weiss, *Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle* T. IX (Paris 1852) p. 43.

Oranje heeft die toch wel buitengewoon nadrukkelijk doen horen. Wil iemand hiervan een bewijs? Eén is er, dat zeker de vermelding van elk ander overbodig maakt. Het bewijs, ontleend aan de beroemde rede, die hij op oudejaar 1564 in de Raad van State heeft gehouden, met het mannelijk moedige slot daarvan: hoezeer aan het Rooms Katholieke geloof gehecht, kan ik toch onmogelijk goedkeuren, dat vorsten over het geweten hunner onderdanen heersen willen {94} en hun hun vrijheid van geloof en Godsverering ontnemen. Waaruit deze nieuwe belangstelling van godsdienstpolitieke aard bij de Prins is voortgekomen valt niet moeilijk uit te maken. Niet uit allerlei afgetrokken redeneringen betreffende de wenselijkheid der erkenning van gewetensvrijheid en dergelijke. Maar uit die éne harde noodzaak, die telkens en telkens weer de staatslieden de wet komt stellen, de noodzaak tot afweer van de chaos in het leven ener natie, van wat dat leven tracht te ontbinden. In 1556— ook al is de Religievrede in Duitsland dan al beklonken en op de mogelijkheid van een dergelijke regeling dan dus al de aandacht gevestigd — voelde Oranje blijkbaar nog niets voor een gelijke behandeling van Rooms en on- Rooms. Ruard Tapper, de inquisiteur, mag dan de plakkatens te Breda rustig naar de letter komen uitvoeren. Wie hem daarbij zou willen storen, de heer van de baronie althans niet. En vier jaar later is de toestand nog geheel eender. In het Prinsdom Oranje, waar het zich van 1559 af vrij sterk is begonnen te ontwikkelen, krijgt het Calvinisme dan nog in niets een betere positie dan in het nabij gelegen Avignon, waar het Hoofd der Rooms Katholieke Christenheid destijds te gebieden had. Onder de Paus of onder de Prins: het is dan nog één en hetzelfde. Toch zou de verandering in Willems opvatting nu niet lang meer op zich laten wachten. 22 Aug. 1561 immers zal het, in antwoord op een pauselijke vermaning om het Katholicisme in het Prinsdom toch vooral ongerept te handhaven, plotseling heten, min of meer geprikkeld: zorg gij zelf dan eerst dat het in Frankrijk en Zwitserland gehandhaafd blijft. {95}

22 Aug. 1561! Dat is aan de vooravond van 's Prinsen tweede huwelijk Dat is in tijd te zeer met de tot stand koming daarvan samenhangend, dan dat wij tussen deze twee gebeurtenissen geen verband zouden mogen leggen. Klaarblijkelijk heeft de moeilijkheid om noch de regering noch zijn toekomstige Duitse verwanten in godsdienstig opzicht voor het hoofd te stoten, waarmee Oranje tussen 1559 en de herfst van 1561, zoals wij gezien hebben, te worstelen heeft gehad, in de eerste plaats de stoot tot het loslaten van de tot dusver in West-Europa uitsluitend geldende godsdienstpolitiek bij hem gegeven. En eenmaal zover gekomen is hij toen in die nieuwe koers blijven varen. Een tweede motief daarvoor kwam zich nu trouwens bij dit eerste voegen. Als in Frankrijk kort hierna de godsdienstoorlog is uitgebroken en in verband daarmee het de Hugenootse burgers van 's Prinsen Frans gebied in het voorjaar van 1563 gelukt is de koninklijke troepen, die het in juni 1562 hadden ingenomen, weer te verdrijven, geeft de Prins het 26 Augustus van dat jaar, naar analogie van het Franse tolerantie-edict van Amboise, een formeel gelijkberechtigings-privilege. Waarom nu echter?

In twee verdedigingen van die maatregel, in December d. a. v. resp. aan de Paus en Margaretha van Parma geschreven, hebben wij 's Prinsen eigen antwoord op die vraag. Ik kon niet anders, zo luidt het eigenlijk. Ik kon niet anders, wilde ik er mijn positie als vorst en mijn land niet aan wagen. Had ik geweigerd toen men mij om zo'n regeling vroeg, men had eenvoudig een andere heer gekozen. De stad Oranje droeg toch niet voor niets de bijnaam van „een tweede Genève”?

Om het wat algemener te zeggen: behalve zijn familie- {96} omstandigheden heeft dus ook het buigen voor de feiten bij de regering van zijn Prinsdom aan Oranje duidelijk gemaakt, dat men in zijn tijd met de oude godsdienstpolitiek niet meer uitkwam, dat voor de instandhouding van de staat politieke tolerantie een onmisbare voorwaarde was. Nauwelijks was het gelukt Granvelle uit de Nederlanden verwijderd te krijgen of deze kregen in staatkundig opzicht een heel ander aanzien. Niet dat het systeem van de kardinaal sedert dien

geen enkel levensteken meer heeft gegeven. Door middel van Viglius en Barlaymont trachtte het zich voor als na nog te handhaven. Maar dit waren mannen van heel ander slag dan hun voorganger was geweest. Veel minder krachtige figuren. En bovendien misten zij de steun der landvoogdes, zonder welke toch ook Granvelle niet had kunnen zijn wat hij geweest is. Want Margaretha is, nadat haar teleurstelling over het mislukte huwelijksplan van haar zoon de kardinaal ten val had gebracht, aanvankelijk tenminste, de Nederlandse edelen nog trouw gebleven.

En zo zien wij deze dan ook vooreerst onbelemmerd de leiding nemen. Ongeveer elke morgen verschijnen zij bij de landvoogdes om over de staatszaken beraadslaging te houden. Geen enkele vergadering van de Raad van State, die ze verzuimen. Vandaar dat zij weldra in alles de toon aangeven. Zelfs in de ingrijpendste aangelegenheden weten zij Margaretha juist andersom te doen spreken en handelen dan zij vroeger deed. Het is teleurstellend te moeten constateren, dat zij daarvan geen beter gebruik hebben weten te maken dan het geval geweest is. Dat de toestand der Zeventien Gewesten daarbij niets heeft gewonnen. In een heel enkel opzicht wel, ja! De vervolging wordt nu heel wat minder {97} sterk dan voorheen. In hoofdzaak treft die in deze periode alleen nog maar de Doopsgezinden. Overigens echter is het niet een stijgende, maar een dalende lijn geweest, waardoor zich de gang van zaken er in gekenmerkt heeft. Dat heeft in de eerste plaats daaraan gelegen, dat de secretaris der landvoogdes onder de nieuwe omstandigheden gelegenheid kreeg zijn rol te gaan spelen. Uit berekening hebben de seigneurs deze Armenteros, die om zijn hebzucht in de volksmond Argenteros heette, zeer gevleid. Door hem toch konden zij Margaretha van Parma letterlijk volkomen naar hun hand zetten. Maar zo kreeg deze toen de gelegenheid om, door in het groot ambten te verkopen, een element van corruptie in het staatsleven te brengen als nooit tevoren. Maar dit was nog het enige niet! Mee had 's Lands zaak in dit nieuwe tijdperk te lijden onder een bestuur, dat... door Bakhuizen van den Brink kort en goed als „het slechtste, dat mogelijk was”, wordt omschreven. Onder een staatkunde — ook dit zijn karakterisering van onze grote archivaris-historiograaf — „een staatkunde van radeloosheid”, van „volstreckte stelselloosheid”, die als geen andere de aanstaande instorting van het staatsgebouw der Nederlanden heeft verhaast.⁵⁶

Te verwonderen valt dat eigenlijk niet. Wie de Nederlandse adel der 16e eeuw kent kan niet verwachten, dat die in de nood van het vaderland uitkomst zou zijn gaan brengen. Het bekende woord van Languet over de „stultitia et ignavia”, het onverstand en de lafheid der seigneurs, waardoor de Nederlanden ten ondergang {98} zouden zijn gebracht, geeft niet alleen de gang van zaken weer op het enkele ogenblik, waarop hij het heeft uitgesproken, in Juli 1567.

Daar deze eigenschappen op een reeds langdurig manco aan morele gezondheid en energie bij deze vooraanstaande bevolkingsgroep berustten, hebben zij drie jaar eerder hun schadelijke invloed stellig ook reeds geoefend. En zo kon dus de verwijdering van Granvelle voor de Nederlanden onmogelijk zonder meer de verwijdering van hun kwalen ten gevolge hebben.

⁵⁶ R. C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en Karakterschetsen*, DI III ('s Grav. 1913) bldz. 343; vgl. R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, DI I bldz. 339, 340.

4. DE JAREN VAN AARZELING

{99} Nauwelijks was ons verzet tegen het bewind van Philips II enigermate op gang, of er ontstond onder de Nederlanders hardnekkig verschil van mening over de vraag of men die worsteling nu om de vrijheid of om de godsdienst voerde. Bekend is hoe drastisch deze controversen zich in 1574 in de St. Pieters kerk te Leiden heeft geopenbaard. Toen zich daar in een preek de dienstdoende predikant eens kritiek veroorloofde op het randschrift van de noodmunt, die de magistraat er zich kort te voren uit geldnood in omloop te brengen genoopt had gezien, en zei dat dit — in plaats van „Haec libertatis ergo” . „Haec religionis causa” had moeten luiden, werd de staatssecretaris Jan van Hout daarover zó verontwaardigd, dat hij naar zijn pistool greep, om die vermetele spreker van de kansel te schieten. Slechts de invloed van burgemeester van der Werff wist dit nog te voorkomen. En — hoewel dan wat zachter in de vorm — zo bleef zij zich uit tot in de... 20e eeuw toe! De Staten van Holland bijvoorbeeld, die 17 Dec. 1576 tegenover de Amsterdamse magistraat verklaarden „de wapens om de religie nooit aangenomen te hebben”, en Fruin, en nog niet zo lang geleden Witlox verdedigden achtereenvolgens hetzelfde standpunt als Jan van Hout.⁵⁷ Terwijl Alva,⁵⁸ en de grondlegger van de {100} West-Indische Compagnie 'Willem Usselinx, met zijn: „de privilegiën zijn de dekmantel, maar de rechte oorzaak is de religie geweest”, en Groen van Prinsterer⁵⁹ het in onderscheiden eeuwen voor de tegenovergestelde mening hebben opgenomen.

Dit bevreemdende langdurige gebrek aan eenstemmigheid — bevreemdend, want het komt hier toch slechts op een eenvoudig gevolgtrekken uit een overrijk feitenmateriaal aan! — zou stellig nooit te constateren zijn geweest, wanneer men bij zijn onderzoek op dit gebied niet aan de dwangvoorstelling had geleden, dat er hier slechts aan een óf... óf mocht worden gedacht. Toch heeft meer dan één onderzoeker al vrij vroeg de aandacht gevestigd op de mogelijkheid, dat de beide motieven, waarover men sprak, tot het verloop der dingen, zoals wij dat kennen, hebben samengewerkt. Hugo de Groot bijvoorbeeld: „De rechte oorzaak waarom de wapenen zijn aangenomen, is gheweest de conservatie van een vrije Nederlandtsche Regeeringe, na de oude wetten, coustuymen en privilegiën... e n d e d a e r b e n e v e n s vrijheidt van conscientie”. En niet minder beslist Jeremie de Pours, de schrijver van het geheel aan dit thema gewijde boekje: *Religion et Privilèges etc.* (1631), met zijn, in dit verband al bijzonder treffende herinnering aan een in 1590 op last der Staten-Generaal geslagen gedenkpenning; enerzijds twee elkaar vasthoudende handen, die een pijlenbundel omklemmen, en het opschrift: *Deo iuvante*; en aan de andere kant, staande op een Bijbel, een pilaar: *Religion*, en op die pilaar een vrijheidshoed," {101} met het opschrift: „*hac nitimur* (n.l. op de godsdienst), *hanc tuemur* (sc. de vrijheid).

Liefde voor de vrijheid en voor de religie dus in samenwerking! Maar dan toch nog op een bijzondere manier! Zó namelijk, dat voor één bevolkingsgroep het eerstgenoemde dier motieven slechts gold, voor een andere daarentegen het laatste. En niet op die manier, dat het hele volk eenparig door beide factoren werd bewogen. Zo openbaart zich het nationale leven van het Nederlandse volk tegenwoordig niet. Welnu, een dergelijke eenheid-in-veelheid, als wij er thans in opmerken, was er ook toen reeds het kenmerkende van. Wie aan het geven van een scheef beeld van de Prins ontkomen wil dient hier ter dege rekening mee te houden. Daarom moet ik, na tot nog toe alleen over de groep van het „libertatis ergo” te hebben

⁵⁷ J. Witlox, *De Katholieken verkort in hun burgerrechten toch oprechte vaderlanders* ('s Hertogenbosch 1925) bldz. 4.

⁵⁸ 2) Zie Ad. Borgnet, *De Nederlanden onder Koning Filips II* (vertal. Amsterd. 1854) bldz. 65 n. 1.

⁵⁹ Groen van Prinsterer, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland* §§ 127-131 onderscheidt een aanvankelijk beginsel en een hoofdbeginsel.

gesproken — wat vanzelf spreekt, omdat Oranje tot dusver geheel aan haar zijde stond thans in het bijzonder op de andere licht laten vallen. Op het volksdeel, waarvoor de religie bij het voeren van zijn positie het hoofdmotief was.

Het beste uitgangspunt ter beschrijving der lotgevallen daarvan leveren de jaren 1561 en 1562. Op dat tijdstip toch heeft men van die zijde het geduldig ondergaan der geloofsvervolging, waartoe men zich tot dusver nog steeds had bepaald, opgegeven, om verzet te gaan bieden. En van dan af is de tweeledigheid in de tegenstand tegen Brussel en Madrid, waarvan ik sprak, dus een feit geweest.

Wat bij het zien opkomen van dit verzet misschien wel het meeste treft, het is het radicalisme, waarmee het van het begin af aan bezielde was. Zodra het zich in de bronnen bemerkte laat is de lucht in de Nederlanden vol {102} van geruchten omtrent ophanden directe actie. Geruchten, onmiddellijk door de eerste verschijnselen dier actie reeds gevolgd ook. Vooral in het aan Frankrijk grenzend gebied! In Doornik hebben dan de zgn. „chanteries” plaats. Psalmen zingend trekt men er door de straten. Van iedere voorbijganger wordt de lantaarn gedoofd, teneinde herkenning der manifestanten onmogelijk te maken. En felle dreigementen weerklinken voor het huis van de hier woonachtige bisschoppelijke vicarius. In Meessen en Armentiers bestormden benden van vijftig tot tweehonderd personen enige kloosters. En in Valenchijs breekt de „journée des Maubrûlez”, de dag der slecht verbranden, aan! Den 27e April 1562 verhinderen daar vijf à zes honderd mensen van allerlei leeftijd en maatschappelijk bedrijf de ter doodbrenging van de martelaren Simon Faveau en Philippe Mallart, door de beulsknechten met de veroordeelden naar de brandstapel op weg, met stenen te bombarderen en later, als Faveau en zijn lotgenoot weer naar de gevangenis teruggebracht zijn, hun kerker open te rammeien en hen te ontvoeren. Werkelijk, het voorgevoel, dat zowel Granvelle als de Doornikse predikant Guido de Bray er in 1561 toe bracht te voorspellen dat, kwam er in het optreden der overheid geen verandering, verzet niet uit zou blijven, heeft deze mannen niet bedrogen!

Nu komt zeker niet alles wat er in dit opzicht gevreesd en aangekondigd en ook gekomen is voor rekening van de religionis causa-partij! Ook een derde bevolkingsgroep, met de adel tot de partij van het „libertatis ergo” behorend, maar van die adel niettemin scherp te onderscheiden, ook de stedelijke en gewestelijke magistratuurs-oppositie is voor het gaan meeklinken van die radicale toon aansprakelijk geweest. Met name de Raad {103} van Brabant. „Invoquant à tout propos la Joyeuse Entrée” noemde Granvelle die spijtig in een brief van 4 Dec. 1560 reeds. En metterdaad, dat deed hij. Als het plan tot invoering der nieuwe bisdommen, waarvan ik hiervóór sprak, de zelfstandigheid der abdijen van St. Bernard bij Antwerpen en van Tongerlo bedreigt, stelt hij zich met een beroep op die Joyeuse Entrée daartegen te weer. En als de regering dat beroep — door aan de betrokken bepaling een nieuwe uitlegging te geven — als krachteloos ter zij schuift, wendt hij zich, als ook al ter sprake kwam, tot de beroemde Parijzer jurist Charles Dumoulin, om een advies in zake de vraag of hij zich niet, ten spijt van deze nieuwe exegeze, toch aan het oude privilege vast mag klemmen.⁶⁰ Wat lag nu echter in dat voortdurend bezig zijn daarmee opgesloten? Wijl in die Joyeuse Entrée met zoveel woorden was bepaald, dat, ingeval de landsheer haar schond, diens onderdanen ook van hun plicht om hem gehoorzaam te zijn, ontslagen zouden wezen, komt vanzelf het vermoeden op, dat de Raad er vooral die mogelijkheid bij in het oog heeft gehad. En werkelijk, dat was er de bewegende oorzaak van! In een brief van Granvelle, 12 Maart 1562 aan de Koning geschreven, staat het duidelijk te lezen: wie het precies gezegd had, herinnerde hij zich, helaas, niet meer, maar, gezegd was het: dat men, alvorens zich bij

⁶⁰ In Dumoulin's Werken, uitg. 1681 door François Pinson, 5 Dln, wordt van deze zaak geen melding gemaakt. Maar misschien is wel het stuk bedoeld, waarvan A. Erens, Tongerlo en 's Hertogenbosch, De Dotatie der nieuwe bisdommen in Brabant (Tongerloo 1925) bldz. 83, 86 v.v. gewag maakt.

schending van zijn Brabantse privileges neer te leggen, liever een andere Prins van den bloede tot heer kiezen zou.

{104} Met dat al is het radicale optreden, waartoe het in die tijd komt, echter stellig ook voor een deel werk der religiepartij geweest. Op verschillende kerkelijke vergaderingen immers, zowel in Vlaanderen en Brabant zelf, als onder de Vlamingen en Brabanters die destijds in groten getale naar Londen waren uitgeweken en daar een Nederduitse en een Waalse vluchtelingenkerk hadden gesticht, werden in de genoemde jaren allerlei vragen besproken, die de kwestie van de geoorlooftheid van zulk radicalisme raken.

Bijvoorbeeld: of men kerkers mocht openbreken en gevangenen bevrijden; of men een pauselijke deken als Peter Titelmans, de deken van Ronse, voor een overheidspersoon moest houden, zodat het voor ongeoorloofd moest worden gehouden zich aan hem te vergrijpen; en in het algemeen of men zich gewapenderhand tegen de pauselijken verdedigen mocht. Een eenparige mening bleek bij die besprekingen nu wel niet. In de Waalse kerk te Londen achtte men een gevangenis openbreken, die met geweld openen, niet geoorloofd, maar „de contrefaire quelques clefs ou semblable chose sans usser de violence”: daartegen bestond geen bezwaar. „Et quant a porter les armes pour faire peur aux ennemis, cela se pourroit surporter. Mais de les mettre en oeuvre”: dat overschreed weer de grenzen. „Puis quant à assaillir le doyen de Renaye (Renaix = Ronse): il n'est aussy licite de le faire, car l'on ne scauroit nyer quil n'ayt quelque couleur de magistrat”. En in de Nederduitse vluchtelingengemeente daar ter stede wilde men zelfs nog minder ver gaan. Volgens de daarin toonaangevende mannen mocht in het gegeven geval nooit anders gelden dan Christus' woord tot Petrus: steek uw {105} zwaard in de schede, want wie het zwaard opneemt zal door het zwaard vergaan, en Mozes' voorbeeld om alle schatten van Egypte van geringer waarde te achten dan 't met Gods volk verdrukking lijden. Aan deze zijde van de Noordzee echter dacht men vrij algemeen anders.

Tot zelfs in een „omtrent den jaere 1562” te Antwerpen gehouden synode, dat is dus in een vergadering, waar vertegenwoordigers van heel wat kerken bijeengekomen waren, heerste maar één mening, de mening dat „effractie”, gewelddadige bevrijding van de slachtoffers der geloofsvervolging, onvoorwaardelijk geoorloofd moest heten. En in eendere geest spraken tegelijkertijd twee, in West-Vlaanderen verschenen pamfletten. Een aan de „keurheeren van Hondscote” gerichte open brief van de „onderdane ondersaten der overhey” van die stad; waarin men zeide: wij, hoewel honderd duizend man sterk, willen wel gehoorzamen, maar niet aan een man als de deken van Ronse; omdat nergens in de Bijbel te lezen staat, dat men de overheid verder gehoorzaam moet zijn dan met Gods bevel overeenstemt.

En dan het stuk, dat 24 Maart 1562, ook al te Hondscote, in de kerk op de kansel gevonden werd; dat voorgaf uitgevaardigd te zijn door de keurvorsten jonkheer Gerard van Sevenberghe en hertog Frederik van Naumburch, en namens hen opkwam voor de invrijheidstelling van een paar kort te voren gevangen genomen aanhangers van Calvijn; onder bedreiging dat anders Hondscote zelf met een aantal in de buurt gelegen andere steden verbrand en verwoest zou worden.⁶¹

{106} Waarom de religiepartij destijds plotseling met deze nieuwe, radicale geest bezielde raakte is niet moeilijk te zeggen. Twee oorzaken zullen hier hebben samengewerkt. Het voorbeeld van de geloofsgenoten in Frankrijk was een daarvan. Leefden deze sedert 1560 ook niet in steeds onverbloemder oorlogstoestand met hun Koning?

Nu was ongetwijfeld wat Frans was destijds in de Nederlanden niet populair. Noch bij hoog noch bij laag. „Quand les François montrent bon visage, on est assure qu'ils couvent quelque chose de mal”, heet het in 1564 in een brief van Margaretha van Parma aan Granvelle.

⁶¹ Vgl. A. A. van Schelven, Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje, in Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1914-1915 (Leiden 1915) en Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 1925, bldz. 126 v.v.

Merkwaardigerwijze precies op dezelfde datum schrijft de laatstgenoemde aan de eerste over het zuidelijk buurvolk als over lieden, „qui, quand ils flattent, ont desseing de tromper”. Egmont ging in zijn antipathie zo mogelijk nog wat verder. Een geschrift van de Antwerpse predikant Franciscus Junius was hij gaarne bereid te prijzen, totdat — naar deze zelf vertelt — totdat... hij gehoord had dat de schrijver een Fransman was. En wat het eenvoudige volk betreft: de grote moeite, die deze zelfde Junius heeft gehad om alleen reeds bij zijn geestverwanten de verdenking tot zwijgen te brengen, dat hij eigenlijk geen verkondiger van het Evangelie, maar een spion was, toont wel dat de zaak te dezen niet anders stond.⁶²

Wel had dus de rivaliteit tussen het rijk van Philips II en dat der Valois na de vrede van Cateau-Cambrésis haar felheid nog in geen enkel opzicht verloren. Met dat al werkte het optreden der Hugenenotien hier toch beslist aanstekelijk. De geloofseenheid tussen hen en de Nederlandse Calvinisten, zowel als de {107} geestdrift der agenten van Condé, die hier te lande onder allerlei vermomming wapenen en munitie kwamen inkopen, legden nu het er op aan kwam aan andere gevoelens toch het zwijgen op. De in reiswagens en herbergen te beluisteren gesprekken lieten daaromtrent geen twijfel. Lag hier dus de oorsprong van dat bij de religiepartij te vinden radicalisme, zijn richting kreeg dit vervolgens dan nog uit de kort tevoren voor het eerst verschenen Nederlandse vertaling van Calvijns Institutie der Christelijke Religie. In 1560 had een zekere Johannes Dyrkinus voor die verschijning gezorgd. Nu was dit werk uiteraard hier vóór dien ook wel gelezen. Want de kennis van het Frans, die daarvoor tot nog toe onmisbaar was geweest, was vooral in de Zuidelijke Nederlanden volstrekt niet zeldzaam. Toch, eerst nu werd het algemeen toegankelijk en kon zijn gedachtenwereld krachtig invloed gaan oefenen. Zijn godsdienstige, maar ook zijn politieke gedachtenwereld. In het vierde Boek ervan sprak de Geneefse Hervormer immers ook over de grenzen van het overheidsgezag.

In bewuste reactie tegen het vorstenabsolutisme, dat destijds steeds driester voor de dag kwam, ging hij hierbij uit van de toen reeds eeuwenoude leer van de dualistische staat. Van de opvatting, dat in het staatsleven het gezag niet uitsluitend bij de hoge overheid berust, maar dat lagere magistraten er ook een deel van bezitten. Met dien verstande, dat het hunne en dat van die hoge overheid elkaar in evenwicht behoren te houden. En zie hier wat hij daaruit dan concludeerde! Werd dat evenwicht — bijv. van de zijde van de vorst, doordat deze als tiran begon op te treden — te eniger tijd gestoord, dan kregen die lagere magistraten — staten, ephoren of hoe ze ook heten mochten — {108} automatisch niet alleen het recht, maar ook zelfs de plicht voor het herstel daarvan in het krijt te treden. Overeenkomstig de afspraken, die voor dat geval gemaakt waren, hadden zij de machtsoverschrijder dan tot de orde te roepen en hem tenslotte zelfs — mocht deze maatregel onverhoopt geen succes hebben — af te zetten. Wel te verstaan: alleen voor deze lagere gezagsdragers gold dat recht, deze plicht. De particuliere burger had ze niet. Voor hem was er zó uitsluitend de plicht om te gehoorzamen, dat — ook wanneer bij het opkomen van zulk een tirannie die gehoorzaamheid bitter lijden ten gevolge zou hebben — slechts in één geval de wil der overheid niet als wet behoefde te worden beschouwd. Dan namelijk, wanneer die overheidswil rechtstreeks tegen een bevel of een verbod Gods in zou druisen. Want dit is een grondgebod: Gode meer gehoorzaam dan de mensen (Handelingen der Apostelen 5: 29). Welnu, heeft de beweging van 1561 en 1562, hoe radicaal ze ook was, zich nu toch niet steeds angstvallig binnen het kader van deze theorie gehouden en daarmee getoond, dat die — tezamen met het voorbeeld van het Hugenetisme — bij haar Heilige Doop als peter en meter is opgetreden? Het laat zich, dunkt mij, onmogelijk loochenen. Vanwaar anders dat gedurig discussiëren over de vraag, of in het algemeen een van dulden overgaan tot daden wel voor geoorloofd mocht gehouden worden? Vanwaar anders speciaal ook dat telkens bezig zijn met de kwestie of de dienaars der Inquisitie overheidsdienaars waren of niet? Slechts als men zeggen mocht, dat zij dit niet waren, had

⁶² Zie ook Pamflet Knuttel n°. 152.

men immers vrijheid om hun — zoals men dat graag wilde — „tot hiertoe en niet verder” toe te roepen.

Bleek de aanvangssnelheid van deze beweging groot, haar stootkracht is daarmee niet in overeenstemming {109} geweest. Al na korte tijd heeft die opgehouden. In 1563 had zich de hemel nog niet zo veel opgeklaard. Getuige de geest, die destijds onder de ballingen in Engeland heerste. Een geest immers van trillend ongeduld om weer naar 't vaderland terug te keren, en dan...! In vertrouwelijke ogenblikken vertelde men elkaar zelfs wie bij die dadelijkheden de leiding op zich zouden nemen. Maar in 1564 was van dit alles niets over. Geen wonder! Na Granvelle's verwijdering, in de periode toen de Nederlandse seigneurs de toon aangaven in de omgeving van de landvoogdes, was er waarlijk toch geen aanleiding meer om verzet te gaan bieden, liet ik reeds zien, En van verzet bieden louter uit opstandigheid was bij de religiepartij geen sprake. Een Vlaamse spion in Franse dienst, omstreeks die tijd naar Antwerpen gezonden, om onder zijn Gereformeerde landgenoten daar onrust te zaaien en hun, voor het geval zij ongeregeldheden begonnen, hulp van hun Hugenootse broeders toe te zeggen, heeft dat wel heel duidelijk ondervonden. De Antwerpse Gereformeerden, „qui vivaient alors sans persécution”, rapporteerde Jean Ebrard, heer van Saint Sulpice, en Frans gezant aan het Spaanse hof, in April 1564 naar Parijs, de Antwerpse Gereformeerden bleken hem toen in t geheel niet voornemens terwille hunner vrijheid een oproer op touw te zetten, „car ce moyen offrait plus de dangers que d'espérance et devant amener l'effusion de sang d'infinies pauvres personnes”.⁶³ Het werd 1565, eind 1565 zelfs: toen bleek deze stilte slechts een stilte vóór de storm te zijn geweest!"

{110} Waaruit, dunkt mij, duidelijk te zien is, dat het de beruchte brieven des Konings uit Segovia geweest zijn, die tot deze frontverandering der religiepartij aanleiding hebben gegeven. De beruchte brieven, waarin Philips op alle verzoeken, die Egmont hem een klein jaar te voren als afgevaardigde van de Raad van State te Madrid was komen voorleggen, neen had gezegd. Want deze zeer teleurstellende tijdingen uit het koninklijk zomerpaleis werden 5 November van dat jaar te Brussel ontvangen. Talrijke gebeurtenissen van kort vóór en kort na het begin van 1566 getuigen van deze nieuwe omslag der stemming. Niet als zou alles wat in die tijd van ophanden tumult spreekt hier mee mogen tellen. Er was ook, blijkt o. a. uit een brief van de Prins d.d. 24 januari van dat jaar aan de landvoogdes, neiging tot verzetspleging, die van economische huize was, omdat zij uit „la présente nécessité et chierté des blés”, uit de algemene prijsstijging, waaronder Europa destijds gebukt ging, voortvloeide. Ja, zózeer heeft deze economische factor mee een rol gespeeld, dat sommigen het er destijds zelfs voor hielden „que” — het is d'Assonleville, die zich zo uitdrukt „que ce n'est plus la religion qui nous fait principalement cette tragédie, mais autre chose non moins dangereuse; car la religion ce n'est que la masque”. Maar als er eind 1565 in het paleis van Egmont te Brussel tal van briefjes komen binnenfladderen: treed tot het Calvinisme toe, dan maken wij u heer over de Nederlanden; en als een paar maanden later de reismagistraten en schepen in het Vlaamse land weerklinken van verbitterde dreigementen tegen priesters en magistraten, die er zoeven uit Engeland teruggekomen uitgewekenen {111} zich veroorloven, dan hebben wij toch wel heel duidelijk met actie van de religiepartij te doen. Met dat al is het ook toen weer voor de regering nogal losgelopen. En dat hierom, omdat het destijds nog alleen de ongeorganiseerde massa der partij maar was, die tot zulk geweld zijn toevlucht wilde nemen. Binnen deze corona bestond in haar midden in de tweede helft der jaren zestig ook een met de leiding van het partijleven belaste kern.

Speciaal met het oog daarop ingericht, en daarom ook in waarheid leiding gevend! Het consistorie der kerk van Antwerpen namelijk; voor de bewerking der publieke opinie gerugsteund door een comité van propaganda, dat de exemplaren van een hele reeks van

⁶³ Ambassade en Espagne de Jean Ébrard, seigneur de Saint Sulpice, publ. par Edm. Cabié (Albi 1903) p. 249-251.

pamfletten bij duizenden en nog eens duizenden onder de mensen bracht; en voor de bestrijding van zijn onkosten geholpen door de geestverwante kooplieden.

De kooplieden, die — waarschijnlijk om te voorkomen, dat zij het land verlaten zouden⁶⁴ — reeds in 1563 het recht hadden gekregen „qu'ils dresseront quelque ordre entre eux”,⁶⁵ en omstreeks de onderhavige tijd zelfs een afzonderlijk optreden tegenover de regering... tenminste overwogen hebben.⁶⁶

Maar deze kern wees vooralsnog — tot even na midzomer 1566 — een andere weg. De vreedzame om de intercessie van de Keizer en de Protestantse Duitse vorsten bij {112} de Koning te Madrid voor ons in te roepen. De veiligere om de ophanden rijksdag van Augsburg te vragen, dat hij de Religievrede van 1555, met zijn „cuius regio eius religio”, ook voor de Nederlanden en dan tevens niet slechts voor de Evangelischen, Maar eveneens voor de Calvinisten geldig verklaarde. Zodat de Gereformeerden hier het recht zouden krijgen ongemoeid hun bezit te gelde te maken en naar het gebied van een geestverwanten soeverein — naar dat van Frederik III van de Palts bijv., of naar Engeland — uit te wijken; zoals dit destijds werkelijk is overwogen.⁶⁷

En zodoende is het toen vooreerst aan de uitvoering dier gewelddadiger plannen nog weer niet toegekomen. Een reis, die de Doornikse rechtsgeleerde Gillis Leclercq in de loop der lente van 1566 via Frankfort a. d. Main naar Heidelberg en Augsburg maakte, doet ons deze actie in volle gang zien.⁶⁸ Immers heeft hij die ondernomen, voorzien van een aanbevelingsbrief van Franciscus Junius en twee andere predikanten als vertegenwoordigers der „ministri et pastores” van de kerken in de Nederlanden, en met opdracht om in het buurland te gaan doen wat „ad Ecclesiae Dei utilitatem”, tot heil van Gods kerk, zou kunnen strekken. Daarom blijft het ook een gewichtige reis, hoe arm zij overigens aan resultaten moge geweest zijn; ja, al kwam de er toe afgevaardigde man er zo goed als onverrichter zake van terug. Zij is dat zelfs niet uitsluitend als symptoom van deze op aansluiting bij Duitsland bedachte politiek der religiepartij geweest.

Ook als bewijs daarvan, dat de {113} beide groepen in de oppositie tegen de Koning op dat ogenblik aanraking met elkaar waren begonnen te krijgen en zelfs met de gedachte vertrouwd gingen raken, dat samenwerking hen misschien eerder tot hun doel zou brengen dan de tot nu toe gevolgde tactiek van het ieder voor zich. Het is het feit, dat juist Gillis Leclercq op deze reis als gezant der kerken is opgetreden, dat daar heen wijst. Want deze was op dat ogenblik ook al een vocaal in de vrijheidspartij: „praecipuum Ludovici Nassavii administrum”, de voornaamste secretaris van Lodewijk van Nassau, immers. In 1564 had die aanraking al een begin genomen. In een conferentie te Brussel, waar o. a. Oranje en de predikanten Guido de Bray en Charles de Niëlles aanwezig waren en waar het besluit viel „explorandos sibi haereticorum Germaniae Principum animos”, dat de Protestantse Duitse vorsten eens gepolst moesten worden ten aanzien van hun bereidwilligheid om te helpen. Maar eerst recht is er sprake van geweest nadat de zomer van 1565 was aangebroken en de gedenkwaardige maanden van de tot stand koming van het Compromis der edelen en van de voorbereiding van hun bekende smeekschrift een aanvang hadden genomen. Het initiatief tot de stichting van dat verbond is van de religiepartij uitgegaan.

In de Apologie, die graaf Lodewijk van Nassau in 1568 geschreven heeft, wordt dit uitdrukkelijk door hem uitgesproken. En de mannen, die in Augustus te Spa de eerste conferentie in verband ermee hebben bijgewoond, waren alle ook overtuigde aanhangers der

⁶⁴ J. J. van Toorenenbergen, Philips van Marnix... Geschriften, Dl I ('s Grav. 1871) bldz. 46, 47.

⁶⁵ Livre Synodal... des églises Wallonnes, T. I (La Haye 1896) p. 4, n. 15.

⁶⁶ Rachfahl heeft er opmerkzaam op gemaakt, dat het bekende stuk dat Bakhuizen van den Brink in verband met deze actie der kooplieden ontdekte, ongetekend bleef en dus mogelijk nooit is verzonden.

⁶⁷ J. J. van Toorenenbergen, a. w., bldz. 63.

⁶⁸ Zie Nuntiaturberichte aus Deutschland, Zweite Abteil. 1560-1572. Bnd V S. 180, 181.

Reformatie. Zowel Gillis Leclercq, als de edelen onder die vergadelaars: Marnix van St. Aldegonde, zijn broer Jan, Nicolaas de Hames en Lodewijk van Nassau; drie Calvinisten en één Lutheraan.

En de tweede {114} samenkomst, die van 1 of 2 Dec. 1565, waarin men tot de formele constituering van zijn Compromis overging, droeg zelfs een uitgesproken godsdienstig karakter. Door Junius werd zij met een preek en gebed geopend. Vergaderden daar te Spa edelen en toch toegewijde vrienden van het nieuwe geloof? Wel heeft er in de adel dan een grote verschuiving plaats gehad sedert Granvelle's verwijdering! Ja, en niet eens in dit opzicht alleen. Ook nog te dezen aanzien dat de Ligue sindsdien in de oppositie aan de lagere adel de voorrang is gaan laten. Maar ook zo is het laatste in dit opzicht nog niet gezegd. Het is uiterst merkwaardig, maar nauwelijks is een deel van die adel in de religiepartij meegezogen, of wij horen daar dezelfde radicale klanken als ons — nadat de genoemde reis van Leclercq naar Duitsland op niets is uitgelopen — ook in het algemeen daarin weer beginnen te treffen.

Een der mooiste brieven, die wij uit die dagen over hebben, die van Nicolaas de Hames aan Lodewijk van Nassau, d.d. 27 Febr. 1566, legt van dit laatste een sprekend getuigenis af. In de pas gehouden bijeenkomst van het Compromis, vertelt hij daar — waarschijnlijk doelend op een vermeestering van Antwerpen — hebben wij eenstemmig tot een gewapende onderneming besloten. Brederode, die wij er alle bijzonderheden van hebben voorgelegd, „la trouve excellentement utile”. Anders echter de Prins, die wij er ook althans de algemene strekking van hebben meegedeeld. Volgens deze is zij onuitvoerbaar; en ook — omdat „il n'est encore d'opinion d'user d'armes” — ongeoorloofd. Vandaar dat wij nu met groot verlangen uw terugkomst tegemoet zien, in de hoop dat gij ons wel zult helpen „à faire luyre le feu es {115} ceurs de ses Seigneurs icy par trop lent et sans vigueur”. Zij willen dat wij tegenover het geweld der „loups affamez”, die ons verbannen en verbranden, slechts „remonstrances, requestes et enfin parolles” stellen. „Tous les povres fidèles sont esperdus voyans le remède si tardif; nous les avons consolés un temps, leur promettans bref secours, mais je le voy trop esloigné par la tièdeté de ceulx quy y debvroient estre les plus animés”. En toch: „la maladie et corruption de notre corps public est plus grande que l'on la puisse guérir avec des dous buuvages et syrops, il y fault adhiber une plus forte purgation ou cautère”. „La grosse vérolle, tant plus on la flatte, tant plus elle s'aigrit”. „Notre verolle est la corruption de la foy, de la justice, de la monnoye, debtes infinies, abaissement, voire presque une extermination de la noble sse, offices et bénéfices es mains de toutes personnes indignes: allés guérir cela avec parolles”. Daarom nog eens: kom toch zo spoedig mogelijk hierheen, terwijl ge meebrengt wat ge ons beloofd hebt: „certain traicté... touchant les causes pour lesquelles l'inférieur Magistrat peult prendre les armes quant le supérieur dort ou tyrantize”.

Wie weet niet dat deze geest tenslotte in het Compromis ten volle tot zwijgen is gebracht. De indiening van het bekende smeekschrift, op 5 April 1566 en onder leiding van Hendrik van Brederode en graaf Lodewijk, terwijl de deelnemers aan die plechtigheid geen andere wapenen droegen dan die, waarmee een edelman destijds altijd was uitgerust, die eenvoudig tot zijn edelmankleding behoorden: daar is het tenslotte slechts op uitgelopen. Een teleurstelling — dit succes van Oranje, {116} want deze moet voor dit emmen van die oorspronkelijke voortvarendheid aansprakelijk worden gesteld — een teleurstelling voor de Hames en de zijnen! Maar reden tot geen kleine blijdschap voor hen, wier waardering van deze actie meer met haar uitgebreidheid dan met haar intensiteit op en neer ging. Want op deze manier werd het Compromis veel algemener aannemelijk, kunnen met de mannen van de religiepartij ook die van het „libertatis ergo” er aan meedoen. Zoals zij dat ook in grote getale gedaan hebben. Weliswaar was de gang der omstandigheden van de laatste maanden ook aan hen niet ongemerkt voorbijgegaan.

Heel wat krasser zelfs waren, bij de begintijd vergeleken, hun woorden gaandeweg geworden. 23 Dec. 1565 bijvoorbeeld noemden aanplakbiljetten in alle Antwerpse straten de Koning

openlijk een meinedige, die waard was voor het Reichskammergericht in staat van beschuldiging te worden gesteld. Maar tot meer dan tot krasse woorden te komen was destijds stellig toch nog te veel gevegd van deze groep. Met een gekalmeerde religiepartij samen te gaan met het oog op de indiening van een request: daar had zij echter geen bezwaar tegen. Toch, het was op dit ogenblik nog maar een zeer dun draadje, dat de beide oppositiepartijen verbond. Spanning kon het nog eigenlijk in het geheel niet verdragen. Dit bleek toen het in Juli daaraanvolgend te St. Truyen, een stadje in het gebied van de bisschop van Luik, op de proef werd gesteld. Dadelijk knapte het toen weer af. Gemengd was het gezelschap, dat op 14 Juli en vervolgens de daar gehouden conferentie heeft bijgewoond, in totaal een twee honderd man, genoeg. Want onder leiding van Lodewijk van Nassau kwamen er Rooms Katholieke en Reformatorischgezinde edelen zowel als {117} vertegenwoordigers van verschillende kerkelijke consistoriën bijeen, nl. die der gemeenten te Armentiers, Amberes en Atrecht.⁶⁹

En de besluiten, die het nam, „prendre les armes contre Sa Majesté et le peuple sectaire en leur protection et sauvegarde”, ja zelfs het in waartgeld aanwerven van vier duizend man paardenvolk en veertig vendels voetknechten, hoewel zij nogal aardig ver reikten, werden voor zover wij weten ook zonder veel strijd genomen. En was deze conferentie te St. Truyen nu toch meer het weer losweken van dat vóór ruim een half jaar gelegd verband tussen de partijen, dan het voortleven ervan? Ja, want als wij nauwkeurig willen vaststellen wat zij in dit opzicht waard is geweest, dan moeten wij niet zozeer letten op wat er verkregen werd als op wat de religiepartij er graag zou hebben verkregen; alsmede op de manier, waarop de vrijheidspartij op de genomen besluiten heeft gereageerd. Een deel der edelen kwam met zowat het meest krasse voorstel, dat denkbaar was: dat van massamoord op de talloze Rooms Katholieke geestelijken in het land! En wat de consistoriale vleugel van de godsdienstige oppositie betreft: wij weten dat de kerkenraad van Antwerpen, door middel van een deputatie, die uit Franciscus Junius, Peregrin de la Grange, Adriaen Saravia en mogelijk ook Herman Moded bestaan heeft, behalve hetgeen de vergadering heeft ingewilligd, ook nog dingen gewenst heeft, ten opzichte waarvan zij nul op het request heeft gekregen. Hoe na die haar ook aan het hart lagen. Getuige het woord waarin Franciscus Junius zijn teleurstelling over deze mislukking indertijd {118} geboekt heeft: wij zijn daar te St. Truyen gekomen en hebben er alles gezien, maar door de hinderlijke inmenging van één man, wie God dit moge vergeven, hebben wij er niets bereikt. Zo gaapte er dus dezerzijds tussen het ideaal en hetgeen te verwerkelijken bleek zelfs nog een brede kloof. Tegelijk was voor de vrijheidspartij dit verwerkelijkte echter al meer dan genoeg! Van haar aanhangers begonnen zich na Juli 1566 gaandeweg velen aan de oppositie te onttrekken.

Maar dan was er van werkelijke eenstemmigheid tussen de beide partijen toch ook maar een bitter beetje overgebleven, zou ik zeggen. Geheel eender als vroeger, toen ieder nog volkomen op zichzelf stond, werd het met dat al toen niet meer. Nu men eenmaal een eenheidsfront gehad had viel het toch in allen gevalle heel wat minder moeilijk dat te herstellen dan de eerste vorming ervan gedaan had. Nog sterker: in de noodtoestand, waarin men kort na deze conferentie te St. Truyen door de beeldenstorm geraakte, herstelde het zich a. h. w. vanzelf. Ik zou die beeldenstorm niet graag uitsluitend spontane uiting van het geweld der lagere volksklassen noemen. Zoals hij, even vóór Maria Hemelvaart in de Zuid-Westhoek van Vlaanderen begonnen, zich regelmatig naar het Noorden, tot in Groningerland toe, heeft voortgeplant, is hij wel degelijk hier en daar door de plaatselijke magistraten in de hand gewerkt. En ook zijn er stellig predikanten geweest, die hem bevorderd hebben. Maar bij dit alles valt er toch niet aan te twijfelen, of de leidende instanties der oppositie mogen er niet voor verantwoordelijk worden gesteld.

De Prins vond de beeldstormers „ein hauffen leichtfertiges gesindlins”. Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode ver- {119} klaarden even later, dat wat er gebeurd was hun „groot

⁶⁹ Kaufmann, Über die Anfänge des Bundes der Adelichen und des Bildersturmes (Bonn 1889) S. 62.

en onuitsprekelijk verdriet” had gedaan. En van de leden van de kerkenraad van Antwerpen, die — zoals ik reeds zeide — destijds als een Comité du salut public der religiepartij optraden, ging enige maanden later een brief aan de Engelse agent van Koningin Elizabeth, sir Thomas Gresham, die in geheel dezelfde geest sprak: „vray est qu'aucuns ça et la ont à nostre tres grand regret legièremment commis quelques actes d'insolences”.⁷⁰

Van hun kant een dergelijke actie op touw te zetten ware toch ook niets anders dan een grote domheid geweest. Want wat voor resultaat had dat ooit kunnen opleveren dan het uiterst moeilijke parket, waarin men thans ook bleek te zijn gekomen: dat men enerzijds de Koning volkomen, maar dan ook volkomen, van zich vervreemd en de landvoogdes geheel in haar vijandige stelling van vóór de verwijdering van Granvelle teruggedrongen had, terwijl aan de anderen kant de massa van het volk, zich door het voorgevallene van haar kracht bewust geworden, eisen begon te stellen, waaraan men slechts ten koste van een nog onherstelbaarder breuk met Brussel en Madrid gehoor kon geven! Door n.l. Gereformeerden en Rooms Katholieken in godsdienstig en kerkelijk opzicht voor gelijkberechtigd te verklaren, zoals èn Oranje èn Egmont en Hoorne dat dan in het begin van September ook gedaan hebben, Oranje voor wat Antwerpen betreft, Hoorne ten opzichte van Doornik, en Egmont met betrekking tot tal van steden in Vlaanderen. Als gezegd: uit deze zo ongunstige, dreigende con- {120} -stellatie is toen het herstel van het samengaan der beide oppositiegroepen geboren. In een aanbod aan de Koning, om deze drie miljoen goudgulden te betalen zodra hij zijn onderdanen niet langer vrijheid van Godsdienst onthouden zou — een aanbod, dat men waarschijnlijk van een dergelijk optreden in Frankrijk heeft afgekeken — liep men toen opnieuw voor korte tijd in het span 1)! Een merkwaardig algemeen samengaan was het ditmaal zelfs. Geen enkele van de groepen, waaruit de oppositie was samengesteld, die er zich aan onttrok. De Ligue niet; noch de Prins noch Egmont. Het Compromis der edelen niet; Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode behoorden zelfs tot de eerste ondertekenaars van het request. Van de aanhangers der Reformatie onder de burgerij zomin de Luthersen als de Calvinisten. En eindelijk ook Petrus Dathenus niet, de gezant van de keurvorst van de Palts, die, als ik reeds zeide, enige onder de Duitse vorsten, die voor de Nederlanders meer dan een vriend-in-woorden was. Dathenus, kort tevoren hier heen gekomen en toen dadelijk een man van gezag. Niet in de ogen van Egmont. Deze wees hem, toen hij zich, met een aanbevelingsschrijven van Frederik nog wel, kwam melden, zonder pardon de deur. Maar het volk heeft hem van meet af aan zijn volle vertrouwen geschonken. Twee, drie maanden is, zal men door een coalitie als deze iets bereiken, zeker geen lange tijdsduur. En toch, binnen die termijn is de getekende hernieuwing van het {121} bondgenootschap èn geboren èn gestorven.⁷¹

Op de 1e Oktober kwam het tot stand, doordat een op die datum bijeenkomende synode onder leiding van Datheen, uit overweging dat de Prins en Egmont er toe opwekten, besloot aan die drie miljoen-actie mee te doen. En in de loop van December toonde de religiepartij al weer, dat het haar op deze manier toch eigenlijk lang niet flink genoeg ging; dat — vooral nu het gerucht rond te lopen begon, dat men zich op de komst van Spaanse troepen der strafexpeditie had voor te bereiden — het grijpen naar de wapenen h. i. thans het enige redmiddel nog maar was. Even vóór de 1e van die maand sprak zij — waarschijnlijk te Antwerpen in een synode uit, dat zulk gewapend optreden niet ongeoorloofd mocht worden geacht, mits men in de Prins, Lodewijk van Nassau of Hendrik van Brederode maar een aanvoerder, en wanneer men bovendien maar geld en soldaten kon vinden. Terzelfder tijd sloot de Calvinistische magistraat van Valenchijs, op aandrang van het consistorie daar, zijn poorten voor de regeringstroepen, die er onder Noircarmes de wet zouden komen stellen, en waagde het erop

⁷⁰ Public Record Office, London, S. P. 70-88, n° 78.

⁷¹ Vgl. Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidk., VI Rks, Dl 9 (1929) bldz. 1 v.v. Het Franse voorbeeld in Mémoires de Condé, T. II ('s Grav. 1743) p. 648.

zich te laten belegeren. Even veertien dagen later worden in het Ieperse de vendels van Jan Denijs uitgerust en gedrield, om deze belegerde stad te gaan ontzetten. En hoezeer Zuiden en Noorden ten deze één lijn trokken: 24 December d. a. v., in een vergadering te Amsterdam, kan Lodewijk van Nassau er maar niet in slagen de aanwezigen andere besluiten te doen nemen dan deze: ten eerste het collecteren voor de aan te bieden drie miljoen en de aanvaarding van de Augsburgse Confessie, waar hij ze ook om verzocht had, ad calendae graecas te verschuiven; en verder: „obedient” te zijn, ja! maar toch alleen maar wanneer dit kon {122} gebeuren zonder hun geweten te bezwaren of in strijd te komen met Bijbelse eisen. Die troepen — de uitdrukking is te weids: die benden van Jan Denijs nog vóór het eind van 1566 te Waterloo in de pan gehakt, en Valenchijs in Maart 1567 ingenomen en voor wat het bestaan had afgestraft zó, dat het hele land de adem niet door kon krijgen van ontzetting: voorlopig heeft men al heel weinig wil gehad van zijn politiek van vastberaden doortasten. Heeft dat misschien daaraan gelegen, dat deze eerste uitingen daarvan niet door de rechte mensen geleid werden, door militairen van klein allooi en door — Datheen voorop — een paar predikanten? Maar toen de religiepartij hetzelfde plan in het voorjaar van 1567 onder heel wat betere aanvoering, onder Brederode en Jan van Marnix, nog eens trachtte uit te voeren, was de afloop immers niets beter! Wat men onder leiding van Brederode, destijds zeer de vertrouwensman der „religionis causa”-groep, wilde gaan ondernemen kwam zelfs niet tot een begin van uitvoering. En de tocht van Jan van Marnix en zijn klein leger naar Walcheren, die na veel wederwaardigheden tot een poging om Antwerpen te overrompelen werd, leed bij Oosterweel door verraad op de deerlijkste wijze schipbreuk: de commandant gedood en zijn troepen zo goed als vernietigd. Dit alles te beschrijven was zeker wel een heel lange aanloop nemen alvorens in de vraag te springen wat nu speciaal Oranje in deze tijd gewild en gedaan heeft. Maar alleen zó doende kon ik daarvan m. i. een duidelijke indruk geven. Want het is zijn reageren tegen het getekende radicalisme der religiepartij geweest, dat de Prins gedurende de onderhavige periode het meest voortdurend en het meest wezenlijk heeft gekenmerkt. {123} Een buitengewoon moeilijk jaar is 1566 voor Oranje geweest. Uit de herfst daarvan hebben wij het reeds eenmaal vermelde bericht, dat hij er in die tijd bleek en mager heeft uitgezien. Gemakkelijk te begrijpen. Zelfs drie redenen voor één laten zich hier zonder moeite veronderstellen. De politieke moeilijkheden van de dag lieten zich ten deze natuurlijk niet onbetuigd. Dan 's Prinsen voortdurende geldzorgen. En eindelijk moet ook het huiselijk leed der mislukking van zijn huwelijk met Anna van Saksen hem in deze periode het leven hebben verbitterd. Is het in 1564 naar ik hiervóór heb meegedeeld een publiek geheim geworden dat deze jonge vrouw zich zeer vreemd begon te gedragen: dat zij soms hele dagen bij kaarslicht achter gesloten luiken zat, de Prins voortdurend met verwijten en beledigingen overlaadde enz. enz., sinds dien had de toestand zich eer nog verergerd dan verbeterd! De ingewijden wisten het wel: nu, in 1566, was hij al heel ellendig geworden. Later, te Dillenburg, heeft Oranje van een dergelijk „in afflictione und unter dem creutz” -verkeren diepgaande psychische invloed ondergaan. Nu misschien ook? Hebben deze drukkende omstandigheden mogelijk ook de grote godsdienstige verandering in het leven geroepen, die in deze periode duidelijk bij hem te constateren valt; de grote verandering van zijn openlijk gaan belijden van de Augsburgse Confessie? Hoe dit zij: in de loop van dit veelbewogen jaar is de Prins een totaal ander mens geworden. Want het zijn niet maar — zoals Bakhuizen van den Brink verondersteld heeft — staatkundige overwegingen geweest, die hem tot deze overgang hebben geleid. Maar wel ter dege beweegredenen van godsdienstige aard. Uit de briefwisseling met de landgraaf van Hessen, die aan het {124} doen van de beslissende stap is voorafgegaan, blijkt dit op een manier, die voor twijfel in het geheel geen ruimte laat. Met name de memorie, die de raadsliden van de landgraaf in Oktober aan deze hebben verschaft, om hem bij het geven van zijn advies in deze zaak — waarom Oranje hem gevraagd had — tot leidraad te dienen, met name deze memorie is in dit opzicht welsprekend. Door haar

uiteenzetting der casuspositie: „Dieweil nun der Her Printz die Göttliche warheit einmahl in seinem hertzen durch Gottes gnaden erkent hat, unnd dan Gott mehr als dem menschen zu gehorsamen, auch einem jeden menschen an seiner seelen mehr und höher als an der gantzen welt schätz gelegen ist...”. En evenzeer door de aard der argumentatie, waarmee zij er de noodzaak van aantoonde, dat de Prins „sich in Religionssachen frey, uffrichtig und also mit dem eusserlichen werck und der thadt beweisste wie sein innerlich hertz ist”. Want deze wijdde verreweg het meest aandacht aan strikt religieuze overwegingen, als: dat wie geloof dan toch ook voor zijn geloof uitkomen moet, „herwidder das dissimuliren und hincken zu beiden seiden, auch das wedder kalt noch warm sein, ...ernsthafftig bedrawet wirt”, en dergelijke.⁷² Men heeft het veinzerij van Oranje genoemd, dat hij maanden nadat deze correspondentie met Willem van Hessen achter de rug was, toch — in verband met zijn broer Lodewijk — nog weer aan de landvoogdes schreef, dat deze een andere godsdienst beled „que la nostre”.

{125} En metterdaad maakt dit geen sympathieke indruk. Maar wie het veroordeelt mag toch één ding weer niet vergeten: dat hij zich in dit opzicht geheel gehouden heeft aan hetgeen hem geraden werd. Want in de reeds genoemde memorie heet het ook: „das er aber ehir und zuvor sich jegen seinen Hern, den Königh zu Hispanien, zur Augspürgischen Confession in schriftten erclere und umb verstattung derselben bitten solten, solchs achten wir noch zur zeit nicht nötig sein” ; met een goed geweten kon hij dit achterwege laten tot dat er hem om gevraagd werd. Het lijkt mij zelfs kwestieus of Oranje persoonlijk het nog niet liever anders gewild had, meer definitief en daarom dan ook meer recht door zee. Zijn overweging om zich tegenover de Koning in een geheim schrijven te verklaren en dan te trachten een voor beide partijen bevredigende oplossing te vinden, schijnt mij eigenlijk wel in die richting te wijzen. Maar ook al zou hij zich gaarne bij de hem gegeven raad hebben neergelegd, dan nog moeten wij hier verzachtende omstandigheden in aanmerking nemen. In godsdienstig opzicht op deze manier dus wel heel sterk veranderd voelde de Prins destijds echter toch nog maar zeer weinig voor het Calvinisme, waartoe hij later is overgegaan. „und mögen uns E. L. woll vertrauen, das wir der Calvinischen lehre nit zugethan”: maken deze woorden, die hij 5 Nov. 1566 neerschreef, eigenlijk niet zelfs enigmatische de indruk, dat hij bang was voor Calvinist te worden aangezien? Welnu, zijn gevoelen zal van vrees in elk geval ook wel niet zo heel veel verschild hebben! Want wat hem vooral in de weg gezeten heeft om deze geestesrichting een goed hart toe te dragen was in deze periode niet het feit, dat hij met een of andere leerstelling daarvan niet akkoord kon gaan, {126} maar zijn weerzin tegen haar politieke radicalisme.⁷³

Waarom hem dit zo tegen de borst stuitte? Volgens Pirenne omdat het zoals later in 1578 ook nu in 1566 de voornaamste klip heeft gevormd, waarop zijn plannen schipbreuk hebben geleden! Maar mogen wij het ons werkelijk zo voorstellen? Mijns inziens niet. En dat omdat de Prins in 1566, naar het mij voorkomt, geen plannen heeft gehad. Wel idealen, maar geen plannen. Door het bewerken van aaneensluiting aller Nederlandse aanhangers van de Reformatie op de grondslag van de Augsburgse Confessie van 1540 voor deze de hulp der Protestantse Duitse vorsten te verkrijgen: misschien kunnen wij dat een plan van hem noemen. Dat is tenminste iets geweest, dat hij volhardend en systematisch heeft nagestreefd. En als iemand zijn waarneming tot dit punt beperkt, ja, dan geldt ook dat 's Prinsen voornemen op de tegenwerking der Calvinisten ik is gezeild. Want er zijn er daaronder wel geweest, die ten deze met Oranje hebben meegewerkt; Guido de Bray bijvoorbeeld. Maar de overgrote meerderheid van hen heeft daartoe aangezet door Beza — dat niet willen doen. Naast hun specifiek Calvinistisch belijdenisgeschrift, de Confessio Belgica, wilden deze ook

⁷² Zie Groen van Prinsterer, Archives de la Maison d'Orange-Nassau, 1e Série, T. II, nrs 237, 238, 247 en de consultation in n° 216b. Chronologisch had daarbij stellig n° 238 aan n° 237 behoren vooraf te gaan.

⁷³ Groen van Prinsterer, Archives, 1. c., p. 454: „das wir der Calvinischen lehre verwand seien, und haben zuw dieser mutation und Kirchen-sturmerey haimlichen rath und that gelanget”.

wel de Augustana aanvaarden. Maar deze laatste als enig geloofsparool te kiezen, daar kreeg men ze niet toe. Echter in het algemeen ontbrak het de Prins in deze tijd aan een vaste marsroute en was zijn enig richtsnoer bij het dreigen van welke forse maatregel der oppositie ook een temperend woord, te laten horen. {127} In één opzicht heb ik dat al laten zien. Ten aanzien van Oranje's optreden in verband met het Compromis der edelen. Zodra hij van de oprichting daarvan kennis gekregen heeft — want hij heeft er niet van meet af aan van geweten — is hij, bleek reeds, zijn best gaan doen de actie van dat verbond tot het indienen van een smeekschrift, en dan nog weer van een door hem verzwakt smeekschrift, beperkt te laten blijven.

Maar er gebeurde nog veel meer van dien aard. Niet dat de Prins niet nu en dan eens tot meer doortastendheid geneigd heeft! Meermalen heeft hij, zowel onder zijn eigen naam als onder die van zijn broer Lodewijk, troepen laten aanwerven. En als Languet goed ingelicht geweest is was hij in Maart 1567 bereid deze in 't vuur te brengen ook. Maar voor de allerlaatste, de beslissende stap is hij toch altijd weer teruggeschrikt.⁷⁴

Een paar maal geeft hij ons zelfs de indruk zijn oppositie geheel en voor goed te willen opgeven. Als hij in Juni 1566 eens laat polsen, of hij zich niet met Granvelle zou kunnen verzoenen en de Koning om ontslag uit zijn ambten vraagt. En nog sterker als hij 8 Sept. 1567 een brief aan de hertog van Alva schrijft, om deze bij zijn binnentrekken van de Nederlanden welkom te heten en hem zijn diensten aan te bieden. Maar wie hem daarom zou willen ten laste leggen, dat hij werkelijk met *défaitisme* bezield is geweest, zou hem m. i. toch groot onrecht aan doen. Die ontslagaanvraag is zeker {128} slechts een politieke manoeuvre geweest in de trant als wanneer een minister met zijn portefeuille rammelt. En wat aangaat die onderworpen brief van 8 Sept. 1567 uit Dillenburg: is werkelijk aan te nemen, dat die iets anders is geweest? Uitgesloten! Daartoe wist Oranje veel te goed, dat èn de Koning èn Alva ten zijnen opzichte reeds jaren lang maar één wens hadden: hem, met Egmont en Hoorne, het lot te doen ondergaan, dat de laatstgenoemde twee in 1568 inderdaad getroffen heeft; en dat het onvergeeflijk naïef zou zijn bij mannen als Philips II en zijn raadsman op verandering van gezindheid te hopen. Aanvaardbaar is ten deze uitsluitend, dat de werkelijk zeer ver gaande uitdrukkingen dier missive — „l'affection que tousjours ay porté à Vostre Excellence... n'est en rien diminuée”, „je suis certes esté bien ayse que sa Majesté at choisy V. E. pour donner quelque ordre aux affaires du Pays Bas tant nécessaire” ; „cecy se peult faire par douceur et bons moyens et saichant que V. E. at tousjours usé de ces moyens” — op één lijn moeten worden gesteld met hetgeen de landvoogdes enige maanden tevoren tegenover de Prins neerschreef, toen zij voorgaf steeds bereid te zijn hem zoveel mogelijk te helpen en wat dies meer zij. Was het hier werkelijk om een loslaten der Zeventien Gewesten gegaan, dan had de landvoogdes toch ook niet tegelijkertijd nul op het request gekregen, zo dikwijls zij Oranje trachtte over te halen tot het zweren van de nieuwe eed van trouw aan de Koning, waartoe de adel in de loop dezer maanden overigens algemeen bereid bleek! En evenmin had dan, dunkt mij, op aandrang van enige bloed-verwanten en vrienden, zoals hij zijn brief aan Alva voornamelijk nog op instigatie van zijn hofmeester Hans van Wiltpergk schreef, Oranje in die dagen tegenover {129} Philips verklaard hem gehoorzaam te zullen zijn „quatenus salva conscientia licet”, zover dat met een goed geweten doenlijk zou wezen! Want dat deze die woorden onderstrepen zou en in margine van een aandachtsteken °- ° voorzien, wel! dat had ieder hem toch eigenlijk kunnen voorspellen.

Neen, gemeend kan dit neerleggen van de wapenen bij de Prins werkelijk niet geweest zijn. Slechts „conventionele uitingen van courtoisie”, zoals Alva het eens in een dergelijk geval

⁷⁴ Wel heeft hij destijds goedgekeurd, dat anderen iets ondernamen. Zo heeft bijvoorbeeld Thoulouse zijn tocht naar Walcheren niet zonder 's Prinsen voorkennis en goedvinden gedaan; zie Van Alfen in het Historisch Tijdschrift van 1933, bldz. 70 n. 3.

uitgedrukt heeft, hebben wij er in te zien.⁷⁵ Maar van aarzelen en terugdeinzen gesproken ook nog buiten hetgeen hij in zake het Compromis der edelen gedaan heeft: dat valt destijds in het leven van de Prins wel terdege te constateren. Daar is allereerst hetgeen Februari 1567 tussen hem en enige der radicaalste der edelen te Antwerpen is voorgevallen. Een heftig toneel. Escobecque voerde er namens de verbondenen het woord. Verwijtend: terwille van Uw persoonlijke grieven tegen Granvelle hebt ge ons in tal van moeilijkheden gebracht. Maar tegelijk ook verzoekend: nu dan ook als onze beschermer opgetreden! Het resultaat? Oranje bedingt eerst tijd voor beraad. En 's anderdaags, als hij zijn beslissing bekend maakt, ...stelt hij de heren diep teleur. Wij weten niet precies hoe zijn antwoord geluid heeft. Maar vast staat, dat men ontevreden van hem scheidde. En het moet dus wel òf niet toeschietelijk genoeg geweest zijn, òf, niettegenstaande zijn tegemoetkomen, door de edelen niet goed zijn vertrouwd, als een poging om hen zoet te houden beschouwd zijn. In allen gevalle was het dan toch {130} echter een uiting van aarzeling, hetzij met open of met gesloten vizier.

Kort na deze gebeurtenis is de capitulatie van Valenchijs gevallen. Zien wij ook in verband daarmee de Prins niet van een aanvankelijke doortastendheid terugkeren? Toen in November 1566 de burgerij der stad de poorten sloot en de Spaanse troepen het hoofd zou gaan bieden leefde zij niet ten onrechte in de hoop, dat de Prins en in het algemeen de adel haar krachtig hulp zou verlenen. Evenals ook later nog, toen vol te houden van de belegerden het uiterste vergde. Maar wat is van deze hulpverlening terecht gekomen? Minder dan niets. En dat dan, naar alle betrokkenen eenparig verklaren, vooral door toedoen van Oranje. Ziehier wat Jehan Warguin, een van de mannen, die de stad naar Antwerpen had afgevaardigd, om daar ten haren behoeve actie te voeren, als rapport dienaangaande naar huis heeft gemeld: „que tout leur mal procédoit du double esprit dudict prince d' Orange qui avoit retenu lesdicts députez les nourissant de vaines espérances; disant une fois qu'il demoureroit comme neutre sans se déclarer et néantmoins leur donneroit toute assistance secrètement et les advertiroit de ce qui se passeroit en court, allendroict de œulx de Valenciennes; disant une aultre fois qu'il se déclareroit pour les églises du Pays Bas que chascun puist vivre librement sa religion et finalement auroit déclairé quon ne s'attendist plus à luy et qu'il n'y avoit aucun secours”. En in geheel eendere geest ook Guido de Bray, die zich in die dagen heftig beklaagde „des seigneurs qui les auroyent trompez et trahiz, se plaignant signamment et en grande aigreur dudict prince d'Orenge, l'apellant meschant, malheureux, qui les avoit abusez, et que Dieu le puniroit quelque jour pour ce quil les avoit sy longtemps {131} entretenus en folie esperance de secours et quil ne y avoit point, estant partant cause de la ruine de la ville, leurs ayant mis la hart au col”.

Verschillende schrijvers hebben deze klachten ongerechtvaardigd genoemd. De schuld lag ten deze niet bij de Prins, zeggen die, maar bij zijn aanhangers. Door hun gebrek aan offervaardigheid maakten deze hem elk krachtiger optreden zelf onmogelijk. Ik geloof echter niet dat dit juist is. Althans niet in die mate, dat het Oranje vrij pleit. Zeker is er in die tijd een ogenblik geweest, waarop hij bij zijn niet willen doortasten geen blaam heeft verdiend. Tijdens die hoogst dramatische gebeurtenissen van medio Maart 1567 te Antwerpen namelijk, toen hij weigerde de poorten der stad te laten openen voor een uitval op de koninklijke troepen, die op dat moment even buiten de muren op het legertje van Thoulouze inhieuwen. Ja, toen hij daarvoor „pistoletten en harquebussen” en het geladen „cinkroer” op zijn borst trotseerde, zo goed als het bekende verwijt: „gij eerlose en schelmse verrader zijt oorsake van dit spel en dat onse broeders daer buiten werden gemassacreert en vermoort”. Toen was het geen aarzeling, maar omgekeerd flinkheid, die hem bezielde; flinkheid, geboren uit het inzicht dat door toe te geven aan de wensen der dreigende schare niets kon worden bereikt. Wat hij toen deed is hem dan ook door niemand dan door die verwijtende droogscheerder en zijn consorten ooit kwalijk genomen. Zelfs door Marnix van St. Aldegonde niet, die dan toch in

⁷⁵ Egmont en Hoorne hadden ieder ook een dergelijke, nog meer volstrekt onderworpen brief geschreven!

die in de steek gelaten aanvoerder van bij Oosterweel zijn broer had verloren. Maar in die eerstgenoemde gevallen heeft de zaak heel anders gestaan. Daarbij is het metterdaad 's Prinsen aarzelend optreden geweest, dat voor de slechte gang, {132} die de zaken op den duur hebben genomen, aansprakelijk behoort te worden gesteld. Blijkt dit niet voldoende uit de algemeenheid van de wrevel, die dat optreden in de onderhavige tijd heeft gemaakt? Want Escobecque c.s. en de mannen van Valenchijn waren volstrekt de enigen niet, van wier ontevredenheid over Oranje wij in de bronnen de sporen vinden. Integendeel, zij hadden vele medestanders. En dat uit werkelijk allerlei groepen van de maatschappij. Jean Crespin, in zijn Martelarenboek; de schrijvers der vele pamfletten tegen de adel, die — naar van Meteren meedeelt — met de naam van Nobelken, het keffertje, ondertekend waren; de naar Engeland uitgewekenen; Brederode, die zich niet minder dan door de Prins bedrogen vond; Languet, die in verband hiermee van een, de krachten der onzen verzwakkende „cunctatio” en „haesitatio” sprak; ja zelfs 's Prinsen eigen broer Lodewijk: om strijd hebben zij zich over hem beklaagd, althans van zijn langzaamheid en schroomvalligheid gesproken. Evenwel, het is niet genoeg de werking dier eigenschappen gedurende deze periode geconstateerd te hebben. Wij moeten ons ook afvragen door welke motieven zij juist in deze tijd zo krachtig bij Oranje in actie zijn gekomen. Zo aanmerkelijk krachtiger dan bij andere gelegenheden, hoewel van de kant der religiepartij thans juist aanhoudend voor voortvarendheid gegangmaakt werd.

Een des te aangenamer taak omdat het antwoord op die vraag, behalve ter verklaring van 's Prinsen gedrag, ook enigermate tot verontschuldiging daarvan zal blijken te strekken. Drie factoren moeten in deze zaak hebben samengewerkt. Vooreerst dat Oranje in den loop van 1566 en 1567 {133} hoe langer hoe meer op zichzelf kwam te staan in de oppositie tegen de Koning. Met het Calvinisme samen gaan ten deze heeft hij — gelijk wij zagen — niet gewild. En met de vrijheidspartij op te trekken werd steeds minder mogelijk. Voor zover deze uit de adel bestond ging zij langzaam maar zeker, toen het er om begon te spannen, naar het koninklijke kamp terug. En voor zover ze door de stedelijke magistraten en bevolkingen gevormd werd durfde zij na de val van Valenchijn geen kik meer geven.

Onder zulke omstandigheden verzet te beginnen zou werkelijk veel van een wanhoopsdaad gehad hebben. Evenzeer zal 's Prinsen openlijk belijden van de Augsburgse Confessie in deze van invloed zijn geweest. Van al de stromingen, waaruit de oppositie tegen de Koning in deze tijd bestaan heeft — en dat waren er nogal enige — was er geen enkele loyaler, meer afkerig van hardhandig optreden dan de Evangelische. Eenstemmigheid in dit opzichte heerste ook zelfs in haar niet. Niet alle confessionisten gingen zo ver als de groep-Ligarius, die reeds het vermelde aanbod om de godsdienstvrijheid voor drie miljoen gulden te kopen revolutionair vond. Maar ook degenen, die links van deze ultra's stonden en Flacius Illyricus tot leider hadden, wilden van een gewelddadig verzet niets weten: „Geschrieben...stehe: wenn dich die Obrigkeit der Religion halben in einer Stadt verfolget, so fliehe in eine andere. Das aber stehe nicht in Gottes Wort: wenn dich die Obrigkeit verfolget, so nimm du das Schwert und jage sie hinaus”. In de eerste tijd na zijn verandering van eind 1566 zal deze opvatting dus ook de Prins wel als de meest juiste zijn voorgekomen. Nog te meer omdat de genoemde Illyricus en zijn medepredikanten in de Scheldestad daar {134} vanwege de Protestantse Duitse vorsten heen waren gedirigeerd, zodat zijn politiek ideaal hier zijn godsdienstige overtuiging nog in de hand heeft gewerkt.

Trouwens zien wij hem in deze tijd over die aanhangers der Augsburgse Confessie ook kennelijk zijn schild opheffen. Volkomen naar waarheid hebben deze in de dagen van de beeldenstorm de Calvinisten toegevoegd: „vous, Calvinistes, vous auctorisés icy par force et violence, et nous y sommes avec le consentement du magistrat”.⁷⁶ De kroon moet bij het

⁷⁶ Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, DI I (1929) bldz. 242. Flacius Illyricus zei ergens, dat er in Antwerpen twaalf ouderlingen waren „constituti a Senatu Civitatis, Principe Arausiensi et a

verlammen van Oranje's actie, waarvan ik hier de oorzaken naga, het feit echter wel gespannen hebben, dat de Prins zich niet van Egmont wist los te maken. Om zijn tragisch einde op het schavot heeft de volksverbeelding de overwinnaar van St. Quentin en Grevelingen zo goed als gecanoniseerd. Terecht? Als Bakhuizen van den Brink als advocatus diaboli optreedt en een vlak tegenovergestelde waardering verdedigt: „die „ellendige”, „noodlottige”, „benepen”, „onuitstaanbare” Egmont”, schudt Fruin zijn hoofd. Maar, naar het mij voorkomt, eer omdat hij vindt dat in een historisch woordenboek geen krasse termen mogen opgenomen worden, dan omdat hij het in het wezen der zaak met de schrijver der Cartons en Studiën en Schetsen oneens zou zijn. En een van dezen afwijkend oordeel te verdedigen lijkt mij hier toch ook werkelijk moeilijk. Want {135} wat blijkt gedurende het laatste vijftal levensjaren van deze man telkens weer de enige kracht te zijn geweest, die zijn handelingen bestuurd heeft? Ijdelheid! De zucht om een grote rol te spelen. En de daaruit voortvloeiende bereidheid om, als, de omstandigheden veranderden, ook van houding te veranderen. Wat is hij eerst in de oppositie tegen Philips driftig voorop gegaan! In 1564, na Granvelle's vertrek, toen hij zijn vermetelheid zóver dreef, dat hij eens in gezelschap het was „post pocula”, na een maaltijd — verklaren dorst: wij hebben het niet tegen de kardinaal, maar tegen de Koning zelf, slecht regeerder als die is! In 1565, toen hij, uit Spanje teruggekeerd, het wantrouwen dat zijn standgenoten op dat ogenblik tegen hem koesterden, trachtte te stillen door de ene felle uitdrukking te gebruiken na de andere! En zelfs nog in de eerste helft van 1566, toen hij bij zekere besprekingen de landvoogdes eenvoudig meedeelde, dat — werden de Staten-Generaal niet door haar bijeengeroepen — zij, de Nederlandse edelen, daar wel voor zouden zorgen. Maar dan gooit hij opeens het roer volledig om! Zie hem bijvoorbeeld op de samenkomst te Dendermonde. Wees hij daar niet elke gemeenschap met de plannen om verzet te gaan oefenen, die anderen er ter sprake brachten, zonder aarzeling van de hand?

In Januari 1567 wenste hij — nog iets verder gaand op diezelfde lijn — Noircarmes geluk met zijn wapensuccessen bij de onderdrukking der anti-Spaanse beweging rond Valenchijs en Doornik. Ja, nog meer! Zelfs heeft hij dan de moed positief aan de ondergang van de eerstgenoemde dezer beide steden mee te gaan werken. Hij, Egmont, nam immers het initiatief tot haar beschieting met behulp van dat in haast ontboden {136} artilleriemateriaal, dat eerst de lachlust der belegerden zozeer gaande maakte — op lange pieken zetten zij brillen met glazen van wel een voet doorsnee op de wallen, om het toch maar goed te kunnen zien! — maar dat hen tenslotte toch klein kreeg. Zeker zou het dus het beste geweest zijn wanneer Oranje de graaf maar hoe eer hoe beter losgelaten had. Maar helaas, hij deed juist het tegenovergestelde: hij klemde zich telkens opnieuw aan hem vast. Onverklaarbaar zou ik dit niet durven noemen. Wel heeft Oranje de zwakheid van deze bondgenoot helder doorzien. Maar er bestonden toentertijd juist plannen betreffende een verbintenis der dochter uit zijn eerste huwelijk met een van Egmonts zoons. En bovendien! graaf Lamoraal moge dan veel gebreken hebben gehad. Er mogen ook tussen hem en Oranje voortdurend wrijvingen over prestige-aangelegenheden bestaan hebben. En meer nog dan tussen de beide mannen tussen hun vrouwen. Hier mogen deze botsingen langzamerhand zelfs zo'n chronisch karakter hebben aangenomen, dat de betrokkenen — teneinde de vraag wie voorop zou gaan te ontzeilen — zich ook door nauwe doorgangen slechts gearmd en naast elkaar heenwongen! Niettemin schijnt de overwinnaar van St. Quentin en Grevelingen de Prins toch nogal zeer geïmponeerd te hebben. Maar ook al is deze gang van zaken verklaarbaar te achten, ernstig te bejammeren is hij stellig niet minder. Want zodoende zijn enige zeer kostbare jaren voor onze vrijheidsstrijd verloren gegaan. Jaren, die tijdens Alva's landvoogdij met schatten aan

plebis parte, quae Augustanae confessioni adhaerebat”; zie Chr. Sepp, *Geschiedkundige Nasporingen*, Dl III (1875) bldz. 109.

mensenlevens en volksgeluk bleken vergoed te moeten worden. Eer de nieuwe landvoogd in Augustus 1567 te Brussel aankwam heeft Oranje het land geruimd.

11 April {137} daaraan voorafgaand verliet hij Antwerpen; de 22e van die maand de Nederlanden. Hij gaf daarbij voor, dat het slechts een „nootelicken om zijne eigen affaren voor een tijt in Duytschlandt vertrecken” was, waarom het hier ging. Geen gelukkige tactiek. En een, die hem ook duur genoeg te staan is gekomen. Verloor hij door haar zijn zoon Philips Willem niet? Om die schijn van een slechts tijdelijk verreizen aannemelijk te maken toch heeft hij deze bij zijn vertrek voorlopig nog te Leuven achtergelaten... tot het te laat bleek! In waarheid echter was deze tocht naar Duitsland een vlucht. Vluchten was dan ook het enige, dat, hem op dit ogenblik nog overbleef. Feitelijk was een verandering, een verstrenging van regime, als waartoe de Koning in deze tijd door de benoeming van Alva overging, een overbodige zaak. Zoals bleek was van de oppositie reeds eer die plaats had niets meer overgebleven. Margaretha van Parma had haar immers al weten te onderdrukken! Maar niettemin wilde de regering de duimschroeven toch nog vaster aandraaien! En daarvoor zou bovendien dan nog de man naar de Nederlanden komen, wien slechts één ding ontbrak om een groot man te wezen, n.l. menselijkheid. Met opdracht om... van allerlei te doen, maar speciaal ook ter tuchting van het verzet van 1566.

Neen, in het gebied, waar hij weldra de toon aan zou geven, te blijven, was werkelijk niets dan zinloze bravoure geweest. Toch is het zoeken van veiligheid kennelijk niet het enige motief geweest, waardoor Oranje in deze bewogen werd. Een heel andere kracht heeft zich hier ook nog laten gelden. Van de gevleugelde woorden, die in verband met zijn uitwijking verteld worden, heeft hij er waarschijnlijk geen enkel gesproken. Voor pathetische frases {138} was het nu allerminst de tijd. Maar wij weten ook stellig dat heel andere gevoelens dan de daarin aangeduide de prinselijke emigrant op dit pas hebben beziel. Zijn geweten was het, dat hem nevens de genoemde drang naar zelfbehoud stuwde. Zijn geweten, waarmee hij door een langer oponthoud hier te lande niet in het reine zou kunnen blijven. Was hij gebleven, hij zou in steeds sterker mate hebben moeten veinzen, en dat wilde hij niet. Liever vrij en open gehandeld, schrijft hij een dier dagen juist aan Egmont, en dan gedragen wat er van komt, dan tot schade van de vrijheid, het vaderland en mijn eigen heil mij bij de Koning aangenaam gemaakt. {139}

5. HET ROER OM!

Van af het strikt biografische standpunt, waarop dit boek zich stelt, gezien, is geen enkele periode in het leven van de Prins zó belangrijk geweest als het tijdperk der eerste paar jaren na zijn uitwijking naar Duitsland. Want betrekkelijk al spoedig na de 7e Mei 1567, toen hij met zijn gezin en een honderdvijftig bedienden op het voorvaderlijke slot te Dillenburg was aangekomen en de schraal gemeubelde maar met prachtige gobelins behangen kamer betrokken had, die hem daar tot woonvertrek heeft gediend, heeft hij de grootste verandering doorgemaakt, die binnen de grenzen van zijn wezen maar denkbaar was.⁷⁷ Ons te verbazen behoeft deze verandering niet. Integendeel, zij laat zich geredelijk verklaren. De wilde vloed van leed, die Oranje in deze tijd overstroemd heeft, maakt haar ontstaan alleszins begrijpelijk. Daar was vooreerst de ellende, die hem in zijn gezinsleven heeft getroffen. Het verlies van zijn zoon Philips Willem door diens ontvoering uit Leuven, met al de onrust en onzekerheid omtrent hetgeen deze nog te wachten stond, die daaraan noodzakelijkerwijs verbonden was. En de schipbreuk van zijn huwelijk met Anna van Saksen. Maar heel zelden treffen wij in Oranje's brieven persoonlijke uitingen en gevoelsontboezemingen aan. Maar op het ogenblik, waarop hij — eindelijk voor de veiligheid {140} van zijn kind toch te beducht geworden dan dat hij de schijn van weldra weer naar de Nederlanden terug te zullen keren nog langer durfde handhaven — hem bericht zendt dat hij ook naar Dillenburg moet komen, maar zijn bode bereikt Leuven juist even te laat, het kwaad is al gebeurd: op dit moment gaat dat harnas van zelfbedwang, waarbinnen hij gewend was zijn gemoedsleven verborgen te houden, toch even open: „welchs dan uns, als dem vatter, neben andern unsern vielfeltigen beschwerungen, damit der Almechtige uns teglich je mehr und mehr heimbsucht und angreiffet, zu schmerzlicher bekummernus, trubsal und anfechtung thut geraichen. Wir wollen aber zu Seiner Allmechtigkeit verhoffen und nicht zweiffeln, Er werde solch unser obligend creutz, schwermuth, bekummernus und unglucklichen zustandt nach Seinem göttlichen willen zu rechter zeit miltern und zur besserung pringen”.

Toch waren de voren, die dit leed ten opzichte van zijn zoon in 's Prinsen hart trok, nog maar oppervlakkig, vergeleken met die, waarvoor zijn mislukte huwelijk aansprakelijk is te stellen. Hoe dit hem in die dagen werkelijk geknauwd heeft laat zich gemakkelijk afleiden uit een brief aan de Prinses, waarin hij — het was 11 November 1569 toen hij hem schreef — o. a. de volgende woorden tot haar richtte „je... dis cessi pour vous ramentevoir de vostre obligation selon que suis tenu de faire, tant par le commandement de Dieu que pour l'amitié que je vous porte; affin que demain ou après advienge ce qui peult, je sois satisfait à ma conscience de vous avoir remonstré ce que devant Dieu et le monde estes obligé; mesmement plus en ce tems que en ung aultre, où je suis en ces perplexités, comme vous mesmes scavez, où il n'y at chose en ce monde qui {141} donne plus de consolation que de se voir consolez par sa femme et veoir que avecque pacience elle démontre vouloir souffrir la croix que le Toutpuissant amvoie à son mari, mesmes quand c'est pour choses où il a pensé avancer la gloire de Dieu et pourchasser la liberté de sa patrie...” „Je vous lesse penser, ma femme, de veoir que vous, que estes ma femme, faictes difficulté de me venir veoir, que espoir, en ces mienes misères, de consolation que je debvrois avoir des aultres, qui ne me sont si prosche”.

Maar niet alleen uit een klacht als deze valt 's Prinsen gegriefdheid over wat zijn vrouw hem ten deze aandeed te concluderen. Zij treedt ook onmiddellijk, met zoveel woorden uitgesproken voor de dag. Als hij in April 1570 het volgende aan de landgraaf van Hessen schrijft: „en verité ne m'est plus possible d'avoir pacience comme jé bien eu jusques à

⁷⁷ Zie Oranje Nassau-museum, Jaarverslag over 1931 (1932) bldz. 32, 33.

maintenant; car tant des adversités, l'ung sur l'autre, faict à la fin que l'homme pert toutte sens et pacience et respect, car en vérité il me faict tant plus de mal, au lieu que je devois avoir quelque consolation de elle, qu'i fault qu'el me die cent mille injures". Niet alleen echter wat de Prins in zijn huisgezin trof heeft hier een rol gespeeld.

Het benauwde lot van de Nederlanden deed dat niet minder. Had hij die in April 1567 in deze stemming verlaten: „sovil wir aber bey uns übersehen können, so dünckt uns es sey umb diese lände gethan und werde ein jämmerliches blutend verheren erfolgen und vill thausent frommer und redlicher Cristen umb leib und leben kommen, who das Gott der Almechtig nit sonderlich abwendet und die Deutsche löbliche Chur- und Fürsten diesze länden von solcher jamer nit erretten", sindsdien is hij er steeds met dezelfde bijna in wanhoop rakende sympathie aan {142} blijven denken. Getuige de woorden, die de dichter van het Wilhelmus — wie dan ook, in elk geval echter iemand uit zijn omgeving — in het tiende couplet van dit Prinsenlied hem in de mond heeft gelegd:

*„Niet doet mij meer erbarmen in mijnen wederspoet,
dan datmen siet verarmen des Conincks landen goet;
dat U de Spaengiaerts crencken, o edel Neerlandt soet,
als ick daer aen ghedencke, mijn edel hert dat bloet”.*

Was dit alles nog niet genoeg om 's Prinsen zieleleven tot op zijn bodem in beweging te brengen?

En toch kwam er nog meer bij. Dreigend begon zich destijds ook het spook voor hem te vertonen van financiële omstandigheden, zó slecht, dat wij ze gezien Oranje's weelderig verleden en de eisen van zijn stand en taak veilig met de naam van armoede kunnen betitelen. Want vanzelfsprekend is zijn vertrek uit het gebied van Philips II al spoedig gevolgd door de verbeurdverklaring van al zijn daarin gelegen goederen. Een half jaar heeft hij nog van de inkomsten ervan kunnen genieten: toen was het gedaan. 20 Dec. 1567 werd door Alva op het Bourgondische deel ervan beslag gelegd; begin 1568 volgden de stukken in de Nederlanden. En dat overkwam nu een man, die destijds in dit opzicht toch werkelijk al niet zo heel veel meer te verliezen had: die zijn broer Jan reeds in 1563 te hulp had moeten komen met de ruim vier duizend gulden, waarvoor hij te Frankfort aan de Jood Joseph een aantal vergulde bekers en kannen had kunnen slijten; en die sedert eer nog in slechtere dan in betere conditie was gekomen, zodat hij telkens en telkens opnieuw van Dillenburg uit op de been moest {143} worden gehouden en geld opnemen voortdurend een deel van zijn werk uitmaakte. De populaire voorstelling, waarbij men zich Oranje in de nazomer van 1567 denkt als de financieel geheel uitgeputte verkoper van wat hij aan kostbaarheden bezat, die zo doende drijvend tracht te blijven, is uit de aard der zaak veel te naïef. 't Ging hier — anders dan in dat geval uit 1563 — niet om verkopen maar om verpanden. Niet met de aan lager wal geraakte aristocraat, die afscheid van zijn familiestukken nemen moet, dient hij te dezen gelijk te worden gesteld, maar met de bezitter, die tegen afgifte van onderpand een lening sluit. En evenwel moet de toestand, waarin hij in 1567 en 1568 verkeerd heeft, meermalen werkelijk benauwd zijn geweest. In Januari van het laatstgenoemde jaar moesten de landgraaf van Hessen en de keurvorst van Saksen er zelfs aan te pas komen om te zorgen dat „...ihre F. G. bey einander seyn und ihren zimblichen fürstlichenn Underhallt, sambt, ihren kindern und vier und zwanzig Personen am eszen und trinckenn haben mögen"! Maar hoe bitter moet dat voor de grand seigneur van vroeger nu niet zijn geweest! Hoe zal hij zich, als hij het heden met zijn positie van nog geen volle tien jaar terug vergeleek, als een vreemde zijn voorgekomen wanneer hij in zijn correspondentie met zijn broer Jan passages neerschreef als de volgende: „je vous prie me vouloir... amvoier deux paire de bas de chauses de soie; l'ung paire at vostre cousturier que Nunnem luy at donné pour les accoustre ; l'autre paire, si vous plait, commanderes que l'on les détasche des choses de caffa qui je portois dernièrement à

Dillenburg, qui sont sur la table ou sont mes accoustremens"; en „or, monsieur mon frère, je ne scais comme je vous porrey asses affectueusement remercier de la grande {144} paine et soussi que prendes à mon occasion, et me desplait assurement que je suis cause de vous faire avoir ses rompemens de teste et vous mestre en si grans despens et debtes".

Hoe moet hij soms een gevoel gehad hebben of de wereld aan het volkomen ineenstorten was! Bitter huiselijk leed, het meeleven in de doodsnood der Nederlanden en de beklemming ener bijna onvermijdelijke financiële ruïne: het was waarlijk genoeg om Oranje een totaal ander man te maken dan hij tot dusver was geweest. Of nog liever zó: om een tweetal elementen, die tot nu toe nog slechts weifelend in hem geleefd hadden tot volkomen doorbraak te doen komen. Zijn geloof. En tegelijk de overtuiging, dat het opnemen van de wapenen voor de vrijheid van het land, waarvoor hij nog maar al was teruggedeïnsd, op den duur toch niet te vermijden zou wezen, maar bovendien ook voor geoorloofd mocht gehouden. Dat daarbij dan, voorts ook nog in zijn karakter zijn onverzettelijkheid de overhand is begonnen te krijgen over zijn, vooral in 1566 zoo herhaaldelijk aan de dag getreden gebrek aan initiatief; dat m. a. w. voortaan de leus „Tardando progredior”, waarmee het Hof der Nassau's te Brussel aan één zijde getooid was, in zijn leven plaats moest maken voor de tweede, die het van ouds versierd heeft: „Ce sera moi, Nassau!”, kan daarmee m. i. niet op één lijn worden gesteld. Maar als bijverschijnsel naast die ingrijpende veranderingen is het toch de moeite van het vermelden niet geheel onwaard.

Over een godsdienstige verandering, destijds in hem voorgevallen, heeft de Prins in zijn brieven zelf gesproken. Nadat hij in Februari 1567 zich reeds onderscheiden had van „andere hern”, „denen die freyheitt disser länden lieb ist”, maar wien „disse gemeine religions- {145} sachen nicht recht zu hertzen” gingen, „sondern nehmen sich derselbigen fast kaltsinnig an”, verklaarde hij 13 Juni d. a. v., in een brief aan de landgraaf van Hessen: „Wir wolten von hertzen gerne zu sterckung und bestettigung unseres gemüts und gewissen, die Zeitt, wir alhier und ausserhalb unser Niederländische Graff und Herschafften verplieben, in und mit verleszung und auslegung der hailigen Göttlichen geschriffte, anlegen und zubringen”. En ook zijn broer Lodewijk heeft er gewag van gemaakt, toen deze een dag vroeger bij dezelfde Willem van Hessen om décharge van Ds. Nicolaus Zell verzocht, opdat deze naar Dillenburg zou kunnen komen, „dieweill”, zoals hij schreef, „seine Gnade... sonderliche grosse lieb und neygunng, von tag zu tag je lenger je mehr, zu der predig des wort Gottes gewihnnet, sich auch teglich daraus zu trosten hochlich beveilissigt”.

Trouwens wij merken sedert nu duidelijk een meer vrome toon in 's Prinsen brieven op, apart van de godsdienstige uitingen, die er ook vóór dien reeds in klonken, maar die in de 16e eeuw immers nooit en nergens worden gemist, zodat zij ter kenschetsing van de geest van wie ze gebruikte geheel waardeloos zijn. Intussen is deze geloofsontluiking geheel buiten de invloed van de genoemde Ds. Zell omgegaan. Want twee maanden nadat op de aangegeven manier over diens komst naar Dillenburg gebriefwisseld werd was deze reeds niet meer in het land der levenden. Veel meer komt te dezen daarom wel op rekening van 's Prinsen dagelijkse omgang met zijn daar aanwezige naaste verwanten. Met zijn broer Lodewijk. En vooral ook met zijn moeder Juliana. Met de vrouw tegelijk van het ootmoedige: „...bin worlich ein betreubttes weib...” „Mein Her (De Prins) {146} schreiben das uns on {ohne} den willen Gottes nichts geschehen kann, derhalben mit Gedult dragen was uns der Her zuschicke; das alles weys ich und das wir 's schultig zu dun sein, aber menschen bleiben menschen und keunen solgs on {ohne} Seine gnad nit volbrengen”, en van het heldhaftige: „Wolan ! die sachen seien geschaffen wie es Got gefelt, kan ich nichts weitter dazu dan den Almechtigen umb gedult zu bitten, und das Er, aus seinen geotlichen gnaden und barmhertzigkeit, die Sachen also weol schicken, das mein Her (de Prins) und wir alle von Im in ewigkeyt nit gescheyden werden”.

Heeft misschien ook, in Juni 1567 te Dillenburg aanwezig, de bekende Pierre l'Oiseleur de Villiers te dezen een rol gespeeld? Groen van Prinsterer neemt het aan. Maar ik voor mij durf hem daarin niet volgen. Mij schijnt de „Monsr de Villiers chez Monseigneur le Prince d'Orange à Dillenburg”, aan wien Carolus Utenhovius destijds heeft geschreven, veel meer dan met 's Prinsen latere hofprediker met de in 1568 te Daelhem verslagen aanvoerder identiek te moeten worden geacht. Met Jean de Montigny, heer van Villers!

Doch, als gezegd, ik heb niet maar over één grote verandering in 's Prinsen optreden, als gevolg van het leed, dat hem destijds zo overvloedig trof, te spreken. Evenveel vereist zijn over stag gaan in zake de vraag naar het al of niet geoorloofde van gewapend verzet, dat ik er gewag van maak. In zijn Apologie van 1581 heeft de Prins de manier, waarop deze verandering in haar werk gegaan is, uit-{147} voerig beschreven. „Qui” — ik geef, om haar betekenis, deze beschrijving maar het liefst in zijn eigen woorden weer: „Qui est ce qui me pourroit accuser d'autre faulte, sinon d'avoir trop temporisé devant que prendre les armes, et de ne vouloir jouir de ce que le droict de la guerre et des gens me donne, à moi dis-je qui suis nai (né, geboren) Seigneur libre, et qui ai cest honneur de porter le nom de Prince absolut, encores que mon principaulté ne soit de longue estendue”?

Als de zo geschilderde toedracht der zaak nu maar door de feiten van de tijd zelf, waarin het verzet begonnen is, bevestigd werd! Maar dat is niet het geval. Klaarblijkelijk is het beeld der gebeurtenissen door het vele, dat sindsdien had plaatsgehad, zelfs in de herinnering der zó nabij betrokkenen, als de opstellers van Oranje's verdedigingsgeschrift geweest zijn, niet ongerept gebleven. De Prins als vrij en onafhankelijk vorst ten behoeve der verdruchte onderdanen van een medesouverein, op grond van oorlogs- en volkenrecht interveniërend? En dat dan nog volstrekt niet met een principiële wijziging van standpunt; alleen maar wat later dan men had mogen verwachten? Maar in de laatste maanden van 1566 was het, blijkens een brief van de landgraaf van Hessen, voor de balling te Dillenburg nog een vanzelfsprekende zaak „das sich die underthanen nitt sollen ufflehenen”!

En in 1568 was het juist gedurig de trouwe vazal van de „qualyck gheinformeerden” Koning, die in beweging kwam om het met ondergang bedreigde land tegen de tirannie van zulke slechte ambtenaren van deze als Alva c.s. waren in bescherming te nemen en voor zijn wettige regeerder te bewaren! Zeker, ook andere argumenten klonken met het hier {148} weergegevene nu en dan mee. Bijvoorbeeld, dat men uit noodweer handelde! Of: weg met de vreemdelingen, die het land ten ondergang brengen! Of — in de trant van het oude beroep op de Blyde Incomste: privileges zijn geen giften der landsheren, maar contracten tussen deze en hun onderdanen; derhalve ontslaat verbreking daarvan van de kant van de vorst het volk ook van de plicht om hem te gehoorzamen. Maar de grootste plaats nam toch de redenering: „vóór de Koning, tegen diens verderfelijke vertegenwoordigers!” in. Het denkbeeld zijn optreden met behulp van deze constructie voor wettig te verklaren is stellig bij de Prins niet oorspronkelijk geweest. Maar aan welk milieu zal hij het dan hebben ontleend? Dat de keurvorst van Saksen het hem reeds in 1567 vóórgedacht heeft, laat zich niet ontkennen.⁷⁸

Of het echter, van die kant gekomen, wel zóveel overtuigingskracht gehad zal hebben als nodig was om het door Oranje te laten overnemen? Naar mijn overtuiging hebben wij de doorslaande invloed te dezen eerder aan Franse Hugenootse kringen toe te schrijven. In de bij ons zuidelijk buurvolk verschijnende pamfletlitteratuur was kort te voren een dergelijk onderscheid-maken tussen de Koning en diens „conseillers indignes” in zwang gekomen.⁷⁹

Maar hoe verscheiden wegen zijn er nu niet geweest, waarlangs dit Franse voorbeeld dat overigens veel meer zin had ten opzichte van de verhouding van Karel IX {149} en de Guises, dan met betrekking tot die van Philips II en Alva wel ter kennis van de Prins is

⁷⁸ Vgl. Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 6e Reeks, Dl II, bldz. 142 n, waar echter abusievelijk van de landgraaf van Hessen gesproken wordt.

⁷⁹ Vgl. H. Hauser, Les sources de l'histoire de France, T. III (Paris 1912) p. 213, nos 1983, 1984.

moeten komen! Bevond zich de beroemde Hugenoot Hubert Languet in het voorjaar van 1568 niet geruime tijd te Dillenburg? ⁸⁰ En bestond er even later ook niet zulk een nauwe relatie tussen Oranje enerzijds en Condé en de Coligny aan de andere kant, dat deze in Augustus d. a. v. zelfs tot een alliantie leidde? Een alliantie, die merkwaardigerwijze de redenering in kwestie zelfs een ereplaats gaf: „Ayants devant les yeulz la gloire de Dieu, la loyauté et obligation que nous debvons à nos Princes, lesquels nous voyons par mauvais conseillers qui ont occupé leurs oreilles, estre tombez en telle méconnaissance qu'ils ruinent leurs propres biens et fidelles subjects... avons... promis d'aider”. Maar genoeg over de manier, waarop gedurende het eerste jaar na zijn uitwijking uit de Zeventien Gewesten 's Prinsen innerlijk leven veranderd is.

Ik kom thans tot de beschrijving zijner voornaamste, uit die verandering geboren daad: de bekende veldtocht van 1568. Die met zijn beroemde Maasovergang bij Stockhem, blijkens een brief van 4 Oktober van dat jaar uit het kamp te Wittheim zo ootmoedig door hem ondernomen — „Wir... liegen allernegst disseit der Mase unnd hoffen der Almechtig werde unns einen guten Enngel zum gleidtsman senden der unns einen guten furtt weisen unnd wolbehalten hienuber brengen soll”⁸¹ — maar in het oog van zijn {150} tegenstander Alva, als bekend, een prestatie zó groot, dat deze naar aanleiding ervan in verbaasdheid vroeg of de Prinselijke troepen dan vogels waren, dat zij vliegen konden!

Eerst over de militaire voorbereiding van deze campagne!

Fruin heeft gemeend, dat deze eerst na 15 Febr. 1568 begonnen zal zijn. Op die datum immers stierf Brederode. En welke aanleiding tot gewapend optreden zou er voor de Prins hebben kunnen bestaan zolang die aanvoerder, die destijds meer dan iemand anders het vertrouwen der Nederlanders had, nog in leven was! Overtuigend is deze redenering echter toch maar weinig. In een half jaar zet men geen veldtocht op touw.

Liever breng ik met de praeparatieven daarvoor dus ook het bericht in verband, dat de Engelse agent Richard Clough op 14 Oct. 1567 aan Thomas Gresham zond: „een zestig graven en heeren, op het oogenblik met den Prins van Oranje te Kleef bijeen, houden daar dagelijks beraadslagingen”,⁸² en neem op grond hiervan een begin reeds een maand of zeven eerder, in de nazomer van 1567 aan. Soldaten waren er in dat voorjaar van 1568 — den 6en April riep Oranje zijn broer Lodewijk en vele andere edelen naar Dillenburg, omdat het er nu op los gaan zou — soldaten waren er toen volop te krijgen. Kort tevoren was immers in de Franse burgeroorlog opnieuw vrede gesloten: de vrede van Longjumeau op 23 Maart 1568.

Welnu, daardoor waren niet alleen veel Duitse huurtroepen beschikbaar gekomen, maar eveneens lieten zich zonder veel moeite tal van Hugenoten aanwerven. En dat zij van een gehalte waren, waarmee {151} wat te beginnen was ook: „sagen... alle alte krigesleute, so König und Kaisern gedienet”, vertelt ons een tijdgenoot van de gebeurtenissen, „dass in langer Zeit kein auserlesener feiner kriegsvolck bei einander gewesen, als der herr printz jetzt hatt”. Wat het krijgsplan betreft: dit richtte zich op een overrompeling van Brussel, met gevangenneming van Alva; vooral echter op een actie die op drie ver uiteengelegen plaatsen de Nederlanden gelijktijdig aan zou grijpen, onderwijl een vierde leger in reserve zou blijven om ingezet te worden waar tenslotte de kans op succes het grootst zou lijken. Aan de zuidgrens van de Zeventien Gewesten zou een uit Hugenoten bestaande troep onder een commandant Cocqueville in Artois trachten binnen te dringen. De graaf van Hoochstraten was de rol toegedacht om van het Gulikse uit bij Roermond de grens te overschrijden. Geheel in

⁸⁰ Overigens kenden de beide mannen elkaar al veel langer. N.l. uit de tijd, dat Languet met 's Prinsen broer Adolf een studiereis door Italië maakte, in 1559. Vgl. J. F. A. Gillet, Crato von Crafftheim und seine Freunde Erster Theil (Frankf.. a.M.1860) S 293.

⁸¹ Staatsarchiv Marburg a. d. Lahn. Polit. Archiv des Landgrafen Wilh. IV Nassau-Niederlande Bnd I.

⁸² Calendar of State Papers. Foreign Series 1566-1568 no. 1764.

het Noorden, bij Groningen, zou Lodewijk van Nassau zijn kans wagen met als einddoel mogelijk de vestiging van een marinebasis te Enkhuizen. En wat het genoemde legerinreserve tot taak was gesteld zou dan de Prins zelf tot een goed einde pogen te brengen.

Of het treffen dezer regelingen van militaire aard Oranje buitengewoon veel kopzorg heeft berokkend valt niet te zeggen. Maar in elk geval zullen de moeilijkheden, waarvoor het financieren zijner onderneming hem heeft gesteld, veel groter zijn geweest. Als wij hem in een zijner brieven uit die tijd horen verklaren, dat hij haar niet uit eigen initiatief begon, maar „estant... par tant de fois instamment sollicité et requis”, maakt dat geen bijzonder verheffende indruk op ons. Begrijpelijk, dat het zo ging, was het echter alleszins. Want hoe ter wereld moest men het geld bijeen krijgen, nodig om haar {152} niet alleen te beginnen, maar ook tot een goed einde te brengen? Het kon niet anders dan een harde dobber wezen; het was bij een totale schipbreuk af. Niemand, die ter bereiking van een gunstig resultaat ten deze zóveel gedaan heeft als 's Prinsen oudste broer, Jan, sedert 1559, toen Willem de Rijke overleed, regerend vorst over het graafschap Nassau. Ziehier enige cijfers dienaangaande. Tussen 1564 en 1574 heeft hij voor de zaak der vrijheid drie honderd vijftig duizend gulden bijgedragen. Rente van dit bedrag zag hij niet. Die liet men van jaar tot jaar maar oplopen. Als het 31 Juli 1594 in den Haag tussen de Staten en hem tot een definitieve regeling van het achterstallige komt wordt dan ook afgesproken, dat hij — en zulks vóór Augustus 1603, hoewel het inderdaad bijna dertig jaar later geworden is eer alles was afgedaan — de storting van een totaal bedrag van niet minder dan zes honderd vijf en veertig duizend Carolusgulden tegemoet mag zien. In aanmerking genomen de zeer hoge waarde, die het geld destijds, bij thans vergeleken, gehad heeft, zeker een ontzaglijke som. En toch was het storten hiervan nog maar een deel van wat hij ten behoeve der Nederlanden volbracht. Nog bovendien heeft hij immers tussen 1567 en 1571 telkens allerlei stukken van zijn gebied, hetzij aan vorsten als die van Hanau, Hessen of de Palts, hetzij aan geldschieters te Frankfort of Kassel, in pand gegeven, opdat Oranje over de nodige fondsen beschikking zou hebben. Werkelijk! door de gang, die de zaken in deze tijd genomen hebben, in latere jaren eens als volgt te kenschetsen: als wij de Prins niet op allerlei manier de hand hadden gereikt, had deze „menschlich zu reden, nunmehr (= nimmermehr) ... auf die bein kommen”, heeft graaf Jan {153} zich in geen enkel opzicht aan grootspraak schuldig gemaakt.

Evenwel is hij niet de enige geweest, die zich te dezen verdienstelijk maakte. Wat Oranje zelf tot stand bracht om een goede afloop van de veldtocht te verzekeren heeft in niet veel geringere mate op erkenning van de zijde der Nederlanden aanspraak gehad. Bij een berooide toestand als waarin zijn kas zich bevond was vijftig duizend gulden gift, bij het begin daarvan gestort, een mooie bijdrage. Maar als dan kort daarop het aanvankelijk bijeengebrachte geld om hem te voeren niet langer toereikend is: wat blijkt dan een inspanning en toewijding om er nieuw voor in de plaats te krijgen! Dan is het bij allerlei geldschieters als de Portugese Jood Josef Nasi, later door de gunst van de Turkse Sultan hertog van Naxos,⁸³ en Joseph Judt, zum guldenen Schwanen zue Frankfurt, opnemen en weer opnemen tot er geen minder bedrag dan anderhalf miljoen gulden mee gemoeid raakt. Dan is het — in Juli en Augustus 1568 — Dathenus naar een aantal Zwitserse steden zenden om van deze een voorschot te vragen. Dan is het schrijven en wrijven tot Wurtemberg twintig duizend gulden beschikbaar stelt en Nieuwenaer vier duizend gulden en Hessen dertig duizend en — om de opsomming niet te lang te maken — de Palts zelfs een ton.⁸⁴

{154} Schrijven en wrijven, opnemen en weer opnemen: hoofdbrekens genoeg dus! Hoeveel meer zorg moet het de Prins echter nog niet hebben gegeven, dat hij bij dit al de

⁸³ Zie K. Heeringa, Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel, DI I ('s Grav. 1910) bldz. XVII; M. A. Levy, Don Joseph Nasi Herzog von Naxos (Breslau 1859) S. 23.

⁸⁴ Hoe Frankfurt a. Main zich van het verzoek om hulp afmaakte en slechts bereid was tot de leverantie van meel tegen betaling, zie K. Wolf, Wilhelm I von Oranien u. Frankf. a. Main, in Nassovia (1934) S. 17-20.

eerstbetrokkenen, de Nederlanders zelf, maar zo heel slecht in beweging krijgen kon. Het is pijnlijk dit te moeten constateren, maar eerlijkheid gebiedt het niet te verzwijgen. Hen, die hem geen hulp wilden verlenen, omdat zij zijn verzet tegen Philips ongeoorloofd achtten, treft dit verwijt vanzelf niet. Wie oordeelt zoals bijv. het consistorie der Nederduitse vluchtelingenkerk te Londen dat eens deed: dreigementen te uiten tegen wie hem financieel niet steunen, maar aan wie het wel doen teruggave hunner bijdrage uit kerkelijke goederen of in de vorm van vrijdom van tol of belasting in uitzicht te stellen past de Prins niet; alleen de Koning is daartoe bevoegd; Oranje wil deze toch niet uit zijn land stoten!⁸⁵

Wie zó oordeelt, zeg ik, geeft ons geen recht ten deze iets van hem te verwachten. Maar een groot deel onzer voorouders had dit principiële bezwaar niet en beschaamde dus volkomen redelijke verwachtingen. Een gunstige uitzondering viel in dit opzicht bij de Nederlandse emigranten in Engeland buiten Londen op te merken. Deze lieten zich tenminste niet geheel onbetuigd.

Maar overigens! 14 April 1568 trof een afvaardiging van de Calvinistische consistoriën onder voorzitterschap van die Marco Perez, die immers in 1566 ook de voorman der radicale oppositie uit de burgerij al was, onder de lindeboom op het slotplein te Dillenburg met de Prins, die toen net van een jacht terugkwam, tezamen. Zijn hulp inroepend en hem tegelijk voor het geval hij {155} helpen wilde drie honderd duizend daalder toezeggend. Een mooie som, al was het maar de helft van wat Oranje eigenlijk graag had gehad. Maar hoeveel heeft hij er werkelijk van in handen gekregen? Meer dan een twaalf duizend gulden in elk geval niet! Maar misschien waren andere bevolkingsgroepen toeschietelijker? Er blijkt niets van. Neen, al zijn er verzachtende omstandigheden te pleiten — en dan vooral deze, dat Alva's woeden tegen elke daad ten gunste van de zaak der vrijheid geen grenzen kende — het feit, dat het de Prins niet gelukt is de mensen voor wie hij de strijd aanbod, in zijn grote offervaardigheid mee te slepen, laat zich niet loochenen. Zijn best had hij er anders genoeg voor gedaan! Door zijn agenten overal heen te zenden om persoonlijke besprekingen te gaan houden. Door een intense bewerking der publieke opinie met behulp van pamfletten en proclamaties; om enkele daarvan te noemen: zijn „Verklaringhe ende Utschrift”; zijn krachtig stuk van 31 Augustus; zijn „Waerschouwinghe” van de daarop volgenden dag; zijn „Getrouwe vermaninghe”, en het geschrift, dat 21 September door Adriaen Saravia⁸⁶ het land in werd gestuurd: „Eene hertgrondighe begeerte”. Ten slotte vermoedelijk ook door de verspreiding van schrikaanjagende geruchten; niet in de laatste plaats door het verhaal, dat Alva alle Nederlanders ter dood veroordeeld had. Maar het resultaat van deze papieren campagne was... al even pover als dat van de gewapende het is geweest. {156} Want, zoals genoeg bekend is, er past maar één kwalificatie voor de onderneming van 1568: hoewel men er in de naburige landen, in Engeland bijvoorbeeld, grote verwachtingen van had gekoesterd, is zij een totale mislukking geworden.

Het feit, dat het niet gelukt is de voorgenomen invallen op de verschillende punten der grens werkelijk gelijktijdig te doen plaats hebben, zodat Alva met ieder van hen achtereenvolgens afzonderlijk kon afrekenen, is een der vele oorzaken daarvan geweest. De handige tactiek van de oude vechtgeneraal om de eigenlijke strijd met de Prins voortdurend te ontwijken, maar intussen de proviandering van diens troepen onmogelijk te maken en zijn tegenstander aan diens geldgebrek te gronde te laten gaan, was er een tweede. En dan de door dat geldgebrek veroorzaakte muiterij in het prinselijke leger. Een muiterij, in de tweede helft van September, nog vóór de Maasovergang, toen schraalhans maar al zózeer keukenmeester was, dat de Prins zelfs „had neither wyne, bere nor bred a long season”, eens zelfs zó erg geworden, dat Nicolaas de Hammes er het leven bij inschoot en Oranje op een haar na het lot van de

⁸⁵ Zie J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, T. II (Cantabr. 1889) no. 90.

⁸⁶ Saravia was een van 's Prinsen veldpredikers, zoals dit bijvoorbeeld ook de Calvinist Franciscus Junius en de Lutherse predikant van Norden in Oost-Friesland, Johannes Ligarius, geweest zijn.

aanvoerder zijner artillerie deelde — door zijn wapenrok en hemd ging hem de kogel! Ook al was er dus die volkomen en volstrekt onverwachte apathie, waarmee de Brabantse steden zijn geworstel om boven te blijven aanzagen, niet geweest: een nederlaag was al onvermijdelijk geworden. Hoe zij zich ontwikkeld heeft?

Bij Daelhem leed het legertje van de graaf van Hoogstraten schipbreuk. Bij Jemmingen liep het met de troepen van Lodewijk van Nassau niet beter. De heer de Cocqueville wist in Artois ook al geen gunstig resultaat te bereiken. En {157} wat het leger van de Prins zelf aangaat: zie hier de voornaamste gebeurtenissen van een tocht, waarop zijn trotse armee, blijkens de opschriften en afbeeldingen op haar vaandels „pro lege, rege et grege”, en als een pelikaan, die haar jongen met haar eigen bloed voedt, te velde getrokken, tot een ordeloze bende ontaardde. Een bende, waarvan zich haar commandant, uit bittere geldnood niet alleen, maar evenzeer uit zucht naar lijfsbehoud, zo spoedig mogelijk onttreed. 17 Augustus rukte het — zijn generalissimus in een wijd buffelsleren wambuis en met een grote ruitelhoed op het hoofd; zijn mannen met een blauw onderscheidingsteken aan hun hoofdbedekking, en als „cri de bataille” beurtelings de uitroepen „Christus” en „Vivent les Gueux en dépit des Papistes”⁸⁷ — deels van bij het klooster Romersdorf in het bisdom Trier, deels van een aanmonsteringsplaats „in der Engerischen Awen”,⁸⁸ op 6 Oktober is het over de Maas getrokken.⁸⁹ De 22e en 23e dier maand verenigde het zich met de uit Picardië gekomen Hugenootse vendels van kapitein de Genlis. Van 3 tot 5 November heeft het vergeefs Luik trachten te veroveren. De 16e daaropvolgend overschreed het de grens van Frankrijk. Drie redenen hebben tot het {158} zetten van deze gewichtige stap samengewerkt.

Vooreerst gaf het vermelde uitblijven van hulp uit de Nederlanden er aanleiding toe. Dan de onmogelijkheid om aan deze zijde der grenzen voldoende levensmiddelen voor de troepen op te doen. Maar groter invloed dan deze beide factoren had toch nog het feit, dat de Genlis' officieren in die richting dreven, teneinde hun onder de Coligny en Condé strijdenden mede-Hugenoten hulp te verschaffen.⁹⁰ Door de Franse regering, die Philips II natuurlijk niet in de kaart wilde spelen, zo goed als niet tegengehouden, bereikte men de 7e December Reims. Van daar uit streefde men eerst naar aansluiting bij het leger van Frederik van de Palts, dat onder hertog Wolfgang van Zweybrucken Frankrijk kort te voren ook was binnengetrokken; vervolgens — toen dit streven niet tot een gunstig resultaat leidde — naar terugkeer in Duitsland. Op 13 Jan. 1569 trokken de troepen daartoe over de Moezel. En zo kwam het toen eindelijk in de laatste week van die maand tot die haastige afmonstering te Straatsburg, waarvan ik sprak. Tot de noodzakelijkheid, dat de Prins — teneinde althans een deel van de door hem verschuldigde soldij te kunnen betalen — zijn geschut, zijn gobelins — wat niet al! — verpandde; en bovendien een week of vier later, teneinde aan het geweld van zijn vroegere ondercommandanten, die hem dagelijks zózeer bedreigden, „dass er fast von Sinnen ist”, te ontkomen, in een schuit verborgen langs de Rijn de vlucht naar het Nassausche nam.⁹¹ {159} Heeft de Prins aan dit treurige slot zelf schuld gehad? In zover tenminste, dat hij bij de vervulling van zijn aanvoerderstaak te kort geschoten is? Wie Bakhuizen van den Brinks diepborende studie over Andries Bourlette leest, waarin de veldtocht van 1568 zo in détails ter sprake komt, verliest de moed om die vraag ontkennend te beantwoorden. Ook nu heeft

⁸⁷ Zie Bulletin de la Commission royale d'histoire de Belgique, T 100 (1936) p. 19.

⁸⁸ Staatsarchiv Wiesbaden Abt. 170 Oran. Hausarchiv n° 11, Dokum. n° 113, cf n° 93. Oorspronkelijk was „die Soister börde, nicht weit von Soist, zwischen Werle und der Lippe gelegen” gekozen. Maar om gewichtige redenen, zoals het luidt, werd deze plek later door een andere vervangen.

⁸⁹ Zie de eenvoudige beschrijving van deze beroemde overtocht, door de Prins zelf gegeven, in P. J. Blok, Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau (Utr. 1887) bldz. 173.

⁹⁰ P. J. van Herwerden, Het verblijf van Lodewijk van Nassau in Frankrijk (Assen 1932) bldz. 24, vgl. 43.

⁹¹ Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins, Bnd 60 (1906) S. 95.

Oranje zijn gebrek aan doortastendheid niet weten te overwinnen. En was het hier nog maar bij gebleven!

Een andere fout was echter nog groter. Hij heeft niet verhinderd, dat zijn Hugenootse hulptroepen — tengevolge van nu reeds jaren burgeroorlog in hun eigen land geneigd gauw door de vang te gaan dermate ruw en wreed tegen de bevolking van het terrein van de strijd zijn opgetreden, dat het wel niet anders kon, of deze raakte van de man, die beweerde als haar bevrijder te komen, verwijderd en vervreemd.⁹²

Het ergste nog: hij is ook zelf wrevelig, zich zelf niet meester en daardoor tactloos geweest. Zó onbeheerst en zó tactloos, dat men hier onwillekeurig terugdenkt aan het hiervóór reeds met betrekking tot zijn huwelijksellende geciteerde woord van eind 1569: „l'homme pert toutte sens et pacience”, en zódoende... zijn requisitoir tegelijk het aanvoeren van een soort verontschuldiging voelt worden. Te verontschuldigen of niet: deze tekortkomingen zijn Oranje duur te staan gekomen! Als hij met zijn leger de Nederlanden verlaat, en dus in nog sterkere mate wanneer hij, na de afdanking daarvan in Straatsburg, met zijn {160} broers Lodewijk en Hendrik, aan het hoofd van een handvol ruiters, Frankrijk opnieuw binnenrukt, gebeurt dat niet omdat hij op die manier zoveel te bereiken hoopt. Uitsluitend wijl hij van de nood een deugd tracht te maken, nadat hij heeft moeten constateren, dat het saldo van zijn veldtocht slechts geweest is: „qu'il n'a pleu á Dieu de bénir son labeure au Pays-Bas, auquel il n'a trouvé ayde ny faveur de personne”. Als hij in de loop der daaropvolgende zeven maanden dwars door Frankrijk trekt tot hij bij La Rochelle de zee bereikt heeft, en aan allerlei oorlogswerk daar deelneemt: zich 6 April bij de troepen van de hertog van Zweybrücken voegt; de stad Charité inneemt; 22 Juni — na de overwinning van zóveel moeilijkheden, dat hij er zelf verbaasd van staat, dat de vijand hem onderweg geen onherstelbare nederlaag heeft toegebracht — het leger van de Coligny bereikt en met zijn troepen daarin mede oprukt; vervolgens van 25 Juli tot 7 September deelneemt aan het beleg van Poitiers: dan is hij bij dit alles slachtoffer van een diepe *dépression*. Brantôme, die hem, ongeveer midzomer van dat jaar, toch werkelijk niet zo lang heeft gesproken, merkte dadelijk, dat hij terneergeslagen was en „se sentoit accablé de la fortune”. En eindelijk: als hij in September zijn aanvankelijk plan om naar Engeland te reizen opgeven moet, bij Vézelay de Loire overgaat en naar Nassau terugkeert: hoe heeft die thuisreis dan ook niets van een blijde weerkomst!

Omdat de toestand der Hugenoten zó slecht is, dat er alles op gezet moet worden om hulp uit Duitsland te krijgen, moet hij haar beginnen. Als boer vermomd en slechts door vijf mannen vergezeld — zó dreigend is het gevaar van gevangenneming — volbrengt hij ze. In Dresden wordt hij door de keurvorst . . . niet eens ontvangen. {161} En in het vaderlijke slot aangeland moet hij zich schuil houden. Heeft hij indertijd, ter bevrediging van zijn soldaten behalve dat hij zijn prinsdom Oranje verpandde — niet moeten beloven, dat hij, wanneer hij in gebreke zou blijven het restant hunner soldij, overeenkomstig de contracten, die hij daarover met hen sloot, in de loop van 1570 aan te zuiveren, zich te Frankfort of in een andere Duitse stad in gijzeling zou begeven? Door dit alles wordt de andere man, die de Prins na zijn uitwijking uit de Nederlanden in 1567 geworden was, wel heel grondig aan de tand gevoeld. Maar hij heeft de proef goed doorstaan. Wat hij in November 1568, bij zijn verlaten van de omgeving van Luik over de Franse grens, daar moge hebben achtergelaten: niet het ideaal „d'achever sa première entreprise”. En de daarstraks genoemde Brantôme moge — zoals ik reeds vertelde bij het gesprek, dat hij in zijn tuin met de Prins heeft gehad, diepe verslagenheid in diens ziel hebben gepeild, hij heeft er ook een hartstochtelijke never-give-up-gezindheid zien liggen: il m'entretint du peu d'effet de son armée, et en donnoit la coulpe à la faute d'argent et aux

⁹² Duidelijk kwam dit bijvoorbeeld in zake de stad Luik aan de dag. Zijn nederlaag voor de poorten daarvan werd sedert dien telken jare dankbaar herdacht naast blijde gebeurtenissen uit 1141 en 1213; cf. Bulletin de la Commission royale d'Histoire de Belgique, T 100 (1936) p. 17.

étrangers qui l'aimoient démesurément: mais il dit qu'il ne s'arresteroit pas en si beau chemin et qu'il revoleroit bien-tost". „Bien-tost”!

Metterdaad heeft het ook niet lang geduurd, of deze nieuwe opvlucht is begonnen. Het plan om de vereniging van Oranje's troepen met die van de hertog van Zweybrucken daartoe reeds te gebruiken⁹³ moge dan plan gebleven zijn, niet tot uitvoering zijn gekomen: als 1570 is aangebroken zien wij haar zich terstond duidelijk aankondigen.

⁹³ H. Q. Janssen, De Kerkhervorming te Brugge, Dl II (Rotterd. 1856) bldz. 142, 147.

6. DE VERLENGING VAN HET FRONT

{162} Was de bevrijdingspoging van 1568 een deerlijke mislukking: louter een mislukking is zij toch niet geweest. Op den duur bleek, dat zij ook dienst heeft gedaan om de Prins voor de toekomst beter wegwijs te maken. In zoverre als zij er hem van heeft overtuigd, dat hij nooit meer iets voor de Nederlanden moest ondernemen zonder zeker te zijn van de medewerking der Nederlanders. Geen factor heeft zijn optreden in de eerstvolgende jaren immers zózeer beheerst als het streven om tegenover Brussel een eensgezind front te kunnen stellen. Het is een buitengewoon spannend schouwspel hem voor de vorming hiervan aan het werk te zien. Al in 1570 en 1571 correspondeert en confereert hij ervoor, dat zijn tijd er wel van de vroege morgen tot de late avond door in beslag moet zijn genomen, en de postweg tussen Marburg en Dillenburg, toentertijd speciaal aangelegd om 't Dillthal beter met de grote wereld daarbuiten te verbinden, werkelijk niet overbodig was.⁹⁴

Een der eerste dagen van 1570 reeds komt hem te Arnstadt, waarheen hij toen veiligheidshalve van Dillenburg uit de wijk had genomen, Paulus Buys, de pensionaris van Leiden, bezoeken. De ontvluchte Antwerpse ambtgenoot van deze Buys, Jacob van Wesenbeke, kreeg in de genoemde jaren telkens en telkens een brief van hem. In Maart 1571 heeft hij te Dillenburg een spoedvergadering met de gecommiteerden van de {163} steden van Holland. In Januari 1572 zijn afgevaardigden van Leiden, Delft en andere steden te Cranenburch, om daar te komen horen wat een van zijn agenten namens hem met hen bespreken zal. Ziehier een kleine staalkaart van de ... soorten van werk, waarmee hij zich destijds heeft beziggehouden, niet van de hoeveelheid bemoeienis, die elk van die soorten voor zich hem heeft opgelegd. Een welsprekend getuigenis omtrent deze laatste legt echter duidelijk het rekeningenmateriaal af, dat ons in deze ten dienste staat. Bijvoorbeeld de „verclaringe ende specificatie” van Dirk van Kessel: „door last van sijnder Excellentie gereyst tot Dordrecht”, „een missive ontfangen van sijnder Excellentie omme te comen op Dillenberch”, „een packet met missiven ontfangen van sijnder Excellentie”, enz.⁹⁵ Maar het resultaat was deze inspanning waard. Want de reeks dienaren misschien nog meer dan medewerkers die hij zich zodoende gewonnen heeft, is werkelijk eerbiedwaardig geweest. Ik noem slechts de meest op de voorgrond tredende: behalve de reeds vermelde Paulus Buys en Jacob van Wesenbeke, Diederik van Sonoy, die in de geheimtaal der correspondentie van de Prins en de zijnen Daniël van Santen of Nathanaël van Calcar heet, zoals Oranje zelf er beurtelings de namen George Certain, Appelman⁹⁶ en Marten Willemsz in draagt; de Delftse advocaat Cammerlingh; jonker Adriaen van Swieten; Marnix van Sint Aldegonde, bij wijze van lening voor steeds langer termijn door Frederik III van de Palts, in wiens dienst hij toen was, aan de Prins {164} afgestaan; Tseraerts; Johannes Basius; schipper Hendrik Wessels; Dirck Cater; Reynier Cant; Albrecht van Huchtenbroek; Gottfried van Haestrecht; Herman de Ruiters; Francois de Virieu; Van der Hoevel; Pieter Adriaensz van der Werff, de bekende burgemeester van Leiden tijdens het beleg dier stad; Petrus Dathenus en Richart Claessens, die eind 1571 predikant te Enkhuizen was.

Twee dingen zijn het vooral geweest, die deze gunstige gang van zaken in het leven hebben geroepen. Vooreerst het feit, dat de Prins gedurende deze periode hoe langer hoe meer teruggekomen is van zijn vroegere afkeer van de Calvinisten. En dan dat hij door het voeren van een consequente tolerantiepolitiek gezorgd heeft de Rooms Katholieke Nederlanders, die in ontevredenheid over de gang van zaken hun Gereformeerden landgenoten in deze jaren hoe

⁹⁴ Vgl. E. F. Keller, *Geschiede Nassaus* (Wiesb. 1864) S. 333.

⁹⁵ Zie deze afgedrukt in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Dl 47 (1926) bldz. 332.

⁹⁶ Zie *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Dl 46 (1925) bldz. 355.

langer hoe minder begonnen toe te geven, niet van zich te vervreemden. Een flinke verzwakking had die afkeer van de Calvinisten — overigens meer, naar ik zien liet, weezin tegen hun staatkundige dan hun zuiver godsdienstige overtuiging — een flinke verzwakking had deze bij de Prins reeds ondergaan, bleek ons, toen het Languet gelukte hem over zijn bezwaren tegen het oefenen van gewapend verzet tegen de Koning heen te brengen. Maar nu sleet hij toch nog volkomener uit. En hoe had hij zich ook eigenlijk kunnen handhaven bij een dagelijkse omgang met iemand als de admiraal de Coligny, zoals die de Prins in 1569 is te beurt gevallen, bij een voortdurende schriftelijke of persoonlijke aanraking met mannen als Frederik III van de Palts en de sedert de tweede helft van 1571 in Heidelberg aanwezige du Plessis Mornay, {165} waartoe het na Oranje's terugkeer uit Frankrijk kwam? Zeker is destijds van een kerkelijke overgang van de Prins tot het Calvinisme door toedoen van de Frankenthaalse predikant Johannes Polyander, waarvan een overlevering in de familie van laatstgenoemde nog vrij lang na dato gewag heeft gemaakt, geen sprake geweest. Lid van een Gereformeerde kerk is Oranje vóór het najaar van 1573 niet geworden. Maar wel is hij in het begin van het hier te bespreken tijdperk reeds een bepaald gunstige stemming ten opzichte van de Calvinisten gaan koesteren, om daarin dan vervolgens nog zowat regelmatig te gaan toenemen.

Hoe ergerde het hem bijvoorbeeld na zijn terugkeer naar Nassau in 1569 niet, dat hij de Evangelische predikanten daar in hun preken openlijk hoorde zeggen: „que ceulx de la religion de France et Pais-Bas ne sont que muttins, rebelles, sacramentères, briseurs d'images et que l'on feroit gran service à Dien et bien à toute la Crestienté de les abolir et ruiner” ! Maar meer nog. Het bericht van Hooft, dat hij in 1572 Moded, die in 1566 een der felste agitatoren van de opstand geweest is, tot zijn hofprediker aanstelde, moge niet geloofwaardig wezen: wel heeft hij in de jaren 1571 en 1572 gedaan wat hij kon ter bevordering van de kerkelijke organisatie der Calvinisten, die het werkzaamste middel ter versterking van de invloed dezer groep zou moeten worden. Dat in Oktober 1571 de synode van Emden bijeenkwam was — ook al heeft hij later verschillende harer besluiten niet kunnen goedkeuren⁹⁷ — mee de vrucht van zijn bemoeiing. En als Datheen in het najaar van 1572 de steden van {166} Holland en Zeeland afreist, om daar de goede orde „zoo wel in materie van religie als alle andere politicque saken” te bevorderen, doet hij dat gerugsteund door een commissiebrief van Oranje en terwijl zijn reis- en verblijfkosten door de betaalmeeester van deze worden voldaan.⁹⁸

Werkelijk, dit was een toenadering tot het Calvinisme, waaraan tenslotte maar één ding meer ontbrak zou ze volledig wezen: 's Prinsen persoonlijke overgang tot een Gereformeerde kerk. Dat het in de loop dezer periode daartoe ook inderdaad bij hem gekomen is, zeide ik reeds. 23 Oct. 1573 kon Ds. Bartholdus Wilhelmi, een der Dordtse predikanten, er aan de Nederduitse vluchtelingengemeente te Londen kennis van geven. Helaas heeft de man dit slechts in zeer algemene termen gedaan, zonder enige nauwkeurige tijds- en plaatsbepaling. Gebeurde het lang of kort vóór de genoemde datum; had het te Dordrecht of te Delft plaats?

Wij kunnen noch het een noch het ander uitmaken. Al lijkt het mij toe dat Delft ten deze sterkere aanspraken kan laten gelden dan de stad aan de Merwede, streng geredeneerd is het feit, dat de overgang heeft plaatsgehad, het enige wat wij kunnen constateren. Trouwens, in verband hiermee is de rest toch ook slechts van ondergeschikt belang. Wanneer men iemand zulk een stap ziet doen terstond de vraag op te werpen of hij daarbij wel volkomen oprecht is geweest is een onaangename taak. Toch mag in dit geval die vraag zeker niet achterwege blijven. In deze vorm althans, dat wij ons afvragen of de Prins {167} bij die overgang niet

⁹⁷ De naast-betrokkenen hebben dit trouwens meer aan 's Prinsen omgeving dan aan hemzelf toegeschreven. Zie M. F. van Lennep, Gaspar van der Heyden (Amst. 1884) bldz. 208.

⁹⁸ Vgl. Th. Ruys, Petrus Dathenus (Utr. 1919) Bijlage 6, en Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, D1 47 (1926) bldz. 343.

meer door politieke dan door godsdienstige motieven geleid zal zijn geweest, moet zij integendeel nadrukkelijk aan de orde worden gesteld. Omdat men meermalen zelfs zonder te aarzelen het eerste beweerd heeft. Immers is het volstrekt geen zeldzaamheid omtrent Oranje's religieuze overtuiging de voorstelling te vinden, dat „il n' eut pas d'autre religion que celle qu'il était de ses intérêts de suivre”,⁹⁹ zoals de wind woei woei zijn rokje! Onverklaarbaar is dit niet. Op het ogenblik dat de Prins „hem onder die christelicke discipline begheven heeft”, zoals men het destijds noemde, was het amper een jaar geleden, dat West-Europa opgeschrikt was door de massamoord der Hugenootse edelen te Parijs, in de Bartholomeusnacht. En de felle verontwaardiging, die deze overal onder de aanhangers der Reformatie had gaande gemaakt, was destijds dan ook nog verre van uitgesleten. Toen de latere Koning van Frankrijk, Hendrik III, via de Palts naar Polen reisde, en bij de ontvangst, die hem op die reis van de zijde van keurvorst Frederik III te beurt viel, in het kabinet van dezen drie grote portretten van Gaspard de Coligny en zijn beide broers zag hangen, terwijl hij daarover deze opmerking te horen kreeg: „C'est ce bon seigneur, monsieur l'admiral, qu'on a si indignement traité à Paris; et ses deux frères qu'on a empoisonnés”, was het ongeveer Kerstmis 1573. En niet minder moeite om te vergeten had ten deze Lodewijk van Nassau. Welk een totaal andere houding nam hier nu echter Oranje zelf aan"! Zijn eerste woord, toen hij van de Bloedbruiloft hoorde, {168} was weliswaar geweest, dat Karel IX zich van die misdaad in de ogen der Protestanten nooit rein zou kunnen wassen. Maar niettemin waren een maand later zijn in die jaren zeer drukke onderhandelingen betreffende een gezamenlijk optreden tegen Spanje met de bedrivers daarvan, Catharina de Medici en Karel IX, al weer aan de gang alsof er niets gebeurd was. In staatszaken was het immers niet „expédient” zich over wat ook geraakt te tonen! We behoeven ons dus niet eens chronologisch ver van Oktober 1573 te verwijderen om een levenshouding bij hem aan te treffen, die oppervlakkig gezien werkelijk de indruk maakt van louter utilitair te wezen, zo goed als geheel buiten zijn persoon om te gaan. Toch werd door aanvaarding van deze opvatting het beeld van de Prins m. i. niet weinig vertekend. Streng wetenschappelijk redenerend mogen wij hem ons naar mijn mening in deze tijd van zijn leven niet anders voorstellen dan als een gelovig Christen. Bekend is zijn uiting, in zijn brief d.d. 9 Aug. 1573 aan Sonoy en zijn andere vertegenwoordigers in het Noorderkwartier: „Gij schrijft ons, dat men u soude laten weten, of wij oock met eenigen groten, machtigen Potentaet in vasten verbonde staen. Waerop wij niet laten en willen ulieden voor antwoorde te geven, dat aler wij oit dese sake en de beschermenisse der Christenen en andere verdrukten in desen lande aengevangen hebben, wij metten alderoppersten Potentaet der Potentaten alsulken vasten verbont hebben gemaakt, dat wij geheel verzekert sijn, dat wij en alle degene vastelijk daerop betrouwen, door sijne geweldige en machtige hand ten lesten noch ontset te sullen worden”. Tijdens het beleg van Leiden verklaart hij tegenover zijn broer Jan, dat zijn {169} Hollanders en hij „sommel icy resoluz de ne quicter la deffense de la Parolle de Dieu et de nostre liberté, jusques au dernier homme”. Als hij in 1574 in de slag bij Mook twee broers op eenmaal heeft verloren ontlokt hem dit de verklaring: „Je vous veulx bien confesser ouvertement que j'ai la teste tellement estourdie . . . de regret et de mélancolie ... que je ne scay à grand peine ce que je fais ... Si est ce que toujours il nous fault conformer á la volonté de Dieu et avoir esgard à sa divine providence, que celuy qui a respandu le sang de son Fils unique, pour maintenir son Eglise, ne fera rien que ce qui redondera à l'avancement de sa gloire et maintènement de son Eglise”.

Moeten wij dit alles metterdaad nu slechts voor door politiek ingegeven uitingen houden? Maar dan maken wij Oranje toch tot een driemaal overgehaalde huichelaar! En hebben wij daartoe het recht? Past dit bij zijn laatste woorden: „Mon Dieu, ayes pitié de mon ame et de ce pauvre peuple”, waarvan toch wel niemand het „politiek” karakter zal durven staande houden, terwijl aan hun historiciteit, als blijken zal, ook niet te twijfelen valt? Past dit bij 's Prinsen

⁹⁹ De van der Schueren, Brieven van Arend van Dorp, DI I (Utr. 1887) bldz. XXXIX.

doorgaanse levensopenbaring en bij de waardering, die hem, ook bij een kritische beschouwing, als regel toch te beurt gevallen is? En wat zich m. i. dan evenmin loochenen laat? Dat deze vroomheid in haar geheel genomen duidelijk het stempel van het Gereformeerde Protestantisme, wil iemand het nog nader bepaald: van het Calvinisme heeft gedragen. Dat de Prins steeds zoveel mogelijk alles uit de weg placht te ruimen wat het de Rooms Katholieken in de Nederlanden moeilijk zou kunnen maken aan zijn strijd voor de vrijheid van het land deel te nemen, hield {170} volstrekt niet in, dat hij in zake de tegenstelling Rooms en on-Rooms geen voorkeur zou hebben gehad. Hoe had dit na 's Prinsen duidelijke verandering in de zomer van 1567 ook kunnen wezen?

Trouwens hij heeft het in deze periode ook waarlijk niet onder stoelen en banken gestoken, dat hem in godsdienstig opzicht niet alles hetzelfde was. In de pamfletten, waarmee hij gedurende zijn veldtocht van 1568 de harten zijner landgenoten voor het verlenen van medewerking aan zijn plannen poogde warm te stoken, en in zijn brieven, voorzover daarin deze materie ter sprake kwam, bracht hij het Protestantisme steeds als „de ware religie” te berde. Zoals ook de motivering van zijn tolerantie tegenover de Rooms Katholieken steeds uitdrukkelijk haar uitgangspunt in overwegingen van utilitaire aard heeft genomen en niet in sympathie voor de denkbeelden, die door hen werden voorgestaan. „Soo wanneer sulx mochte ghelucken, dat men de stede ofte steden overherich worde” — heet het bijvoorbeeld in de geloofsbrief voor zijn agent Basius — „dat alsdan de gemeente van de Papisten soo veel gespaert, anghesien ende gehouden soude moeghen worden, als ymmermeer moigelycken is, om alle lasten van contributie, waackgelden ende andere lasten ende costen te helpen draghen ende min vianden te maacken, dezelve met sachtmoedicheijt ende deuchtsamheijt overwinnende”. Of zou het hier allemaal maar uitingen betreffen, formeel wel voor 's Prinsen rekening komend, omdat de stukken, waarin zij te vinden zijn, door hem werden getekend, maar eigenlijk toch uitingen van zijn medewerkers, omdat deze ze voor hem zouden hebben opgesteld? De aanvaarding dezer gedachte zou van verstrekkende consequentie zijn; want dan ging het ook niet {171} aan de tolerantie, waarvan zij spreken, voor Oranje persoonlijk op te eisen! En trouwens: voor de opinie, die ik hier ten beste geef, pleiten ook nog andere argumenten. Een daarvan, dat mij tot een wel wat langen uithaal verplicht, maar het geldt hier een totaal onbekende mededeling, is ontleend aan een brief, die Thomas Tilius 25 Juni 1577 uit Haarlem aan een vriend, te Delft schreef.¹⁰⁰

Gisteren, zo vertelt daar de briefschrijver, toen de bisschop van Haarlem bij de Prins ontbeet — Tilius zelf was daar niet bij, maar èn Marnix van Sint Aldegonde èn Oranje brachten er hem later van op de hoogte — gisteren kreeg die bisschop het volgende van Zijne Excellentie te horen: „Ghy hebt gepredickt, dat Calvini leere valsch ende vol leugenen is, ja dat onze {172} boeken — of: die van Calvijn; dat schijnt Tilius niet volkomen duidelijk te zijn geworden — vol leughenen sijn, so vol als een ey vol suyvels. Ic segge dat ghy er aen liecht ende dat ghy so vol leugenen steeckt als de zee vol waters, 't welck meer is dan een ey vol suyvels”. Blijkbaar uit het veld geslagen wist de zo aangesprokene toen niet anders te doen,

¹⁰⁰ Gemeente-archief te Delft. Verzameling Arent Cornelisz.: „Heri episcopus pransus apud III. Principem et a prandio dixit episcopo III. Principis haec verba” — volgen de in de tekst hierboven geciteerde woorden. „Haec mihi et plurimis aliis d. Sanctaldegundius heri in caena, et mihi hodie Illustr. Principis bis ore proprio — cum essem pransus cum eius Celsitudine — rettulit. Addidit Sanctaldegundius cum episcopus pudefactus se commendaret gratiae Illustr. Principis et oraret ut qui sibi promissi erant proventus sarti tecti manerent, Illustr. Principem episcopo dixisse per ironiam aut sarcasum: „Idem S. Petrus Christum orabat”. Plura inciderunt, ut audio. Hodie diu multumque cum Principe loquutus quod episcopus nos provocaverit ad disputationem, dixit sua Celsitudo non inconueniens fore ut hac occasione disputatio scriptis ineatur, non tam propter nostros, quam propter miseros homines qui in aliis Belgii partibus, papatum ipsissimam lucem existimabant, atque etiam propter eos, qui, nobiscum censentes, duram illam disputationem cum quatuor doctoribus papatus, nempe aqua, igne, gladio et patibulo subire coguntur”.

dan zich in 's Prinsen gunst aan te bevelen en de hoop uit te spreken, dat deze de hem gedane belofte voor de verbetering van zijn woning toch niet terug zou nemen!

Dit bezorgde hem daarop weer een sarcastisch: „hetzelfde heeft Petrus ook aan Christus gevraagd”. En alsof dit alles nog niet genoeg was: de volgende dag sprak Zijn Hoogheid — in de loop van een conferentie over de vraag welk antwoord de bisschop moest worden gegeven op een uitdaging tot een openlijk twistgesprek — als zijn mening uit, dat men dit deze keer maar eens schriftelijk houden moest. Zowel ter wille van de ongelukkige mensen, die in andere delen van de Nederlanden het Pausdom nog altijd als het ware licht beschouwden, als met het oog op hen, die „nobiscum censentes”, van dezelfde overtuiging als wij, gedwongen werden tot disputeren met de vier pauselijke doctoren: water, vuur, het zwaard en de galg!

Een andere brief, ditmaal van de Heidelbergse professor Ursinus en 26 Nov. 1572 geschreven, geeft nog een bewijs. Door te vertellen, dat de Prins in die tijd, waarin juist zijn veldtocht van dat jaar op niets was uitgelopen en zijn zaak verloren scheen, meermalen behoefte aan opbeuring gevoelde en daarom toen... Dathenus verzocht had bij hem te komen.¹⁰¹

{173} En dan is er nog de houding van Beza tegenover Oranje in de periode van na 1573! Aan het feit, dat deze opvolger van Calvijn in Maart 1576, bij de verschijning van een nieuwe editie van de *Tractatus Theologici* van de Geneefse hervormer, daarin een opdracht aan hem plaatste, hecht ik te dezen niet de grootste waarde. Wel wordt de Prins daarin zeer geprezen: geen vorst heeft het rijk van Christus zó ‚uitgebreid, naar mijn herinnering, als gij het deedt!¹⁰² Maar zulke opdrachten werden immers dikwijls meer gericht tot hen, die men tot het aan de dag leggen van geestesverwantschap wilde pogen te bewegen, dan tot personen, omtrent wie te dezen aanzien al geen twijfel meer bestond. Iets anders, uit een even latere tijd, heeft m. i. echter wel ter dege bewijskracht. Hetgeen in 1579 door Beza over Oranje aan de landgraaf van Hessen werd geschreven, toen deze zich te Genève over het optreden van de Vader des Vaderlands in de bekende zaak-Dathenus beklaagd had. Want ziehier tot welke uiting de leider der Zwitserse Reformatie toen kwam:¹⁰³ wat ik denk van het herstel van het Pausdom te Gent en elders door de vorst, die het niet nodig is te noemen? Mij {174} dunkt: deze zelf weet wel wat hij doet. En bovendien heeft hij vrome en geleerde mannen tot raadgevers. Is er trouwens ook geen onderscheid tussen een regeerder in vollen rechte en iemand, die zich aan zekere wetten en condities heeft te houden? Hij neemt het dus werkelijk met warmte voor Oranje op! Wijst dit nu echter niet op een zekere geestegemeenschap, die hij met dezen moet hebben gevoeld?

Gelovig Christen is dus de Prins geweest, en Gereformeerd Protestant, en zelfs — nadat hij het in 1568, door aanvaarding van het recht tot gewapend verzet al in staatkundigen zin was geworden, nu ook in zuiver godsdienstig opzicht een man van Calvinistische signatuur: echter mag hiermee de zaak van zijn levensbeschouwing stellig toch nog niet voor afgedaan worden gehouden. Hoe hij met dat al noch aan de canon beantwoord heeft, die zich de tegenstanders dezer geestesrichting van een Calvinist plegen te maken, noch aan die anderen, die zij zich soms vormen, voor wie het moeilijk is haar niet een „excès d'honneur” te bewijzen, moet ook nog aangetoond. Over de vraag wat eis was in zake een Christelijke levenspraktijk bestond tussen hem en de Calvinistische predikanten in meer dan één opzicht verschil van gevoelen.

Als Taffin in April 1575, in een brief naar Delft, zijn afkeuring over het toneel uitspreekt en daaraan dan toevoegt: men zegt, dat Zondag 17 dezer ook de Prins bij een opvoering tegenwoordig geweest is; ik neem dat echter zo maar niet aan; zekerheid dienaangaande te

¹⁰¹ „Verum est, Dathenum fuisse apud Auraicum. Petivit enim hoc Auraicus, cum non haberet theologum aut concionatorem, forte qui ipsum etiam aliquando anxium erigeret...” H. Rott, Briefe des . . . Z. Ursinus, in *Neue Heidelberger Jahrbucher* Bnd XIV (1905) S. 85.

¹⁰² *Corpus Reformatorum*, J. Calvini Opera, Vol. V (Brunsv. 1866) Prolegomena p. XXII. Over Marnix' traagheid bij het bedanken voor deze opdracht, zie *Werken der Marnixvereniging*, S. III, Dl V, bldz. 177.

¹⁰³ H. Heppe, *Epistolae quas Theodorus Beza ad Wilhelmum IV Hassiae Landgravium misit* (Marpurgi 1860) p. 22.

krijgen trachtte ik evenwel niet; wanneer het gesprek daartoe eens leidt kan ik zo immers te vrijer met hem over dit punt handelen: dan maakt hij m. i. de indruk {175} dat gerucht volstrekt niet ongeloofwaardig te achten.¹⁰⁴

En als er bij Oranje's huwelijk met Charlotte van Bourbon niet gedanst is, dan mag aan dit feit geen voor 's Prinsen levensopvatting representatief karakter worden toegekend, want Marnix van St. Aldegonde vertelt in de verdediging van zijn eigen standpunt te dezen uitdrukkelijk, dat Oranje, op 't horen dat bruiloftsfeesten niet met een eerbaren dans konden worden opgeluisterd zonder dat daar kritiek en bestraffing over loskwam, niet weinig verontwaardigd was geweest: stond het dan niet vast dat Luther en Melanchton en talloze andere goede en vrome mannen daar geen tegenstanders van zijn geweest?¹⁰⁵ En niet minder dan in zake deze punten van levensstijl is de Prins met zijn Calvinistische omgeving telkens in botsing gekomen wat betreft de vraag of de kerk het recht had over haar leden tucht te oefenen. Naar het getuigenis alweer van Marnix is het zelfs vooral deze aangelegenheid geweest, die hem ervan terughield zich eerder dan hij het gedaan heeft kerkelijk bij het Calvinisme aan te sluiten. Na erop gewezen te hebben dat destijds velen, zowel uit de adel als uit het volk, vreesden voor een „novum jurisdictionis Ecclesiasticae jugum atque Imperium” — voor een nieuw juk, dat der heerschappij van de kerkelijke rechtspraak — schreef deze immers: zelfs de Prins heeft, toen ik met hem in aanraking kwam, gedurende jaren door op het gevaar hiervan te wijzen als met een schild van Ajax aan al mijn pijlen weerstand geboden.¹⁰⁶

{176} En ook nadat hij voor zijn eigen persoon over dit bezwaar heengestapt was en lid ener Gereformeerde kerk was geworden, is hem dat instituut dier tucht klaarblijkelijk altijd een doorn in het oog gebleven. Machtsusurpatie van de kerk slechts heeft hij erin gezien. Wilde hij in 1575 niet voldoen aan de wens der Staten van Holland om van meet af alle consistoriën en kerkelijke regeervergaderingen te verbieden: met de mogelijkheid dat dit later nodig zou worden, omdat de kerk het gezag van de magistraat aan zich trok en een nog drukkender inquisitie in ging voeren dan de Spaanse was geweest, achtte hij het destijds wel nodig rekening te houden.¹⁰⁷

En niet anders nog in 1583. In de lente van dat jaar vindt Taffin, op een goede dag dat hij hem een bezoek brengt, zijn stemming tegenover de voorstanders van zulke tucht duidelijk zeer verbitterd. Blijkbaar — luidt het in de brief, waaruit wij dit alles weten — blijkbaar hadden lasteraars Zijn Excellentie in de war gebracht, want door een ernstig gesprek in kwestie wist ik al spoedig te bereiken, dat diens bezwaren vervielen.¹⁰⁸ Maar, naar het mij voorkomt, wordt de zaak zo toch wel wat te gunstig voorgesteld. Het is zeker waar, dat Oranje ten deze niet al te moeilijk te bepraten moet zijn geweest. Want de finesses der kerkelijke strijdpunten uit die dagen zijn hem toch eigenlijk ontgaan: een maand vóór dit gesprek plaats had, had hij deze zelfde Taffin en de Villiers nog gevraagd waar het toch vandaan kwam, dat er onder de predikanten zoveel verschil van mening en zoveel strijd heerste.¹⁰⁹

Maar een zekere dispositie, {177} die met de invloed van de door Taffin verdachte buitenstaanders heeft meegewerkt, heeft toch stellig ook niet bij hem ontbroken. Zien wij hem in deze zelfde tijd, in een geschil te Utrecht, de „onbesloten” gemeente van Duifhuis, die zich juist daardoor kenmerkte dat in haar midden geen tucht werd geoefend, niet telkens tegen de „besloten” consistoriale in bescherming nemen?

Als ik goed zie zal dit karakteristieke van Oranje's godsdienstig en kerkelijk standpunt zijn ontstaan wel aan de samenwerking van vier oorzaken te danken hebben gehad.

¹⁰⁴ Werken der Marnixvereniging, S. III, Dl V, bldz. 153, 154.

¹⁰⁵ A. Lacroix, Oeuvres de Ph. de Marnix. Correspondance et Mélanges (Brux. 1860) p. 230.

¹⁰⁶ A. Lacroix, Oeuvres de Ph. de Marnix. Correspondance et Mélanges (Brux. 1860) p. 228.

¹⁰⁷ Werken der Marnixvereniging, S. III, Dl V, bldz. 156.

¹⁰⁸ T. a. p., bldz. 210.

¹⁰⁹ Werken der Marnixvereniging, S. III, Dl V, bldz. 209.

Vooreerst zal zijn van alle radicalisme afkerige karakter hier wel een rol hebben gespeeld. Dan zijn vorstelijke stand; daardoor zal hij het bewind der kleine burgerij, die in de consistoriën hier te lande de toon aangaf, vaak als een belemmering van iemands persoonlijke vrijheid hebben gevoeld. De overweging dat het bestaan ener bevoorrechte kerk, wier lidmaatschap voor de bekleding van een staatsambt, welk ook, vereist is, zodra hij voor het land aanvaardde wat hij voor zijn persoon tenslotte wel aanvaard had — n.l. dat een kerkelijk college het recht had iemand zijn lidmaatschap te ontnemen gevaar ging opleveren voor de richtige vervulling van zijn staatsmanstaak, moet stellig ook in rekening worden gebracht. En eindelijk sprak hier zijn verleden, dunkt mij, mee. Het feit, dat de soort Calvinisme, die hem had weten te winnen, het Hugenotisme was geweest; het Hugenotisme dat, bij alle overeenkomst met zijn Nederlandse geestverwant, toch aristocratischer en, met name bijvoorbeeld ten opzichte van het toneel, niet zó strikt van levensstijl is geweest.¹¹⁰

{178} Van principiële aard was het individuele van Oranje's standpunt in dit opzicht dus waarlijk niet. Met een gevolg der omstandigheden alleen hebben wij erin te maken. Maar met dat al gaat het, dunkt mij, op grond van deze persoonlijke nuance, die hij temidden van zijn geestverwanten vertoonde, niet aan hem zonder meer, zonder een beperkend „im Grossen und Ganzen”, een Calvinist te noemen. Maar genoeg over Oranje's verhouding tot het Calvinisme in de periode, waarin deze haar definitief karakter had aangenomen. Ik dwaalde er heen weg van de beschouwing der manier, waarop zijn aanvankelijke toenadering ertoe in het begin der jaren zeventig ten goede kwam aan de versteviging zijner positie tegenover Alva. Tot dit oorspronkelijk thema keer ik thans ten spoedigste terug, door er nu op te gaan wijzen hoe de Calvinistische bevolkingsgroep er door die toenadering kennelijk toe gebracht is de bezwaren, die zij in 1566 tegen de Prins had en haar koele houding van 1568 geheel te vergeten, om zich voortaan met hart en ziel te zijner beschikking te stellen. Geen duidelijker bewijs is hiervan wel te geven dan door gewag te maken van een reeks besluiten ener in Juli 1571 te Bedburg, in het Gulik-Kleefse, gehouden synode. „Belangende de wederoprichtinghe der Nederlanden” kwam deze overeen:

1. de gemeenten op te wekken om al wat Oranje bij zijn oorlogsvoering van dienst kon zijn aan deze mee te delen;
2. te zorgen dat de beloofde geldelijke steun ook werkelijk zou worden opgebracht;
3. terwille der zwakke gewetens over het goed recht der „were ende waepens” een officiële verklaring af te leggen; en eindelijk
4. een boekje te laten schrijven, teneinde de geloofsgenoten in de Nederlanden {179} te vermanen, dat zij „haere verlossinge ende alle goede middelen ter herten nemen ende slechts eenen goeden moet grijpen”, een goede moed dan om aan de strijd voor de vrijheid deel te gaan nemen. Hoewel deze gang van zaken de Prins veel voldoening moet hebben gegeven, heeft hij klaarblijkelijk toch ook ingezien, dat hij met de hulp dezer Calvinisten alleen Alva het hoofd nog niet zou kunnen bieden. Waren deze, bij vele van hun landgenoten vergeleken, roerig en doortastend, zodat er wat met hen te beginnen viel: numeriek vormden zij toch maar een klein gedeelte van de bevolking. Wilde hij werkelijk iets bereiken, dan moest hij dus de overgrote meerderheid, de zowat negentig procent daarvan, die de zijde der Hervorming niet gekozen had, zorgen mee te krijgen. Welnu, daarvoor zien wij hem destijds dan ook juist zijn uiterste best doen. Doordat hij hen, met aansporingen in de trant van deze: „meynt ghij dat zij” — de tirannen Alva c.s. — „yemant van ulieden souden sparen van wat religie hij waer”,¹¹¹ zoveel mogelijk tot actie prikkelt en hun tegelijk het beginnen van zulke actie zo veel hij maar kan gemakkelijk maakt. Door, in de politieke zin van dat woord, tolerant te zijn — Rooms Katholieken en Protestanten in staatkundig opzicht dezelfde rechten te geven — en

¹¹⁰ J. Wille, De Gereformeerden en het toneel tot omstreeks 1620, in Christendom en Historie (Kampen 1931) bldz. 117 vv.

¹¹¹ De Navorscher, Jrg LV (1905) bldz. 136.

zijn ondergeschikten het toepassen van zulke tolerantie voor te schrijven. Toen bij de doortocht van zijn troepen het plaatsje Borgloon in het Luikse beeldstormerij had te doorstaan moesten zelfs 's Prinsen vijanden verklaren, dat die op geen manier aan hem te wijten was. Had men hem maar gehoorzaamd: er zou niets van dien aard zijn gebeurd.

{180} En geheel in overeenstemming met dit standpunt waren ook steeds de instructies, die hij aan zijn agenten gaf. „Vrijdom en liberteit van sijnder Religien en conscientien” voor een ieder, „so van het Evangelium als de Roomse Kerke” ! En dat nog eerst recht wanneer die Rooms Katholieke bevolkingsgroep bereid was „tot defensie van beyde relligien” bijstand te verlenen. Voor dat geval was 's Prinsen wens: „dat allsulcken beschut ende beschermt ende heure relligie vrij thogelaten sall worden, ghelijck sulcx de gereformeerde thogelaten vrijlijcken sal wesen”. De kansen om door middel van deze tolerantiepolitiek wat voor het vaderland te bereiken stonden destijds niet slecht. „So wel van der Catholijker als van der Gereformeerde Religien” waren de landgenoten, die mij tot het opnemen der wapenen tegen Alva hebben trachten te bewegen, verklaarde de Prins 31 Aug. 1568. En zo moet het metterdaad wel het geval zijn geweest. Althans zeker heeft in deze periode van onze vrijheidsworsteling naast de vanzelf meer in het oog vallende Calvinistische ook een Rooms Katholieke oppositie bestaan. Haar aanhangers heeft deze aanvankelijk zeer in het bijzonder in de rechtsgeleerde wereld gevonden, maar toch ook elders. Zelfs onder de geestelijken, wrevelig geworden over de plannen der regering om de besluiten van het concilie van Trente hier in te voeren, waren zij niet zo zeldzaam. En wat de tijd van haar ontstaan en haar omvang betreft: in het midden der jaren zestig vinden wij haar al aanwezig, terwijl zij door twee factoren van kort na dien zelfs buitengewoon in de hand gewerkt is.

Er is geen twijfel aan, voorspelde de Engelse agent Thomas Dulton in een brief uit April 1568, of, als de {181} Prins en zijn troepen naderen, zal het hele land zijn onderneming steunen, want „nowe the very Papistes do perseve (perceive) that the Ducke de Alva dothe go abowght (about) to macke them alle slaves”. Als profetie was deze uiting — zoals reeds aan de dag trad — waardeloos. Maar als constatering van een feit, in haar laatste, redegevende helft, verdient zij ten volle onze aandacht. Trouwens ook uit andere dingen blijkt hoe Alva's komst aan vele Nederlanders uit het Rooms Katholieke kamp voor het gevaar, dat van Spaanse zijde dreigde, als met een ruk de ogen heeft geopend, en de bisschop van Namen, die bij het vertrek van deze landvoogd verklaarde, dat de — Rooms Katholieke bedoelde hij natuurlijk! — religie door zijn bewind van enkele jaren meer schade heeft geleden dan Luther en Calvin en al hun helpers samen er gedurende hun leven aan hebben toegebracht,¹¹² met zijn vernietigend oordeel werkelijk niet al te zeer overdreef. Hoe kort was het bijvoorbeeld 7 Sept. 1567 nog maar geleden, dat de dictator te Brussel aankwam! En niettemin heeft zich dan in het innerlijkste innerlijk van het hof der landvoogdes al het volgende drama afgespeeld: de biechtvader van Margaretha van Parma is de kansel ge weigerd!

Waarom? Vroeger preekte hij tegen de heretieken. Maar sedert Alva gekomen is was hij een campagne tegen de Spanjaarden begonnen. Een campagne nog wel, waarin hij voor geschut van dit kaliber zelfs niet terugdeinsde: dieven en rovers zijn het; ja, zij doen meer kwaad dan — en wie hiermee bedoeld werden behoeft wel niet gezegd — „de anderen”. Dat Alva niet zou hebben gemerkt hoe zich door {182} zijn komst de verzetsstemming in het land zo welig heeft uitgezaaid, is ondenkbaar. Maar zijn verachting voor het volk van boter, dat hij kwam tuchtigen, was klaarblijkelijk zó groot, dat hij er niet aan dacht daarmee rekening te houden. Immers heeft het hem niet verhinderd van meet af, dat hij de Nederlanden bereikt had, naar invoering van de tiende penning te streven, en daarmee . . . in nog veel algemener mate het Rooms Katholieke deel van de bevolking naar de zijde van de Prins over te doen gaan. Mits bij het in werking zetten van deze nieuwe regeling enige gematigdheid werd betracht — wat, hoe vreemd het klinkt, ook metterdaad gebeurd is: eerst in 1571 werd Alva onverbiddelijk —

¹¹² L. v. Pastor, Geschichte der Päpste, Bnd. IX (1925) S. 410.

gold het hier waarlijk niet zo'n onaannemelijke zaak als die algemene reactie ertegen ons zou doen vermoeden. Bij het innen der gelden, die zij nodig hadden om hun aandeel in een bewilligde bedde af te kunnen dragen, hadden verschillende gewesten en steden financiële maatregelen van dien aard dan ook voor en na zonder enig verzet in toepassing gebracht. Maar in dit geval ontwaakte er een even hardnekkige als algemene weerzin tegen! Dat begon reeds de eerste maal, dat Alva merken liet wat hij in de zin had. Bleek als de dood voerden zijn hoorders hem toen terstond tegemoet, dat zo'n Alcabala, als waarop hij zinspeelde, misschien in Spanje op haar plaats was: in een handelsland als de Zeventien Gewesten echter niet. Maar hoeveel feller gloeide die weerzin nog niet in 1571, toen Alva —als gezegd— besloot aan alle inschikkelijkheid bij de uitvoering van zijn plan een eind te maken! En in hoeveel sterker mate had zij toen ook niet alle bevolkingsgroepen aangetast!

Ja, wie heeft er toen eigenlijk geen front tegen gemaakt? Zelfs de naaste raadslieden van de landvoogd; {183} tot aan de oude, beste bondgenoot van Granvelle, Viglius, toe. Zelfs de geestelijkheid; pastoors en kapelaans, maar ook bisschoppen als die van Ieper, Gent en Brugge, en de abten der Brabantse kloosters. En wat betreft de kooplui en het volk: waarom weigerde die zijdehandelaar, aan wie Alva een schuld van wel dertig duizend gulden had, toen hij op het gouvernement werd ontboden, en zich een hoge beloning zag voorgespiegeld wanneer hij zijn winkel maar open zetten en de belasting maar betalen wou? Waarom verklaarde hij nog liever een streep door zijn vordering te halen en het land te zullen verlaten, zoals tal van zijn collega's uit Brussel, Antwerpen, Rijssel en welke steden nog meer het destijds ook deden?

Omdat hij — nam hij deze rol van het eerste schaap, dat over de dam ging, wel op zich — er op rekenen kon door zijn medeburgers te worden vermoord. Men heeft deze algemene overloop naar het kamp der oppositie van de zij van hen, die zich tot nog toe onverschillig tegenover het verzet van de Prins gedragen hadden, als burgerdeugd geprezen. Ten onrechte! Gezien de motieven, waaruit hij althans bij de grote meerderheid dier nieuwe strijders voor de vrijheid zal zijn voortgekomen, verdient hij eer de enigszins sarcastische beoordeling van het geuzenlied, dat van „de Spaensche hoochmoet valsch en boos” zegt:

*So neemt hij elck sijn hoochste goet,
Die 't Woort, der zielen voetsel soet,
Om draf niet willen derven,
Becoopent met haer roode bloet,
Of moeten naeckct gaan swerven.
Maer, die sijn hert op Mammon stelt,
Moet oock ombeeren 't lieve gelt.*

{184} Maar met dat al is op deze manier — Alva heeft dat zelf erkend — de verzetstemming in het land algemener geworden dan hij nog ooit geweest was, en heeft de Prins — terwijl de ijzeren landvoogd in die dagen bij het kruis op zijn kraag zwoer, dat hij zich wreken zou, en, als hij over de Brusselse markt liep, en niemand bewees hem enige reverentie, op zijn vingers beet van spijt — zijn tolerantiepolitiek de schoonste vruchten zien dragen. Het eensgezinde front, waarvoor hij dagelijks werkte, kwam langs deze weg metterdaad tot stand. „Vredelicke Papisten”, „die voor wijf, kinder, goet ende privilegiën teghen den Tyran tot in den doot toe hebben besloten te strijden”, waren er destijds even goed als Calvinisten, die dat deden.¹¹³

Zijn hier voorbeelden van nodig: achter de Leidse wallen — Fruin heeft het uitvoerig aangetoond — hebben, mdat de geestelijkheid de stad verlaten had, behoudens een aantal „glippers”, Rooms en on-Rooms gelijkelijk geleden en tot het gelukkig einde volgehouden.

¹¹³ Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und Vater-ländische Altertumer zu Emden, Bd. XX (1920) S. 182.

En was bij de verdediging van Haarlem een dergelijke eenparigheid eigenlijk ook al niet te zien geweest?¹¹⁴

Maar Oranje deed in deze periode nog meer dan met de Nederlanders van allerlei soort verbinding zoeken. Tegelijk ging hij ook op het winnen van buitenlandse bondgenoten uit. Voortgaand in de lijn van zijn politiek verleden richtte hij zich daarbij weer in de eerste plaats naar Duitsland. Keizer Maximiliaan II, de man met de sterke sympa- {185} thieën voor de Reformatie, en de Protestantse vorsten moesten op den duur toch wel bereid raken iets voor de Nederlanden te doen. Al was het alleen maar uit eigenbelang. Want hielp het Rijk ze niet dan zouden zij zeker wel steun bij Frankrijk vinden. Of — andere mogelijkheid — wilden ook anderen hun niet te hulp komen, zodat het Spanje mogelijk werd hen ten onder te brengen, dan zou dit zonder twijfel zijn vrij geworden handen daarna tegen Duitsland richten. Een tijdlang heeft het aan zulke bereidvaardigheid tot hulp aan die zijde dan ook werkelijk niet ontbroken. In de winter van 1568 op 1569 pleitte de Keizer, bij monde van zijn zoon Karel, te Madrid met nadruk voor drie maatregelen met betrekking tot onze voorouders. In het bezit van hun privilegiën moesten zij gelaten.

Voorzover zij tot de Rooms Katholieke Kerk terugkeerden moest hun pardon gegeven. En degenen, die daartoe niet wensten over te gaan, moesten gelegenheid krijgen met hun have en goed de Nederlanden te verlaten. In September 1572 confereerden Paltsische, Badensche en Brandenburg- Ansbachsche afgevaardigden met collega's uit Hessen met een voor de Prins gunstig resultaat. En in 1574 dringt Maximiliaan er opnieuw bij Philips II op aan met deze verzoening te zoeken. Maar met dat al is er van daadwerkelijke steun uit Oranje's geboorteland toch nu evenmin wat gekomen als in 1566. Maximiliaans ongestadigheid en Saksens tegenwerking, samengaand met de onmacht van de Palts en een terugkrabbelen van Hessen, zoals Oranje het van landgraaf Willem zeker niet heeft verwacht, sloegen zijn hoop te dezen even geregeld weer uit als zij opvlamde. Behalve van de Keizer heeft Oranje in deze jaren ook hulp van Elizabeth van Engeland gewenst. {186} In zekere zin sloot hij zich ook in dezen bij zijn verleden aan. Reeds in September 1566, toen sir Thomas Gresham, de Engelse handelsagent te Antwerpen, eens bij hem at, deed hij — vertelt deze¹¹⁵ — pogingen tot toenadering. En in Februari 1567 zowel als in 1572 en 1573 is hij in die richting nog een stap verder gegaan. Bij die gelegenheden zond hij een gezant naar Londen voor een even officieel hulpverzoek als dat eerste officieus was geweest. Maar ten aanzien van ons westelijk buurvolk was het zoeken van contact toch nooit zo systematisch en volhardend als met betrekking tot het oostelijke. Waarom de mislukking van dit laatstgenoemde streven dan ook zo mogelijk nog volkomener was dan die van de poging om iets van de Keizer gedaan te krijgen. De gewone staatkunde van Elizabeth om alles te laten hopen, maar weinig te beloven en niets te geven, heeft zich ook in dit geval niet verloochend. Waar dan in 1573 nog bij kwam dat men destijds in Engeland de kans op succes voor Oranje's strijd tegen Philips zeer, zeer gering achtte en van inmenging daarin slechts nadeel verwachtte.¹¹⁶

Maar meer nog dan oosten en westen heeft Oranje om hulp afgezocht. Naar noorden en zuiden heeft hij evenzeer uitgezien. Naar het noorden, dat is naar Denemarken, het voor zijn strijd op zee zo belangrijke land,¹¹⁷ welks Koning ook een tijdlang — toen er een {187} plan voor een huwelijk met een van Oranje's zusters in de maak was — bijzonder sterke toenadering heeft getoond, maar op den duur — toen zijn lust tot dat huwelijk aan het ebben ging — toch niets deed. En naar het zuiden. Naar Genève; en naar Frankrijk. Zijn op het laatstgenoemde land gerichte politiek heeft uiteraard een ingewikkelder karakter gedragen dan

¹¹⁴ Vgl. *Lettres et négociations de Claude de Mondoucet*, publ. par L. Didier, Vol. I (Paris 1891) p. 153, n. 1.

¹¹⁵ J. W. Burgon, *The life and times of sir Thomas Gresham*, Vol. I (London) p. 160-163.

¹¹⁶ K. Stählin, *Sir Francis Walsingham* (Heidelb. 1908) S. 584, 585

¹¹⁷ Vgl. *Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde*, Reeks VII, Dl 9 (1938) bldz. 211 vv.

die, waarbij het om Engeland of het Keizerrijk ging. Gezien de burgeroorlog, die er woedde; en het feit, dat voor de Nederlanden niet slechts een der twee strijdende partijen als bondgenoot aannemelijk was, maar zowel de Hugenootse als de Koninklijke: de Koninklijke om haar anti-Spaansheid en de Hugenootse om haar Calvinisme. Een groot voordeel is het voor de Prins geweest, dat hij in deze delicate constellatie de beschikking over een vertegenwoordiger heeft gehad als zijn broer Lodewijk, toen Willem in 1569 naar Dillenburg terugkeerde in Frankrijk achtergebleven. Slechts eens dreigde deze hem in de steek te zullen laten. Na de Hugenotenmoord in de Bartholomeusnacht van 1572. Toen heeft het de Prins grote moeite gekost hem terug te doen komen van het plan om niets meer met 't Parijse hof te doen te willen hebben. Maar overigens! Een betere had hij zich werkelijk niet kunnen wensen. Om zijn dapperheid bij de Hugenoten gezien! Als opponent tegen het huis Habsburg aan het hof hoog gewaardeerd! In dagelijks contact met de figuren, die dat hof, vooral in 1571, zo al niet op prijs stelde dan toch ontzag: met de leidslieden en de kapiteins der Hugenoten. Eerst te La Rochelle; daarna in de Parijse voorstad St. Germain des Prés, waar het in de evenwijdig aan de stadsmuur lopende rue de la Seine van Franse zowel als Nederlandse {188} bende-aanvoerders en agenten wemelde.

Toch is het de vraag of het plan, waarmee deze onovertrefbare diplomatieke vertegenwoordiger in 1571 meende het meest voor de Nederlanden te zullen bereiken, bij de Prins wel in goede aarde is gevallen. In een gezamenlijke veldtocht van Karel IX, de Hugenoten en de Prins van Oranje zouden de Zeventien Gewesten aan de Spaanse macht ontrukkt moeten worden en dan ... opgedeeld tussen Frankrijk, Engeland en de Keizer. Brabant, Gelre in zijn oude, grote omvang, en Luxemburg zouden, onder Oranje's bewind, als vroegere lenen van het Rijk de laatstgenoemde toevallen. Engeland zou — ofschoon het de Prins weer zou wezen, die deze gewesten bestuurde — Holland en Zeeland krijgen. En Frankrijk zou zijn grondgebied met Vlaanderen en Artois mogen vergroten.

Het is de vraag, schreef ik, of de Prins dit plan wel aangestaan heeft.

Volgens Fruin heeft hij er nogal wat voor gevoeld. Volgens Groen van Prinsterer, Blok en anderen is dit integendeel niet het geval geweest. Schijnt voor de laatste dezer meningen het meeste te zeggen te zijn: Oranje kan het denkbeeld van zulk een verdeling onmogelijk hebben afgewezen om de reden, die het voor ons, twintigste-eeuwers, bovenal onsympathiek maakt, n.l. omdat wij er verraad aan het vaderland in voelen. In 1573 toch heeft een dergelijk plan — Holland en Zeeland, hoewel door Nederlanders bestuurd, onder Franse bescherming en alle provinciën daarbuiten ten volle onder Franse soevereiniteit — wel zijn instemming gehad. En waarom toch ook niet! In het tweede hoofdstuk van dit boek heb ik er op gewezen, dat ons 16e-eeuws verzet niet uit nationaal saamhorigheidsgevoel in de eerste plaats is voortgekomen. Waarom {189} zou hetgeen voor het besef der betrokkenen dus alleen maar het karakter van een incidenteel politiek verband droeg, dan niet mogen worden opgebroken wanneer de nood van het ogenblik daarvoor scheen te pleiten?

Nog te meer omdat dit uiteenhalen van het bestaande verband slechts het lostornen was van samennaisels van nog jonge datum; omdat men zodoende terug zou keren naar wat nog maar betrekkelijk kort geleden werkelijkheid was geweest. Toch is het goed, dat er van de uitvoering van dit en van dat andere plan niets is gekomen; dat zij telkens door verandering van omstandigheden van het agendum zijn afgevoerd. Want zij zouden metterdaad Frankrijk — dat er dan van meet af ook zó happig op was, dat Karel IX dadelijk door du Plessis Mornay een memorie liet opstellen ten bewijze van zijn goed recht in deze — zij zouden Frankrijk metterdaad, zoals de Engelse staatslieden vreesden, hier in het noorden te veel macht hebben gegeven. Het zou onze Nederlandse natie nog veel hopelozier uiteen hebben doen gaan, dan nu toch al 't geval is geweest.

En eindelijk: de vrijheid om naar zijn eigen aard te leven is immers nog nooit een geluk voor een volk geweest, wanneer het die, bij wijze van geschenk, van een ander volk gekregen

heeft. Zulke vrijheid behoort tot de goederen, die een natie al lijdend en worstelend met Gods hulp zelf van zijn verdrukker moet weten af te dwingen, zullen zij werkelijk tot haar geluk bijdragen. Intussen, al vervielen deze plannen, waarbij een deel der Nederlanden een stuk van Frankrijk zou worden, geheel zonder resultaat was 's Prinsen streven naar samenwerking met de felste en krachtigste tegenstander, die Spanje destijds had, toch niet.

In 1572, als Lodewijk van Nassau Bergen verrast, vormt dat {190} krijgsfeit een deel van een plan de campagne, waarin ook Karel IX beloofd had een rol te zullen spelen. En in 1574, als 's Prinsen lievelingsbroer op de heide bij Mook neerlaag en dood tegemoet rijdt, veroorzaakt niet alleen het laag gehalte van diens eigen troepen die ondergang, maar ook het te laat komen van de hem beloofde Franse hulpvrienden.

7. DE STRIJD VAN DE LAATSTE VERSCHANSING UIT

{191} De beschrijving van wat de Prins na het tot stand komen der in het vorige hoofdstuk behandelde frontverbreding tegen Alva ondernomen heeft eist maar betrekkelijk weinig plaats. Want meer dan een herinnering aan algemeen bekende dingen behoeft zij niet te wezen. En daartoe kan een min of meer grove schets volstaan. Vier taferelen ontrollen zich hierbij achtereenvolgens.

Ten eerste dat van de guerilla van 1570! Uit mijn mededeling betreffende Oranje's gesprek met Brantôme in de zomer van 1569 is gebleken, dat een besluit om zich door zijn mislukte eerste veldtocht niet van verder handelen af te laten schrikken, van meet af bij hem bestaan heeft. Weinig is er dan ook maar nodig geweest om hem opnieuw in actie te brengen. Een bezoek van de Leidse pensionaris Paulus Buys, hem tersluiks, op een thuisreis van een ambtelijke tocht naar Brussel, te Arnstadt gebracht, om hem te vertellen, dat de volksstemming ten opzichte van de zaak der vrijheid nu in de Nederlanden veel beter was dan anderhalf jaar geleden, was daarvoor al voldoende. Ook al werd het nazomer eer de onmiddellijk na dit bezoek ter hand genomen voorbereidingen voor die actie tot een begin van uitvoering konden leiden. De werftrouwe, die hiervoor toen geroerd werd, roffelde intussen heel wat minder oorverdovend dan die van 1568 het had gedaan. Want ditmaal zou het geen poging worden om met een goed uitgerust leger, dat in het open veld de vijand versloeg, de vrijheid te veroveren.

Nu zou het gaan {192} om de verrassing van een aantal steden vooral door toedoen van hun eigen burgerijen. Terwijl de plattelandsbewoners van wat er gebeurde bijna niets zouden merken zouden die stedelijke burgerijen hier en daar en overal een plotselinge bezetting van hun woonplaatsen van vanwege de Prins zelfs voor een handvol soldaten al gemakkelijk maken door te zorgen dat op het kritieke moment de poorten van binnen uit opengingen. Werkelijk „hier en daar en overal”. Want te Enkhuizen, waarmee Sonoy, als vertegenwoordiger van Oranje, vooral in Augustus onderhandelde. Te Utrecht, waar zelfs de Rooms Katholieke geestelijkheid op contact met de leider van ons verzet gesteld bleek. Te Zutphen en Deventer, die Hendrik Wessels de Prins in handen dacht te kunnen spelen. Te Hoorn, Medemblik, Rotterdam, Zwolle, Kampen, Groningen, Amsterdam, Delft en Leiden. Te Dordrecht; in Den Briel, waarvan de overrompeling zelfs meer dan eens op het program heeft gestaan; en te Gorinchem, waar niemand minder dan Adriaen Diricxzen „alias de dicke Burgemeester” de zaak in handen wilde nemen? „Hier en daar en overal”: echter alleen wat de plannen betreft, niet wat aangaat hun uitvoering. Want hoe bitter weinig is er tenslotte van al deze voorgenomen aanslagen terecht gekomen. De dappere overmeestering van het fort Loevestein, onder Herman de Ruyter — overigens onmiddellijk weer ongedaan gemaakt — staat geheel op zichzelf. Als deze guerilla op niets is uitgelopen komt de veldtocht van 1572 los. De tocht tot ontzet van het op 24 Mei van dat jaar door Lodewijk van Nassau bij verrassing genomen en spoedig daarop door Alva's troepen ingesloten Zuid- Nederlandse Bergen. Even voor 8 Juli, toen men te Duisburg over de Rijn trok, {193} in Oppergelder begonnen en, na vrij lang aan de Maas te hebben getreuzeld, in de eerste helft van September via Diest, Tienen en Leuven in de richting der belegerde stad voortgezet.

Wel was het ogenblik van het vertrekschot in dit geval bijzonder gunstig. In Brabant, Gelderland, Holland en Zeeland hadden destijds al in totaal zes en twintig steden aan de overgang van Den Briel op de 1e April en die van Vlissingen onmiddellijk daarna — namelijk op den 6e — de moed ontleend zich de Spaanse macht van de nek te schuiven. En ook overigens was het uitzicht hoopvol. Werkte Oranje — naar reeds in het vorig hoofdstuk bleek — in deze tijd niet met Frankrijk samen? Half Oktober 1571 hadden Karel IX en de Coligny

in de tuinmanswoning van het kasteel van Blois immers met vier afgevaardigden uit de Nederlanden een nachtelijke conferentie gehad, waarin een gemeenschappelijke veldtocht was georganiseerd. Bij het begin van de uitvoering daarvan had Oranje — als gezegd — zo lang getreuzeld alvorens de overtocht te wagen: ja, ook wel van vanwege zijn geldgebrek, maar toch stellig niet minder omdat de Coligny hem geraden had die uit te stellen tot... de aankomst van een paar Franse hulpregimenten. En toen ter zelfder tijd dat Lodewijk van Nassau Bergen nam, onder het geroep van „Orange, Orange, liberté, liberté” ook Valenchijn de Prinsgezinden in handen viel, werd deze stad versterkt door er een Hugenoots garnizoen in te leggen. En toch liep het deze keer slechter dan ooit? Zodat het oordeel over hem, van wie men verwacht had, dat hij het land redding zou brengen, tenslotte algemeen teleurgesteld „Dit en is de man niet” luidde. 24 Augustus brak aan, daar sloeg de Hugenotenmoord {194} te Parijs het hele veldtochtsplan en alles wat er tot dusver door verkregen was kortweg aan gruzels. Nauwelijks was het gerucht dier slachting in Bergen binnengedrongen, of de Fransen daar „jookten naa huys”, zoals Hooft het uitdrukt, en drongen Lodewijk — teneinde hun landgenoten te hulp te kunnen draven — tot zijn grote verbittering om te capituleren. Nu krijgt Alva de handen vrij om, door Mechelen, Zutphen en Naarden uit te moorden, in tal van steden, Leuven, Dendermonde en Oudenaarde bij voorbeeld, de geest van verzet tenminste aanvankelijk, want op de duur werd deze er juist omgekeerd tot een blinde wanhoopswede door aangewakkerd — volledig lam te leggen.

Voor de Prins schiet er zodoende niets over dan zijn leger, dat hij destijds langs dezelfde weg, waarlangs het gekomen was, al weer terugvoerde — na op de 11e September slechts door de waakzaamheid van zijn hond, men kent het verhaal, aan de dood te zijn ontkomen, te Roermond te ontslaan. En als deze episode eind Oktober haar finale dan vindt in een terugtocht van de aanvoerder zelf via Emmerik, Zutphen, Zwolle en Kampen naar Enkhuizen, dan is de hoopvolle stemming, waarmee men de campagne heeft kunnen beginnen, waarlijk in elk opzicht op beschaming uitgelopen. Volgt het tijdperk van het verbitterde vechten om de steden, die door hun ligging voor beide strijdende partijen even onmisbaar waren. De strijd om Haarlem, de brug — tussen zuidelijk Holland en het Noorderkwartier, die al bemerkten de Spanjaarden er, volgens Viglius, bij, dat er in de flegmatieke Hollanders toch meer moed en kracht school dan zij gedacht hadden — in een uitmoording eindigde. Die om Alkmaar, de vesting, waardoor dat Noorderkwartier beheerst werd, zijn slot in een {195} bevrijding vindend. Om Leiden, de grendel van het Zuiden; de stad welker beleg samenviel met de ernstigste ziekte van Oranje, waarvan wij weten en welker ontzet hem van een loodzware last van zorg bevrijd heeft; want zoals iemand het in een brief van 19 Nov. 1574 uitdrukte: „Mein herr der Prinzen ist zidder der unsetzung von Leiden gants junck geworden”.¹¹⁸

Om Middelburg, de plaats waarvan het bezit beslissend was voor de vraag of het Vlissingen en Veere mogelijk blijven zou de bevolking der zuidelijke gewesten, door middel ener krachtige belemmering van haar handel en graaninvoer, te dwingen de zijde van het verzet te kiezen. En om Zierikzee, welks verovering door Mondragon het verlies van dat Middelburg voor de Brusselse gezaghebbers weer zou moeten neutraliseren, maar ... omdat de toestanden in 1576 immers in de grond veranderden, toen zij tot stand kwam, daar niet meer voor kon dienen.

Ziehier de fasen, die na de frontverlenging, waarover het vorige hoofdstuk sprak, in de oorlog te land achtereenvolgens zijn aangeboden. Maar ondertussen botsten de vechtende machten ook ter zee. Sedert begin Juli 1568 namen immers ook de Watergeuzen aan onze worsteling voor de vrijheid deel. Eerst hebben deze dat ongesystematiseerd, als op zich zelf werkende kaapvaarders gedaan. Maar na de verrassing van Den Briel werkten zij ook beter geordend in aansluiting aan de actie aan de wal. Een gevecht als dat in Mei 1572 bij La Rochelle, waarin een vloot van een zestig schepen aan de Spaanse zilvervloot schade trachtte toe te brengen,

¹¹⁸ Staatsarchiv Wiesbaden, Abt. 170 Corresp. 1574 f° 304.

moge niet veel succes hebben opgeleverd 2): de actie, die zij voor en na gevoerd {196} hebben om te voorkomen dat de steden aan de Zuiderzee in de Spaanse macht terug zouden vallen, en de slag op de Schelde bij Roemerswaal in Januari 1574 sneden de regering toch stellig diep in het vlees.¹¹⁹ Hoe Oranje temidden van deze wieling der gebeurtenissen nu de rechte koers heeft trachten te vinden? Hoe redelijk deze vraag ook is, een poging om haar te beantwoorden mag toch eerst volgen nadat gebleken zal zijn hoe het verzet in deze jaren de merkwaardige tendens vertoont heeft vooral bij Holland alleen en bij Holland samen met Zeeland aansluiting te zoeken en tenslotte zelfs uitsluitend van dit bondgenotenpaar onder de Nederlandse gewesten is uitgegaan. Het is aan geen twijfel onderhevig of deze gang van zaken is totaal onopzettelijk door de personen, die er een rol bij hebben gespeeld, teweeggebracht.

Mogen wij Guicciardini geloven, dan was Hollands beschavingspeil in zijn tijd volstrekt niet zoveel lager dan dat van Brabant en Vlaanderen. Niettemin had het de reputatie van achterlijk te wezen. Bovendien lag het ver van het regeringscentrum in Brussel. En ook dit werkte er toe mee te maken dat het lang onder de Zeventien Gewesten niet veel meegeteld heeft. Nu de toestand van het Zuiden vrijwel hopeloos was geworden en het Oosten door Alva's troepen werd geterroriseerd, keerde dit evenwel vanzelf. Nu begon deze afgelegenheid tot een voordeel te worden en raakte juist hierdoor dat ten achterstaan uit. Nog te meer omdat de Hollanders in deze periode tengevolge van Alva's mateloos woeden, zoals reeds bleek, meer anti-Spaans waren dan ooit.

En door de ontwikkeling, die de zaken in de voorzomer van 1572 in militair opzicht hebben genomen is deze verschuiving dan nog krachtig in de hand gewerkt {197} Weliswaar leek die oorspronkelijk geen gunstige invloed op de positie der genoemde zeeprovinciën te zullen oefenen. Eerst scheen het zich bevrijden van zo menige Hollandse stad integendeel te zullen uitwerken, dat de toestand ervan zeer veel slechter werd. Omdat Alva oorspronkelijk voornemens is geweest met man en macht tegen die rebellen op te rukken. En wat zou er dan van gekomen zijn? Maar met de verovering van Bergen door Lodewijk van Nassau gaat dit gevaar voorbij. Want daarin vond de Landvoogd aanleiding aan een ander plan de campagne de voorkeur te geven. Nu besluit hij de gewesten in opstand maar aan zichzelf over te laten om zich op het hart van het land in het Zuiden te concentreren en ... geeft daarmee Holland en Zeeland de schoonst denkbare gelegenheid zich tot het bolwerk der vrijheid te ontwikkelen. Zo is dan ook de eerste, die — in het begin van 1570 — bij de Prins over hervatting van de strijd komt spreken, Paulus Buys, een Leidenaar geweest. Zo richt zich de commissiebrief voor Dirk Sonoy d.d. 8 Februari van dat jaar vooral tot die van Holland en Zeeland. Bij een manifest van 22 April worden tot 's Prinsen commissarissen alleen Hollanders aangesteld. In de daarop volgende zomer reist Wesenbeke, om te beter de geesten te kunnen bewerken — hoewel hij zelf een Antwerpenaar is — naar Holland. De steden, die men meer dan andere in het vizier houdt om ze aan de zaak der vrijheid te verbinden, zijn de Hollandse havensteden. En niet anders in 1572, als de veldtocht tot ontzet van Bergen mislukt is. De Nederlandse zaak, schreef Zacharias Ursinus 12 November van dat jaar aan Johannes Crato, de Nederlandse zaak staat er allerellendigst voor. „De uitkomst heeft geleerd, dat de Spanjaarden, toen het {198} leek dat zij te gronde gingen, terecht toch hoopvol zijn gebleven. De Hollanders en Zeeuwen verschansen zich te midden hunner moerassen”. „Infimum praesidium”, een povere linie van defensie, voegt hij er aan toe.¹²⁰

En al kwam het beter uit dan hij vreesde, het scheen metterdaad zo te zijn. Deze verschansing was werkelijk op dit ogenblik de enig overgeblevene! Nu de manier, waarop de Prins in de jaren 1570 tot 1576 bij de zo in beeld gebrachte constellatie zijn weg heeft gezocht. Ze vertoont goed waarneembaar en tegelijk consequent deze lijn: „met voorsichtigheit en

¹¹⁹ Het Boek, Jrg XIV (1925) bldz. 9.

¹²⁰

evenwel met vigeur” ! Van meet af is dat aan de dag gekomen. Wel leek het aanvankelijk of die vigeur ontbrak. Meer dan één uitdrukking toch uit die tijd geeft ons sterk de indruk, dat Oranje er toen niet over dacht opnieuw de wapenen op te vatten; dat hij door het gebrek aan medewerking van de zijde der Nederlanders, waarop hij bij de veldtocht van 1568 was gestoten, daar voor goed van afgeschrikt was. Het staat echter vast dat dit alleen maar een manoeuvre was. Zeker wilde hij er zo spoedig mogelijk weer op los. Maar hij voelde niets voor „vigeur” zonder „voorsichtigheit”. Hij wilde niet van wal steken zonder het benodigde geld toegezegd te hebben gekregen en zonder waarborg te hebben dat de Nederlanders hem niet voor de tweede maal in de steek zouden laten. Principiële afkeer van verzetspleging kon na de verandering, die hij te dezen opzichte in 1567 had doorgemaakt, hier uiteraard geen rol meer spelen. Zowel blijkens zijn theoretische uiteenzettingen als blijkens de praktijk van zijn optreden was hij daar nu geheel over heen. Op deze manier zien wij hem bijvoorbeeld in een {199} brief aan Keizer Maximiliaan II d.d. 27 Aug. 1572 over de redenen, waarom hij de wapenen tegenover Alva en zijn tirannie heeft opgenomen, schrijven: niet slechts het geschreven recht, maar ook „le droit de la nature et des gens, que j'ai si souvent réclamé en vain”, laat mij alleen dit opnemen der wapenen, bij wijze van laatste redmiddel, over. En wat die praktijk van zijn optreden betreft: wijst deze niet eveneens aan, dat hij dit standpunt heeft ingenomen, in zoverre als zij laat zien dat de vraag hoe dat verzet te legitimeren op dit ogenblik eigenlijk maar weinig belang meer voor hem had? Immers een vaste lijn hierin volgen deed hij thans niet meer. Nu eens — bijv. als hij zich in 1572 met de Statenvergadering te Dordrecht in verbinding stelt is hij, hoewel al lang als zodanig door een ander vervangen, de stadhouder van Holland, Zeeland en Westfriesland, die optreedt. Dan weer — zo doet hij het bijvoorbeeld in zijn commissiebrieven aan de Watergeuzen — dan weer handelt hij als onafhankelijk Prins van Oranje, soeverein van gelijkwaardig gezag als Philips II bezat. Maar al verbiedt geen principe hem in dit opzicht tot actie te komen, uit tactische overwegingen lijkt zekere terughouding hem toch dringend geboden. 's Prinsen pogen om voor de guerilla van 1570, de campagne van 1572 en de krijgsbedrijven der daaropvolgende jaren aan het benodigde geld te komen, geven hetzelfde weinig opwekkende schouwspel te zien, dat zijn inspanning van 1568 opgeleverd heeft. Zijn financiële noodtoestand was sedert het laatstgenoemde jaar begrijpelijkerwijze eer nog erger dan beter geworden. 3 Jan. 1570 schrijft hij, in een aan Willem van Hessen gerichte brief, aangaande zijn huiselijke omstandigheden het volgende: mijn vrouw heeft zich ver- {200} plicht gezien al haar ringen te verkopen, „Ou si après nos petis enfans pouriont aulcunement avoir quelque moien d'avoir leur pain”.¹²¹

En wat de „saeck”, de vrijheidsworsteling betrof: hoeveel goede gelegenheden om daarvoor iets te bereiken moet ik niet laten voorbijgaan, klaagt hij ergens, omdat ik niet in staat ben ook maar enige uitbreiding aan mijn troepenmacht te geven; de betaling van wat ik aan soldaten en schepen heb kost mij al zo'n ontzaglijke moeite!

Metterdaad was hulp van alle daarvoor in aanmerking komende zijden dus wel heel dringend nodig! In de eerste plaats tot dit hulpbetoon verplicht waren ook ditmaal zijns inziens de emigranten naar Engeland en Duitsland. Al in de voorzomer van 1570 zendt hij dezen dan ook zijn agenten om over het aangelegen punt te onderhandelen. En nog herhaaldelijk zijn sinds dien zulke afgezanten die eerste gevolgd ook. Tot in 1575, na de mislukte pogingen van dat jaar om tot een vrede met Philips te komen, toe.

Naar uit de stukken blijkt was zijn doel daarbij niet zozeer grote giften voor eens te ontvangen als wel een goed georganiseerd contributiestelsel ingevoerd te krijgen. Ziehier bijvoorbeeld het project, dat de consistories van Wezel, Keulen en Duisburg ten deze ontwierpen! De rijken wat meer en de armen wat minder, maar dooreen gerekend zal men één kroon per maand per ziel opbrengen. In elke stadswijk zal een collecteur dit bedrag geregeld ophalen en

¹²¹ Staatsarchiv Marburg a. d. Lahn, Casseler Akten Nassau-Oranien 1570-1571 Fach n° 764.

storten bij den ontvanger-generaal, die voor iedere stad afzonderlijk zal worden aangesteld. Merkwaardige regelingen? Een paar daar nog bij komende zijn dat {201} zeker niet minder dan deze. De betaling van dit steungeld kan wachten tot de troepen van de Prins werkelijk in beweging zullen zijn gekomen. Wie niet meehelpt zal als „Godt doer Zijne genade het Nederlandt weder gebracht zal hebben tot zijne eerste vrijheijt” door Zijne Excellentie voor een verlater van de vaderlandse zaak worden gehouden, zijn goederen verbeurd zien verklaard en geen koopmanschap meer mogen drijven. En . . . het geheel zal een lening, geen gift zijn: is het land weer vrij, dan krijgt men het dubbel van wat men gaf terug! Als deze goede plannen nu maar wat meer tegemoetkoming hadden gevonden! Maar dit liet veel te wensen over.

Zeker, men deed wel wat. Het zwaarst wegen in dit opzicht de tien duizend gulden, die de Prins 12 Mei 1572 te Dillenburg door de koopman Arend van Dorp werden ter hand gesteld. Want naar Oranje zelf later verklaard heeft is deze som de hefboom geweest, die de toen juist op het Nassauer slot aanwezige kapiteins bij hun besprekingen over indiensttreding in het prinselijk leger over hun bezwaren daartegen heeft heengeholpen: als reeds één man zóveel voor de vrijheid doen wilde kon de betaling der aan te werven troepen toch niet onzeker worden genoemd!¹²² Maar ook anderen hebben zich niet onbetuigd gelaten. De Staten zegden bijvoorbeeld in 1574 voor een periode van een half jaar honderd vijftig duizend gulden per maand toe. De genoemde vluchtelingenkerken stuurden een bedrag. De Doopsgezinden contribueerden eveneens: zestien honderd gulden, en deze niet slechts geleend maar gegeven.¹²³ {202} Ja zelfs ook van niet-Nederlandse zijde kwam men Oranje financieel te hulp! Natuurlijk deed dit zijn broer Jan. Maar eveneens steunden hem diens Nassausche landen. Frederik III van de Palts, die vijftig duizend gulden zond ten behoeve der verdediging van Haarlem. En... Karel IX van Frankrijk, toen deze in 1573 met het dubbele van dit bedrag de ongunstige indruk, die de Bartholomeusnacht gemaakt had, poogde uit te wissen. Toch, het was veel minder dan de Prins meende te mogen verwachten. En in allen gevalle veel minder dan hij voor de militaire actie dezer jaren nodig had. De diepe teleurstelling over het fiasco zijner pogingen, waarvan hij in 1572 en 1573 blijk heeft gegeven, toont dat onweerlegbaar aan. Wij leren deze kennen uit een paar van zijn brieven naar Engeland, waarin hij o. a. schrijft: „Wij en voorderen van Ulieden niet dat ghij uwe neeringhe verlatet” en Uw bloed voor de vaderlandse zaak stort. „Wij willen onse eyghen leven ende bloet voor u lieden opsetten”. Maar met geld moet gij ons steunen. „Daerom en wilt hierop geene uytvluchten ofte ijdele verdichtede ontschulden soecken”. Of op een andere plaats: „Wij hebben gesien datmen om een Pauwsche cruusvaart vercocht heeft potijzers ende kannen. Cortelick ghij siet hoe liberael de superstiteuse menschen zijn tot hare goden. Ende zullen wij toelaten dat de superstitie soude te boven gaen de waere religie, dat Christus min zoude vermoghen in u dan de Antichrist in de zijne... Een yeder... zal bekennen dat Ic onachtsaemlick verlaten ben gheweest van die, der welcker getrouwicheit mij behoorde ghedient thebben tot bijstant ende hulpe”.

Maar nog gedetailleerder spreekt deze stemming van deceptie ons toe uit een paar rapporten, die een zekere Jan van der {203} Beke omstreeks nieuwjaar 1573 uit Enkhuizen naar Londen gestuurd heeft en waarin het bijvoorbeeld heet: „hij en twijffelde niet of God en zoude op het alderhoogste straffen die vreckheyt ende onachtsaemheyt vande Nederlanders”;... „zecht Zijne Excellentie dat hij wel weet, dat zoder eenighe ghewillighe zijn, dat zijn meest al vande minst vermueghende sorte, want die rijcke zijn minst hen daertoe voughen. Niettemin zoder eenighe zijn, laet die zelve haer devoir doen ten exemple van andere, ende de reste zal wel volghen”;... „Een dynck aver verwondert mij: dat ghij... hebt u beclaecht, dat ghij niet en wist

¹²² De Van der Schueren, Brieven... van Arend van Dorp, Dl I (Utr. 1887) bldz. XXXV, XXXVI.

¹²³ G. Brandt, Historie der Reformatie, Dl I (Amst. 1671) bldz. 525, 526.

waer U ghelt bevoer, want het tot Zijnder Excellentie handt niet en quam... Daerop Zijne Excellentie zeyde dat ghij an hem over zenden zoudt mueghen, waerinne de penningen vande collecten ghebruuct zijn gheweest ende hoe vele datter ghegadert es, men sal dan wel oordeelen ende zien oft wel ofte qualick ghebruuct es. Ende als voor Zijne Excellentie zecht: zo daer yet in zijnen buydel af comme, is te vreden dat ghij hem van alle eere degradeert; waarop ick verantwoorde, dat ick wel wiste dat zulck vermoeden bij gheener uwer en was van Zijne Excellentie".¹²⁴

De felle toon, waarop de Prins zich in de loop van dit gesprek een paar maal uitte, laat zich uit de lelijke verdachtmaking van zijn eerlijkheid, die aan het slot ervan ter sprake kwam, zeker wel goeddeels verklaren; maar — dunkt me — geheel hem veroorzaakt hebben, zal deze toch wel niet. Wij moeten ook nog aan iets anders denken. Deze „vreckhey" had Zijne Excellentie {204} het welslagen van diens veldtocht van 1572 en bovendien bijna het leven gekost! Doordat zij onder zijn troepen een voor niets terugdeinzende muiterij had doen ontstaan. Rukten de muiters er de vaandels bij van hun stangen, plunderden zij 's Prinsen bagage en lieten zij hem persoonlijk eveneens niet ongemoeid — te Wachtendonk hielden zij hem aan, onder bedreiging hem slechts vrij te zullen laten wanneer hij hun soldij wist te verschaffen — zij vervreemdden tevens, door de manier, waarop zij tegen de bevolking optraden, geen haar beter dan de troepen van Alva, de Nederlanders van de Nederlandse zaak: „handelten nicht wie beschützer, sonder als vheinde gegen die armen unterthanen, dadurch die gemüter dem Prints gants abwendig werden". Is dit gebrek aan offervaardigheid misschien, meer dan uit lamlendigheid bij onze voorouders, daaruit voortgevloeid, dat Oranje in deze tijd verzuimd heeft maatregelen te treffen om de publieke opinie voor zich te winnen? Stellig niet; want zover dit thans nog nodig was is hij in dit opzicht zeker niet te kort geschoten. „Voor zover dit thans nog nodig was" ! Het behoeft toch wel geen betoog, dat dit destijds in veel geringer mate het geval was dan in 1568. „l'On me mande que la plus part des villes du Pays-Bas seriont bien d'opinion de faire quelque chose de bon, moienant qu'ilx vissent quelque apparence de mon costé de assistance", schreef Oranje in Juli 1571 aan zijn oudste broer. En reeds bleek hoe juist de omstandigheden op die manier werden gekarakteriseerd. Welnu! bij zulk een stand van zaken was het toch overbodig veel moeite te doen om de gemoederen in beweging te brengen. Het enige wat nog nodig kon heten was: hun eenmaal aangevangen beweging gaande te houden.

{205} Vooreerst heeft Oranje met het oog daarop telkens, in 1570 en in 1572, een officiële proclamatie gegeven. Met de laatste van deze twee is het wat vreemd gelopen. Door Henricus Geldorpheus, de rector van het gymnasium te Duisburg, opgesteld, en door Jacob van Wesenbeke in drie talen gepubliceerd, werd zij buiten weten van de Prins verspreid; al wijst niets erop, dat zij zijn bedoeling niet zou hebben weergegeven. Trouwens, stel zij had dit wel gedaan, dan had ons toch het materiaal niet ontbroken om de toon, waarin Oranje gedurende deze periode gesproken heeft, te leren kennen. Want er is nog vrij wat meer. Uit Juli 1570 bijvoorbeeld een „denkcedulle" van Dirk Cater, waarin het denkbeeld wordt opgeworpen een drie à vier duizend biljetten — met verschillende handen geschreven en in van elkaar afwijkende bewoordingen, hoewel de strekking ervan altijd dezelfde zou moeten zijn — om een drie à vier duizend biljetten aan te doen plakken, waarin erop gewezen werd:

1. dat de Spanjaarden niet alleen de beeldstormers en sectarissen straffen en uitroeien willen, maar ook „de onschuldigen catholycken" ; en dat dus 2. allen tegen Alva's wreedheid moeten samenwerken.

Net twee jaar later verscheen het heftige requisitoir tegen allerlei onrechtvaardige maatregelen van Spanje: *Guilielmi Nassavii Principis Aurantii etc. Germaniam Inferiorem libertati vindicantis ad Ordines et populum denuntiatio 1572 16 Junii*.

¹²⁴ J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, T. II (Cantabr. 1889) nos 118, 125; T. III (Cantabr. 1897) nos 215, 226.

En dan zijn er nog de geuzenliederen uit die jaren. Bijvoorbeeld:

*Ras seventhien Provincen / Stelt U nu op de voet:
Treckt de coemste des Princen / Vriendelick te ghemoet:
Stelt U met zijn Banieren, / Elck als een trouwe Man,
Doet helpen verlogieren / Duck Dalve den Tyran!*

{206} Of deze raadgeving aan Amsterdam:

*Princelick wil ick U raden / Ghy uutvercoren Stadt,
Dat ghy valt in in 's Princen ghenaden, /
Soo wort ghy niet meer becladt.*

En misschien ook wel — last not least — het **Wilhelmus van Nassouwe**. Gewoonlijk wordt het ontstaan daarvan in eind 1568 of in 1569 geplaatst. Maar nog wel zo goed past het in de dagen der voorbereiding van de campagne van 1572 en dus in het daaraan voorafgaande of in het vóór-vorige jaar.¹²⁵ Als in 1570 de actie van Van Wesenbeke en zijn mede-agenten een aanvang neemt zijn deze mannen met een wondergroot optimisme beziel. Het kan niet anders, hebben zij blijkbaar gedacht, of alles zal op 't vlotst in zijn werk gaan en het land is binnenkort bevrijd. Wie in de Nederlanden met een zelfde hoop beziel geweest moge zijn in die tijd: niet Oranje! Integendeel, hem zien wij telkens tegen dit optimisme ingaan. Een nieuw bewijs van het „met voorsichtigheyt en evenwel met vigeur”, dat ik karakteristiek voor zijn optreden in deze jaren noemde: hij dringt voortdurend op het oefenen van groter beleid aan. In de geest, waarin hij het al heel duidelijk in een brief d.d. 5 Nov. 1570 gedaan heeft: „Non que de moy je cerche aucun subterfuge à espargner corps, biens ou aultre chose qui soit en mon povoir... Car ne se pourroit en ce monde présenter dangier ou péril quelque grand qu'il fust, que je ne seroys tres-content de tenter, moyennant que j'en veisse les moyens telz, que à tout le moins la cause n'en pensse recepvoir plus grand maulx, qu'elle n'endure présentement,” {207} et que mon honneur et réputation n'y demeurent engagez. Qui me faict demeurer encoires ferme en ceste opinion que sans que promptement on me secourre de quelque notable somme de deniers, impossible me seroit de povoir aucunement tenir les promesses que je feroys à ces villes” etc. Op deze manier te spreken moet de Prins niet zo bijster moeilijk zijn gevallen. Had hij hier zijn karakter, dat immers nooit over één nacht ijs ging, niet mee? Best mogelijk zelfs dat dit aangeboren gebrek aan doortastendheid te dezen niet uitsluitend een gunstige rol heeft gespeeld; dat hij er sterker door geremd heeft dan nodig was. Als wij zijn brief d.d. 22 April 1572 bijv. zó fors de domper zien zetten op de geestdrift, waarmee magistraat en bevolking van Gouda zich toen kort te voren van het Spaanse juk hadden bevrijd, dat deze zich eigenlijk een berisping moeten laten welgevallen: „wij wel verhopet hadden dat dhieghene, die oirzake daertoe gegheven hebben, in eene zoo gewichtige zake met sulcker haeste nyet en souden hebben voirtgevairen, sonder ons daarvan voirderhandt wetenschap ende vollen bericht te laten doene, ende onse bevel ende bedencken daerop te verwachten”, dan is het m.i. althans moeilijk de neiging om dat aan te nemen geheel en al te onderdrukken. Maar zeker is dat de „vigeur”, tenminste de beslistheid, om het eens begonnen werk niet op te geven, naast deze „voorsichtigheyt” destijds toch ook allerminst ontbroken heeft. De tijd, waarin deze het duidelijkst gesproken heeft, zijn de jaren geweest, dat Van Wesenbeke als voornaamste agent van de Prins had afgedaan en door Marnix van St. Aldegonde vervangen was. {208} Op den duur toch is de opvatting, die de oud-pensionaris van Antwerpen ten aanzien van de te ondernemen nieuwe strijd voor 't vaderland gehad heeft, met die van Oranje zó weinig te verenigen gebleken, dat de laatstgenoemde naar een anderen medewerker is gaan omzien. Behalve dat hij telkens bedekte verwijten over zijn traagheid van de ook in andere opzichte niet voorbeeldige man te horen kreeg, en dat deze weigerde met de

¹²⁵ Zie E. T. Kuiper - P. Leendertz Jr, Het Geuzenliedboek, Dl II (Zutphen 1925) Bijlage B.

naar hem toe gezonden Basius over hetgeen hem te doen stond raad te plegen, kostten diens methoden van zaken doen Zijne Excellentie ook veel te veel geld: „considérant la courtesse d'argent en laquelle je me retreuve à présent ...vous n'eussiez à m'envoyer si souvent ces messaigiers exprès; ...je... désire bien que vous ne le faictes cy après sinon pour chose que trouverez d'importance”.

Wat voor soort man de toen op de voorgrond komende Marnix geweest is weet ieder. Een tweede van dit gehalte heeft Oranje onder zijn medewerkers wel nauwelijks gehad. Toch, eenmaal is hij tegenover zijn prinselijke gebieder zeer te kort geschoten. Toen deze anders zo opgewekte Brabanter in het najaar van 1573, in Spaanse gevangenschap geraakt, toegevend aan een hevige aanval van defaitisme, is gaan pleiten voor het denkbeeld om op deze voet met Philips overeenstemming te zoeken: mits de Koning de Nederlandse Protestanten, hetzij in de Nederlanden zelf hetzij ergens daarbuiten, vrijheid van geweten belooft, zal Oranje zich terugtrekken en het verzet houdt op. Lodewijk van Nassau zag, toen hij van dit defaitistische denkbeeld hoorde, dadelijk in, dat het zijn kansen om zijn doel te bereiken vooral op 's Prinsen onbaatzuchtigheid heeft gebouwd. „Er kennt meines herren {209} gemutt wohl; darumb ist ehr so viel da kuner”, zo veel te vrijmoediger, „in seinem schreiben”, berichtte hij januari 1574 aan Willem van Hessen. Toch heeft het niet aan het in gebreke blijven dezer eigenschap van Zijne Excellentie gelegen, dat van het heilloze plan tenslotte niets kwam. Want werkelijk heeft deze in deze jaren meermalen verklaard, dat hij bereid was het land te verlaten.

Neen, er was een andere hindernis! Marnix moet zelf toch wel inzien hoe gevaarlijk zo'n verzoening met de Koning zou wezen, heet het even eerder in de genoemde brief van 's Prinsen broer. En aangenomen, dat deze veronderstelling het niet bij het rechte eind had: zag hij, Lodewijk, het dan niet in, en hadden ook de Staten van Holland, die Oranje er dadelijk over geraadpleegd heeft, er niet een open oog voor? Het is dus metterdaad geen onwil geweest om de er hem bij toegedachte rol te spelen, die er de Prins toe heeft gebracht het een „accord préjudiciable, et attirant plustost ruïne que la conservation du pays” te noemen en er beslist „neen” op te zeggen; maar „vigour”. Dezelfde „vigour”, die hem bezielde toen hij in Oktober 1572 zijn beroemd woord neerschreef: „estant résolut de partir vers Hollande et Zélande... ayant délibéré de faire illecq ma sépulture”; want ongetwijfeld spreekt uit deze verklaring niet alleen maar wanhoop. En dezelfde kracht eveneens, waarmee hij — hoe hopeloos de zaak der Nederlanden in de dagen der belegeringen van Haarlem en Leiden vaak ook gestaan heeft — bij elke moedeloosheidsbui, die zich rond hem voordeed, de gemoederen altoos weer tot volhouden aanspoorde: „Door... besluiteloosheid ende wanhoop konden onse saken nimmermeer eenen... voorspoedigen voortgang neemen... Alsof God niet degenen ware, die de ellendigen en verdrukten {210} in haaren uitersten nood beschermde. Men moest dan van onze zijde gene kleinmoedigheid betoonen”!

Of „Daerom hout u vast ende onbeweecht op dit vertrouwen op Godt de Here, die u nyet en sal verlaten, soe ghy u selven nyet en verlaet”! Of nog weer een ander maal: „ob wir woll... allenthalben angefochten und beleidigt, geben wir Maar den muedt darumb nitt verloren, und widersetzen unss nach eyssersten vermogen”.

Diezelfde „vigour” eveneens, waardoor hij steeds van geen ander akkoord met de vijand weten wilde dan onder deze drie voorwaarden, met goede waarborgen verankerd: alle Spanjaarden over de grenzen; vrijheid van godsdienst en de oude privilegiën van het land hersteld. Uiting van dezelfde eigenschappen: voorzichtig en vigoureuus tegelijk, is tenslotte ook de manier van optreden geweest, die wij Oranje in deze tijd tegenover de Watergeuzen zien volgen. Deze vormden een in meer dan één opzicht allerbedenklijkst corps.

Ziehier hoe een paar schipbreukelingen hen aantreffen enige dagen nadat zij hun roemruchte verrassing van Den Briel tot stand hadden gebracht!

„Well, at the Bryell to tell you what we finde,
The Governour was all bedewed with drinke,
His truls and he were all layde down to sleepe”.¹²⁶

De overwinningsroes? Misschien; maar dan leek deze toch als twee druppels water op de levensstijl, die men elke dag vertoonde. Onverschillig waar wij iets over hen vinden, altijd krijgen wij hetzelfde beeld te zien. 27 Nov. 1570 besloot het consistorie van Emden Johan {211} Crispins vrouw bericht te zenden, dat „se ohne argernisse dat druncken geselschap der vrijbuiteren niet kan harbargen unde setten, unde haer drunkschap tho bedenene”. Precies een half jaar later verscheen in de Nederduitse vluchtelingengemeente te Londen een zekere Willem Peterens voor de kerkenraad om een attest, teneinde „up de scepene te trecken”. Maar ook dan en daar luidt het oordeel zonder beperking ongunstig, want „de dienaers hebben hem gantslick ontraden up de scepene te gane, dewijle daer een christen in pericle van lijfve ende ziele gaat, om de groote boosheit ende onordentlicheit, die er ghepleghen”. En dat dit geen extra zwaartillendheid van kerkelijke censoren was: als Oranje in Maart 1570 aan zijn broer Jan moet berichten, dat er op de jongste reis der vloot niet minder dan vier schepen te gronde gegaan zijn, heet de oorzaak daarvan: de „nonchallance, yvroingerie et grand désordre” hunner bemanningen. Toch hebben deze weinig achtbare varengasten voor de vrijheid van de Nederlanden natuurlijk ongeëvenaarde betekenis gehad. „Het waren” — althans in 1572 en vervolgens — „de Geuzen onder hun adellijke leidlieden, die de opstand van stad tot stad voortplantten, en als een enkele stad spontaan tot de Prins kwam, was toch hun bijstand dadelijk nodig om haar in die keuze te bevestigen”.¹²⁷

Maakte dit zijn verhouding tegenover hen voor Oranje nu niet uiterst licht aan bederf onderhevig? Hen maar te laten begaan was zowel uit zedelijk als uit politiek oogpunt in hoge mate onraadzaam. Hen ter zij te schuiven en het verder zonder hun medewerking te willen stellen {212} even onbillijk als tactloos. Heeft hij zich uit deze moeilijkheid weten te redden? En indien ja, hoe? Geen ogenblik heeft hij er blijkbaar aan gedacht van hun diensten niet langer gebruik te maken. Stond het toenmalige volkenrecht, door erkenning van de plicht ener regering om te interveniëren wanneer een zusterregering haar onderdanen verdrukte, hem toe als onafhankelijk vorst over Oranje kaperbrieven uit te geven: van enige aarzeling om van dit recht gebruik te maken is, zo lang deze methode werd toegepast, nergens iets te vinden. Feitelijk spreekt dit toch ook vanzelf. Want bij een zó zware storm als het Nederlandse schip in die jaren beliep moest het éne parool: „alle hens aan dek”, dat Oranje in Maart 1574 ook een plakkaat uit deed geven, waarbij de ballingen in Engeland gelast werd terug te keren, uiteraard elk ander verdringen.¹²⁸

Maar tegelijk deed hij wat hij kon om zich geen praetorianenheerschappij te laten ontwikkelen, zoals de Geuzen het wel graag gezien hadden. Als d'Olhain als bevelhebber onbetrouwbaar blijkt, zich van het gekaapte meer dan het hem toekomende deel toeigent, ontslaat hij deze. Lumey blijkt zich van zijn bevelen niets aan te trekken, zijn admiraalspositie voortdurend te misbruiken om zijn wreedheid en roemzucht bot te vieren: ook hieraan weet de Prins een eind te maken; een ontslagbrief stuit ook deze voor zijn taak ongeschikte aanvoerder in zijn vaart. En eveneens ziet zich de vloot als geheel de wet gesteld. In Augustus 1570 moet die zich een drastische reorganisatie laten welgevalven, waarbij voor {213} het geestelijk-zedelijk peil gezorgd werd door de bepalingen, dat er predikanten mee uitvaren moesten, en dat er niemand mocht worden aangemonsterd, die niet te goeder naam en faam bekend stond; zowel als voor de gevechtswaarde door de eis van stipte aanvaarding der bevelen van de

¹²⁶ Aangehaald bij J. Huizinga, Tien Studiën (Haarlem 1926) bldz. 204

¹²⁷ P. Geyl, Geschiedenis van de Nederlandsche Stam, DI I (Amst. 1930) bldz. 503, vgl. 538, 539.

¹²⁸ Zie J. H. Kernkamp, De handel op den vijand, DI I, (Utrecht 1931) bldz. 46, 47. Ook later volgde de Prins deze politiek nog, zie H. Q. Janssen, De Kerkhervorming te Brugge, DI II (Rotterd. 1856) bldz. 15.

chefs. Staatsmanswerk heeft Oranje, zoals in het eerste hoofdstuk van dit boek reeds bleek, steeds beter gelegen dan het krijgsbedrijf. Dus is er alle reden ook na te gaan op welke manier hij, toen Holland en Zeeland zich voor een deel van Spanje vrij hadden kunnen maken, het onder zijn bewind gekomen gebied bestuurd heeft.

Twee dingen trekken in deze materie vooral de aandacht! Vooreerst dit, dat hij met betrekking tot de Staatsvorm weinig consequentie in de manier, waarop hij voorkeur aan de dag legde, getoond heeft. Beurtelings trad hij zó op, dat men van „de dictature van Zijne Excellentie” sprak; dat hij veel waarde aan het advies der Staten bleek te hechten, zonder evenwel te beslissen, of dat advies bindend zou zijn, ja dan neen; en dat hij de Staten „mes supérieurs” noemde. Enig systeem heeft hij in dezen klaarblijkelijk dus niet voorgestaan, maar telkens het standpunt ingenomen, dat — gezien de eisen der oorlogsvoering — op het gegeven moment het aanbevelenswaardigste scheen te zijn. Terwijl als tweede verschijnsel opmerking verdient, dat het motief, waardoor de Prins zich bij zijn verlangen naar het advies der Staten, heeft laten leiden, niet in de overtuiging gelegen heeft, dat deze recht om mee te spreken hadden, maar veeleer in de gedachte, dat het zo het meest in het belang der Nederlanden was, omdat die Staten beter dan hij zelf wisten welke maatregelen wel en welke niet in de geest der bevolking zouden vallen. {214} De bekende De la Huguerye heeft te dezen wel een heel andere voorstelling gegeven: „quand la chose ne luy agréoit pas, il la renvoyoit aux Estatz, par lesquelz il en faisoit faire le refus, pour éviter la hayne et mescontentement”, maar „quand il vouloit gratifier, il le faisoit seul, pour en avoir seul le gré”. Maar het lijdt geen twijfel of wij hebben dit beeld niet te danken aan 's mans waarheidszin, maar aan de antipathie tegen Oranje, waarvan zijn Mémoires telkens blijk geven; en de goede trouw, waarmee de Prins zijn standpunt heeft ingenomen, mag niet worden ontkend.

Hij riep de medewerking der Staten in, omdat hij zodoende ten behoeve van het land meer kon verkrijgen. En zijn aansluiting bij de Calvinisten moet zijn neiging die kant uit toen nog bevestigd hebben. Het recht van verzet tegen de Koning, dat deze erkenden, berustte naar hun opvatting immers uitsluitend bij de „magistratus populares”, de lagere overheden, die in de dualistische staat van toen de soevereiniteit met de hoge overheid plachten te delen; en in de Nederlanden waren het h. i. de Staten, die deze functie van volksregeerders hadden te vervullen. Zoals bleek is de verdediging der Nederlanden in de jaren 1569 tot 1576 gaandeweg meer uitsluitend op de schouders der Hollanders en Zeeuwen komen te rusten en zijn de door deze bewoonde gewesten op de duur het enige gebied geworden, waarin zij nog vaste voet wist te behouden. Het is de laatste kwestie, waarop dit hoofdstuk nog in moet gaan, te zien hoe de Prins over deze gang van zaken geoordeeld heeft en op welke manier hij er op reageerde. Reeds heb ik gezegd, dat deze ineenschrompeling van onze tegenstand onopzettelijk is geweest.

Menselijkerwijs gesproken toevallig kwamen de Hollanders in 1570 {215} en 1571 zo op de voorgrond onder 's Prinsen medewerkers. En noodgedwongen week de Prins zelf met het restant van zijn troepen in 1572 naar hun gewest en het er in 1575 officieel mee verbonden Zeeland terug: na de val van Bergen was het hem onmogelijk zich nog elders staande te houden. Maar wat tot nu toe nog onvermeld bleef? Dat eer de feitelijke toestand zich hier op deze manier ontwikkelde voor een beperking van het operatiegebied in die geest van meer dan één kant weloverwogen propaganda gemaakt is ook. Reeds in de Vraye Narration et Apologie des choses passées au Pays-Bas, die in 1567 verscheen, werd door Marnix op de grote betekenis, die Holland en Zeeland in een gewapend conflict zouden kunnen hebben, aandacht gevestigd: „encor scait-on assez de quelle importance sont seulement les pays d'Hollande et Zelande, pour tenir tout le reste en subjection, et affamer autant d'armées que l'on en scauroit mener pardeça”.

Maar nog veel verder gingen te dezen Jacob van Wesenbeke en Henricus Geldorpheus enige jaren later. Men behoeft het door de laatstgenoemde geschreven pamflet Hypodeixis,

aanwijzing hoe Nederland van de Spanjaarden te bevrijden is, maar vluchtig in te zien om dit reeds te merken. Het hoofdtoneel van de oorlog, heet het daar immers, het hoofdtoneel van de oorlog kies dat in Holland, in de streek waar gij aan de ene zijde de handel van Friesland en Overijssel en aan de andere de handel van Amsterdam kunt belemmeren en langs de IJssel en zijn monden en over de Zuiderzee de scheepvaart van de Rijn met die van de Oceaan kunt verbinden en bemachtigen... Hebben wij ons eenmaal in die streken vast gezet, waar de bevolking ons wegens velerlei geleden onrecht en ellende {216} gaarne ontvangen zal, en de vijand, door een aantal brede stromen en waterplassen belemmerd, ons kwalijk zal kunnen overrompelen, dan kan het niet anders of spoedig zal de afval van de ene stad die van de andere na zich slepen, en kooplieden uit Duitsland en van elders zullen overkomen om op de nieuw gewonnen markten handel te drijven. Heeft de schrijver dezer volzinnen wel gevreesd, dat hij bij de Prins voor zijn plannen geen instemming vinden zou? En heeft hij daarom zo sterk op de uitvoering ervan aangedrongen? Zó sterk, dat hij zelfs durfde schrijven: niet alle treuzelen is een teken van goed beleid; soms is het veeleer voor een bewijs van nalatigheid te houden. Zoals ook alle zachtzinnigheid geen deugd is... Vechten is nodig en niet beraadslagen!

In allen gevalle Oranje heeft van in zijn voorstellen te treden niets willen weten. Vooreerst heeft hij immers de verschijning van Geldorpius' Hypodeixis, die al in 1571 op het papier stond, tegengehouden tot het 1574 was. 1574, dat is dus tot de omstandigheden al lang van die aard waren geworden, dat de drang in de bedoelde richting niet het minste kwaad meer kon; de door Geldorpius gewenste toestand immers, onafhankelijk van wie ook, al lang werkelijkheid was ! En voorts: toen het aanvaarden der beperking van het verzet tot Holland en Zeeland onvermijdelijk was geworden, trachtte hij zoveel mogelijk een tegenwicht daartegenover in het leven te roepen. Op twee manieren zelfs. Bij wat hij in en met de twee vrijgevochten gewesten deed verloor hij nooit één ogenblik het heil der overige uit het oog. En tevens heeft hij zich bevljigtigd om, toen er tussen de verschillende delen der Nederlanden rivaliteit ontstond, te voorkomen dat dit tot een breuk zou leiden. {217} En in militair en in staatkundig opzicht valt dit rekening houden met de overige gewesten zelfs op te merken. In militair: want tegen Pasen 1573 wil Oranje Nieuwpoort trachten te veroveren, in begin 1574 is hij gereed voor een onderneming — zoals de Mondoucet dan bericht — 't zij naar de zijde van Amsterdam om Holland schoon te vege, 't zij naar die van Vlaanderen en Duinkerken om de zee kust in handen te krijgen; en in 1575 onderneemt hij een expeditie naar Brabant. Maar ook in staatkundig: want alleen in de reeds genoemde instructie, die Marnix van hem naar de Statenvergadering van 1572 meekreeg, uit het zich al drie maal: „dat... zij besluuten, hoedat zij sich metten anderen landen ende provincien zullen vergelijken ende overeen dragen des aengaende, dewijle de andere landen noeyt en hebben sijne V. G. voer haeren gouverneur gehadt ende nyettemin als een voerneempste gelidmaet der generale Staten des Landts... hem als haren beschermer ende in affwesen der Co. Mat als haer hoeft oyck bekennen ende daer voer aensien”, en wat verder „Sal him voirder de voergenoemde gecommiteerde voirhouden van weegen sijner V. G. dat zij willen goede correspondentie ende overeencominge houden met den anderen steden in Brabant, Vlaanderen, Henegouw ende in Gelderen, Overijssel, Vrieslandt etc. ende anderen landen liggende” ; en ten slotte: „hun wel te verstaan ghevende den vasten onverbrekelycken bandt ende de nutticheyt, die dese eenicheyt den gantschen Lande brengen sal”. Nog geen bewijs genoeg?

Ziehier dan ook nog een uitspraak van een eveneens al genoemd stuk uit die jaren, de door de Prins geïnspireerde memorie van Johannes Junius van 1574! Heeft een algemene vergadering der Staten recht van bestaan in de Neder- {218} landen? De landen van herwaarts over zijn toch immers uit allerlei heerlijkheden langzamerhand samengevoegd! Zou het dan niet beter zijn alleen om de samenroeping van Holland en Zeeland te vragen? Antwoord: allerminst!

Want het is niet waar, dat 's Konings voorvaderen alleen uit gratie de samenroeping der Algemene Staten hebben toegestaan. Want onder Philips de Goede zijn al die gewesten tot één rijk verenigd. Omvatte dat rijk destijds niet alle provinciën, waaruit het nu gevormd wordt: de tegenwoordige Provinciën Zeventien hebben toch al heel lang in Algemene Staten samengewerkt. Wij vormen — het blijkt uit allerlei — één Rijksprowincie met één jurisdictie. Dus moeten er ook Algemene Statenvergaderingen wezen. Trouwens Karel V heeft al zijn godsdienstplakkaten toch ook voor alle provinciën tezamen gemaakt! Een zó krachtig eenheidsgevoel als blijktens deze beschouwingen Oranje bezielde, was in dit tijdperk volstrekt niet algemeen. Het particularisme tierde nog welig. En behalve dit principieel ontbreken van zulk gemeenschapsgevoel oefende ook nog een tweede hier invloed. Voor velen, die niet zo'n zware politieke verantwoordelijkheid behoeften te dragen als de Prins, hadden tegenstellingen van andere aard, tegenstellingen, die de wereld- en levensbeschouwingen onder de mensen raakten, nog heel wat meer gewicht dan de kwestie van de verhouding der verschillende gewesten; zodat ook al mocht zulk eenheidsgevoel bij hen leven: het zich dan toch niet uiten kon. Door dat andere werd het overstemd. Hebben wij van dit laatste geval misschien een duidelijk voorbeeld in hetgeen anno 1570 gebeurd is met betrekking tot het plan om namens de Nederlanden een apologie aan de Rijksdag te Spiers te zenden?

In April van dat jaar {219} kwam het denkbeeld daartoe op. En inslaan dat het deed! Vlamingen, Brabanters, Hollanders en Walen verklaarden zich om strijd genegen om aan de uitvoering ervan mee te werken. Toch is van de indiening van het bedoelde stuk niets gekomen. Omdat per slot van rekening dank zij de bekende Moded, de Brabanters hun woord weer terugnamen. En dezelfde weg ging het kort nadien ook weer op, toen Dathenus en Petrus Alostanus propaganda begonnen te maken voor de gedachte: alleen in verband met de godsdienstige aangelegenheden van het land bij de Rijksdag aan boord te komen en de politieke te laten rusten. Toen gaven de Brabanters hun verzet weliswaar op, maar staken Jan Arentsz, Pieter Gabrielsz en Frans Coornhert c.a., d. w. z. de Hollanders op hun beurt weer een spaak in het wiel. Dat ook de Prins in deze aangelegenheid gemengd werd is zeker. Ook al is zijn optreden bij deze bemoeiing ermee ons niet volkomen duidelijk. Heeft hij zich ook met de tweede fase ervan ingelaten? Dit blijkt niet. Alleen over een paar stappen gedurende de eerste is in de bronnen iets te vinden. Maar is dit toch al niet genoeg om ons te doen zien van welke aard deze inmenging is geweest; dat zij er metterdaad vooral op uit was te voorkomen, dat de aan de dag getreden rivaliteit tot een breuk zou leiden? Het oorspronkelijke plan is 25 April 1570, naar het schijnt zonder enige reserve, door hem goedgekeurd. Maar als de Brabanters zich dan op de duur weer terugtrekken, en de Remonstrance der Hollanders, Westfriezen en Groningers, door Laurens Jacobs Reael naar Keulen, Wezel en Emden gebracht, vindt in deze steden — tenminste in de twee eerstgenoemde — ook al meer tegenkanting dan instemming, dan wijzigt zich zijn standpunt. Nu geeft hij de betrokkenen de raad de {220} zaak maar liever te laten rusten. Naarmate deze een andere aanblik kreeg was dus ook Oranje's gedrag een ander. Maar met dat al bleef hij zichzelf toch steeds gelijk. Zijn ja of neen werd uitsluitend beheerst door de vraag of bij de op touw te zetten actie alle „naties” uit de bevolking zouden samenwerken of niet. Ging men zonder dat deze samenwerking bestond in zee, dan kon men nog zoveel van de Rijksdag verkrijgen: toch overtrof in dat geval de schade de winst. Of is deze gevolgtrekking uit de vermelde gebeurtenissen toch niet juist? Het maakt er in allen gevalle wel de indruk van. In de herfst van 1571 heeft zich eendergelijk geval als het vermelde voorgedaan. In verband met de synode te Emden, waaraan de Hollandse natie in die stad aanvankelijk tenminste weigerde mee te doen, terwijl de overige zich voor haar bijeenkomen veel moeite gaven. Bij die gelegenheid heeft men van Keulen uit Oranje verzocht zijn invloed aan te wenden om het verzet van die onwilligen te breken. Maar toen weigerde hij aan dat verzoek te voldoen. Zo boven alles waardevol moet hem — zegt iemand allicht — zulke samenwerking dan toch niet

voorgekomen zijn. Het schijne zo, twee dingen mogen, eer wij deze conclusie uit deze feiten trekken, toch niet vergeten worden!

Vooreerst ging het hier niet om een optreden der Nederlanders tegenover het buitenland en daarom kon achterstelling van het belang van zulke samenwerking bij andere belangen in dit geval gemakkelijker worden aanvaard dan toen het gold een verzoekschrift aan de Rijksdag op te stellen. Maar dan ook: waarom zich voor zulke eenheid in dit geval al te veel in te spannen! De goede verwachting, die de Prins van het bijeenkomen {221} dezer synode in het begin gehad heeft, moet immers al spoedig heel wat bekoeld zijn!

Omdat het resultaat, waarover hij blijkens een brief van de Middelburgse predikant Gaspar van der Heyden uit September 1573 maar weinig tevreden is geweest, zijn schaduw al tamelijk lang vooruit heeft geworpen. Wat toch is er gebeurd? Had Oranje gehoopt, door middel der te houden vergadering, onder meer anders, waaraan hij voor de bevrijding van het land grote betekenis hechtte, niet alleen een aaneensluiting van de Nederlandse en Duitse protestantse kerken op de grondslag der Augsburgse Confessie te verkrijgen, maar ook zelfs een besluit dat men voortaan aan deze Confessie zijn naam zou ontleenen: reeds een kleine twee maanden eer het verzoek der Keulenaars om de Emders Hollanders tot de orde te roepen hem bereikte, had een synode te Betburg, door zich over deze punten niet te willen uitspreken, duidelijk getoond, dat er op de vervulling van deze wensen zo goed als geen kans was.

8. DE SCHIPBREUK OP DE HAVENDAM

{222} Wie zich meer dan oppervlakkig met Oranje bezighoudt begint vanzelf bewondering voor deze figuur te koesteren. Zóveel toewijding aan de zaak in wier dienst hij zich had gesteld, en zó'n onuitputtelijke volharding! Maar vreemd: geestdriftig worden, zoals bewondering toch altijd graag wil, doet zij in dit geval — neen, niet eens zelden, eigenlijk nooit! Waar dit vandaan mag komen? Zou het niet vooral hier zijn oorzaak in vinden, dat 's Prinsen briefwisseling, de hoofdbron waaruit wij hem kennen behalve dat zij, gelijk hiervóór reeds bleek, maar zo weinig autobiografisch materiaal bevat — ook zo'n apollinisch, zo'n onbewogen beeld vertoont? Een klare geest en een weloverwogen oordeel spreekt er telkens weer, spreekt er van regel tot regel uit; maar aan uitingen van gemoedsleven zijn deze vele honderden brieven bijna zonder uitzondering bitter arm. Dat wij hierbij goeddeels niet met een werkelijke ontstentenis van bewogenheid te doen hebben, maar met een in zelfbeheersing teruggedrongen zijn daarvan staat vast. Oranje maakte het, al schrijvend, zijn omgeving en ons moeilijk de mens in hem te vinden; maar het menselijke was hem toch allerminst vreemd. Daarom wordt een enkele maal in zijn stem die lichte trilling, die op ontroering wijst, dan toch ook werkelijk wel gehoord! Hoe duidelijk is dat bijvoorbeeld het geval in zijn brief in verband met de Pacificatie van Gent, dien hij 4 Nov. 1576 uit Middelburg aan zijn zwager Albrecht von Schwarzburg heeft gezonden:

„E. L. mogen wir {223} zur fröhlichen Zeittung dienstfreundlicher wolmeinung hiemit nit bergen, wie das durch schickung des lieben Almechtighen dieser langwieriger blutiger Kriegh und Missverstandt, den die Landt etlich jahr hero gegen ein ander gehabt, entlich Sontags den 28en verschiene Monats Octobris zu einem vielgewunschten Frieden gerathen. Ja nit allein zu einem schlechten Frieden, sondern es seindt die Stendt in gemein endtlich gemeindt und entschlossen die Sachen, welcher wir biss anhero mit solcher grossen unser beschwerigkeit, Mühe und arbeyt getrieben haben... neben und mit uns vor die handt zu nhemen... ein sonderliche unaussprechliche Wolthait Gottes welche er uns und diesen armen zuvor schier von jederman verlassenen Landt und Leuthen erzeiget”.¹²⁹

Dat het de Pacificatie van Gent juist geweest is, die ons deze uit de gewone toon vallende onder 's Prinsen brieven bezorgd heeft, is al heel weinig verwonderlijk. Want deze heeft na de jaren, in het vorig hoofdstuk beschreven, waarin Oranje — als in een laatste verschansing — in Holland en Zeeland heeft opgesloten gezeten, in zijn levenswerk immers een ontzaglijke sprong voorwaarts betekend. Een verdrag tussen deze twee noordelijke gewesten en de overige Nederlanden, bracht zij èn op het gebied van de zo ernstig door haar bewerker nagestreefde eenheid van het land èn op dat der politieke tolerantie, waarvoor hij zich niet minder heeft ingespannen, zijn ideaal zo goed als binnen handgreep. Het is wel een even onverwachte als snelle en volkomen kentering van het getij geweest, waardoor ze tot stand is gekomen. Begin 1576 heeft nog iemand kunnen denken, {224} dat zo iets ook maar in de verte mogelijk was. Zelfs in het hart van Holland, in Dordrecht, liet zich toen de Spaanse macht nog op 't vreesaanjagendst merken. Liepen er drie maanden van te voren in het koningsgezinde kamp geen geruchten, dat de Prins daar elke nacht terwille van zijn veiligheid maar in een schip ging slapen, terwijl zijn vrouw — onderweg de vijand nog bijna in handen gevallen— de wijk naar Leiden genomen had? En heette het ter zelfder tijd dan ook niet, dat hij er sterk over dacht de dijken door te steken en met zijn aanhangers elders een nieuw

¹²⁹ Thüringisches Staatsarchiv Rudolstadt A III, nr. 44.

vaderland te zoeken? Toch: in de tweede week van November daarna was het akkoord al gesloten en afgekondigd!

De plotselinge dood van Requesens op een der eerste dagen van Maart opende hier opeens de mogelijkheid voor. En dank zij een drietal paardenmiddelen werd toen die mogelijkheid in een buitengewoon vlug tempo tot werkelijkheid. Dank zij een drietal paardenmiddelen! Daar is vooreerst het feit, dat de Spaanse soldaten onmiddellijk nadat de hand van de landvoogd, die hen bij haar leven maar ternauwernood in bedwang had kunnen houden, krachteloos was geworden, op zó'n woeste manier aan het muiten sloegen, dat het niet uitblijven kon, of er ontwaakte in de zuidelijke Nederlanden een zo goed als ieder meeslepende verbittering. Daar was mee, als een daverende vuistslag op de tafel der onderhandelaars over de Pacificatie, toen deze de nood van het volk, hoe groot ook, toch weer begonnen te vergeten, de plundering van Antwerpen bij de Spaanse Furie. En dan de staatsgreep der gevangenneming van de Spaansgezinde oppositie in de Raad van State op de 4e September.

Deze laatste van de factoren, die hier {225} gewerkt hebben, is nog het allermeest onze belangstelling waard; want zat hier de Prins niet achter? In zijn Apologie moge hij daar niet rond voor uitkomen, de schijn wekkend dat hetgeen op die dag gebeurd is buiten hem om is gegaan: „cette participation est hors de doute”, zegt Groen van Prinsterer niettemin. Trouwens Oranje heeft van de verwarring dier landvoogdloze maanden ook nog op andere manier gebruik trachten te maken! Had hij achter zijn laatste verschansing in Holland en Zeeland al jaren lang voortdurend mee de overige gewesten in het oog gehouden en op de uitkijk gezeten of hij toch ook hun bevrijding niet zou kunnen bewerkstelligen: nu deze hem in hun nood te hulp geroepen hebben zien wij hem zich daarvoor inspannen zo systematisch en doortastend als nooit te voren. Ogenschijnlijk weliswaar niet! Mijn streven gaat noch tegen de Koning, noch tegen het Katholicisme, heeft hij bij zijn aanknopen van onderhandelingen met die nog niet verlost Nederlanden geruststellend verklaard. En toen het er op aan kwam wederzijds onder handelaars te benoemen wenste hij „des gens non passionnés” aangewezen, „et cherchant surtout le seul bien de la commune patrie”. Maar dat hem niettegenstaande dat in deze tijd toch een „nu-of-nooit en tot-elke-prijs!”-stemming bezielde heeft: wijst daar zijn voorstel aan de Staten niet op om don Juan, die door Philips II in Oktober hierheen werd gezonden om Requesens' plaats in te gaan nemen, bij zijn overschrijden van de grens maar meteen gevangen te zetten? En blijkt het niet evenzeer uit het feit, dat de memories en adviezen, die de Prins met het oog op de Pacificatie van Gent heeft gegeven, de „verlating” van Philips II, waartoe het in {226 1581 is gekomen, het kiezen van een andere landsheer over deze gewesten, onverbloemd noodzakelijk noemen?

De overtuiging, dat zonder aanvaarding dezer uiterste consequentie van het sedert 1568 door hem begonnen verzet de vrijheid nooit te veroveren zou blijken, heeft zich bij Oranje zeker niet pas in deze herfstmaanden van 1576 vastgezet. Zonder aarzelen heeft zij zich al uitgesproken zodra het mis was gegaan met de vredesonderhandelingen te Breda in 1575. Reeds toen heette de Koning in 's Prinsen correspondentie immers: „mon maistre du passé”! Reeds toen werden er met Elizabeth van Engeland besprekingen geopend over de mogelijkheid in haar voor Philips een opvolgster te krijgen. Maar in dit eerste stadium betrof dit alles uiteraard nog maar alleen Holland en Zeeland.

Thans daarentegen kreeg het op alle Zeventien Gewesten betrekking. De Staten- Generaal mochten hier dan nog niet goed aan willen: voor Oranje hadden deze Nederlanden, wilden zij geen chaos, thans maar één keus meer: „faire son devoir, auquel l'on est appelé de Dieu et des loix”, het onder alle omstandigheden buigen voor de wil des Konings; òf „une obéissance due et légitime, conforme aux privilèges, droictz, libertez et usances de noz ancestres” en dus een weigeren van gehoorzaamheid in geval van tirannie. Maar zij was niet alleen onverwacht en snel, ze was ook volkomen: de kentering, die in 1576 heeft plaats gehad.

's Prinsen min of meer ontroerd-dankbare toon in de aangehaalde brief aan graaf Albrecht van Schwarzburg, paste werkelijk geheel bij de omstandigheden. Uitgaand van wat zij bij de genoemde Bredase onderhandelingen vergeefs hadden trachten te verkrijgen, waren hij en zijn aanhangers er nu immers in geslaagd {227 zo goed als alles te verkrijgen wat zij wensten. De Spaanse troepen moesten huistoe, om zoals het Geuzenlied zei voor het militaire handwerk in de plaats een ander te gaan leren

*„Met Rogghen brij gaan stercken
oft lappen oude schoen”.*

De Zeventien Gewesten zouden voortaan een eenheid vormen. En er zou in de Nederlanden tolerantie heersen: Rooms en on-Rooms zouden er ongeveer gelijke rechten hebben. Hoe na die eenheid van het land Oranje aan het hart heeft gelegen: het is juist in deze tijd bijzonder duidelijk aan de dag gekomen. Uit September 1576 toch is de brief aan de Gentenaar Hembyze, waarin het luidt: „je ne puis me tenir que je ne vous propose la grande importance que... gist en l'union des provinces, à laquelle je vous prie vouloir par tous moiens possibles travailler, puisque par vostre prudence vous povés assés comprendre combien la desunion seroit pernicieuse, no seulement à la généralité du pays, mais aussi particulier à la province de Flandres”. En eveneens uit dat jaar: de memorie waarin hij op zó'n manier voor die eenheid het pleit heeft gevoerd, dat zelfs als wij haar vertalen de overtuigde toon ervan nauwelijks gedempt wordt. Wat heeft — heet het immers daarin — de volken om u heen steeds zóveel onheil gebracht als hun onenigheid „ceste maudite désunion”? De sterkste, bloeiendste staten der wereld werden door deze ten val gebracht. Eén geneesmiddel is er dan ook maar voor Uw rampen. Zendt de Koning een brief, waarin gij verklaart vast besloten te zijn de vrijheid van het vaderland te handhaven; zo nodig — door Uw geweten verplicht — {228 zelfs gewapend. En laat dat stuk getekend worden niet alleen door alle Staten, maar ook door de voornaamste kloosterorden en in het algemeen door hen, die enige waardigheid in het land bekleden of bij de Koning in de gunst staan. Zonder zulk een „ferme union et concorde générale” zal er niets te bereiken wezen. Want zoals een wagen met ongelijke wielen onmogelijk rechtuit rijden kan, zo kan ook geen overeenkomst goed slagen als men daarbij niet gemeenschappelijk naar zijn doel streeft.

Maar ook het tegenovergestelde is waar: wanneer zo'n confederatie bestaat is uitgesloten dat zij geen invloed zou oefenen. Want als de Koning ziet dat het hier om een uiting van het gehele volk gaat, van de kleinen zo goed als van de groten, en van de prelaten, monniken en overige geestelijken zo goed als van de adel, de burgers en de boeren, „brief, qu'il n'y a aage, sexe, condition ny qualité des personnes qui ne le crie d'une mesme voix et désire d'une mesme volonté”, dan kan het niet uitblijven of hij bindt in. En stel hij liet zich hier toch niet toe brengen? Dan ware er immers nog niets voor hem te bereiken als wij eensgezind handelden! Een losgemaakte, uiteengevallen takkenbos moge gemakkelijk te breken zijn: stevig samengesnoerd laat zij zich zelfs door de krachtigste vuisten niet knakken.

Welnu! aan deze zo vurige wens naar eenheid heeft de Gentse Pacificatie ruimschoots beantwoord. „Les inhabitants de tous ces Pays Bas” zouden samenwerken om de Spaanse troepen weg te krijgen. In de toekomst zouden noodzakelijke maatregelen door de Staten-Generaal getroffen moeten worden. Verkeer en handel zouden overal in de Zeventien Gewesten voor elke Nederlander gelijk open staan, met het oog {229} waarop de in de laatste jaren ontstane waardeverschillen in zake de munt zo spoedig mogelijk zouden worden uitgewist. En allen die, buiten Holland en Zeeland woonachtig, niettemin in deze provinciën onroerend goed bezaten, zouden volledig in het bezit en genot daarvan, waarvan zij sedert 1572 verstoken waren geweest, worden hersteld.

Allen die zulk goed bezaten! Zoals artikel 20 van het Gentse stuk uitdrukkelijk zegt: niet alleen de wereldlijke bezitters, maar ook „tous Prelatz et autres personnes Ecclesiasticques”.

Maken deze woorden iemand misschien nieuwsgierig naar de regelingen, die de Pacificatie in godsdienstig opzicht trof? Ook in deze zag de Prins naar blijken zal — zijn wens voor het grootste deel vervuld. Niettegenstaande zijn Hollands-Zeeuwse jaren, waarin hij onder geheel andere omstandigheden had geleefd, was Oranje's ideaal ten opzichte van dit voornaamste punt sedert het verzet tegen de Koning begon in het geheel niet gewijzigd.

Dit lijkt misschien wel een wat gewaagde bewering. Onwillekeurig toch denkt iemand in dit verband aan het lot der bekende „Gorkumse martelaren”; aan de moord in Juli 1572 op een twintigtal pastoors en Franciscaner monniken gepleegd; en aan het droevig einde van de Delftse pater Musius in December daaraanvolgende. En stellig! hierbij zijn de dramatis personae zó opgetreden, dat de Raad van Beroerte het hun zelfs niet had kunnen verbeteren en het begrip menselijkheid er niet eens mee in verband kan worden gebracht, laat staan dan dat van tolerantie. Maar vergeten mag hierbij niet, dat deze feiten voor de tijd, waarin zij voorgevallen zijn, in het minst geen represen- {230} tatief karakter hebben gedragen. Wraaknemingen over gebeurtenissen uit 1567 zijn ze geweest. Uitingen van de geest der Watergeuzen, die — naar reeds bleek bij het Calvinistische deel der bevolking even slecht stonden aangeschreven als bij de Rooms Katholieken. En niet het minst openbaringen van de ellendige inborst en de brutaliteit van Lumey, die zich nooit aan de Prins heeft gestoord, integendeel de hartstocht had deze tegen te werken en, dank zij de omstandigheden, totdat hij in 1573 ontslagen werd daartoe maar al te veel gelegenheid heeft gehad. Maar volstrekt geen daden, die kenmerkend zijn geweest voor het Protestantisme in zijn geheel. En eerst recht geen bewijzen van wat Oranje bezielde heeft.

Staat het vast dat Oranje de dood van Musius betreurd heeft en zich tegen de moord te Gorkum zoveel hem doenlijk was verzet: er is ook geen twijfel aan of hij heeft, zo dikwijls hij vrij was om te handelen en te spreken, zich in geheel andere zin uitgelaten en trad in zo ongeveer vlak tegenovergestelder geest op. Van de geest, waarin hij met betrekking tot dit thema gesproken heeft, krijgen wij een duidelijke indruk uit een verslag van een bezoek, dat Hugo Bonte in de tweede helft van 1574 de Prins te Bommel heeft gebracht. Mij aan zijn logies aanmeldend, vertelt deze ex-pensionaris van Middelburg omtrent zijn ervaringen bij die gelegenheid, zie ik Zijne Excellentie plotseling met enige anderen binnenkomen om aan tafel te gaan. „Me voyoit et touchoit son chapeau, sans me parler mot”.

Zo kon mijn conferentie met hem eerst na de maaltijd plaats hebben. Maar toen had ik er dan ook wil van. 's Prinsen secretaris werd weggezonden en onder vier ogen — de Prins „estant debout et après" {231} "quelque temps assiz” — wisselden wij toen van gedachten. Eerst kwam daarbij de macht van Koning Philips ter sprake: „disoit qu'il cognoissoit Sa Majesté estre tres-puissant, mais qu'il y avoit un roy plus puissant, à scavoir Dieu le Créateur, espérant qu'il seroit pour luy”. En toen ging het over de tolerantie. Met van de zijde des Prinsen dan onder meer deze opmerkingen; eerst: „que, si la religion catholique était maintenue dans les provinces obéissantes, elle pourrait être établie en Hollande et Zélande, moyennant que la religion nouvelle y subsistât” ; daarna: „que le Turc, tout scrupuleus qu'il fut sur le point de la secte, permettait toute espèce de religion, et que le pape lui-même tolérait les juifs”. Dit was 's Prinsen woorden betreft.

Maar waren zijn daden daarmee nu in overeenstemming? In Mei 1573 legden enige nonnen uit een Delfts klooster, naar Antwerpen uitgeweken, hier voor hun geestelijke overheid getuigenis af van wat er ten vorigen jare in 's Prinsen residentiestad was gebeurd. En hoe verklaart daarbij dan een dier getuigen? ¹³⁰

Oranje zelf bevond zich destijds — 't was Sacramentsdag — ook te Delft, „gelogeert in 't Godshuys van St. Aecht”. Maar wij hebben ons in niets over hem te beklagen gehad. Zijn bedienden weliswaar dreven „hunnen jock ende spot” met ons. Maar Zijn Excellentie zelf liet

¹³⁰ Studiën en Bijdragen op het gebied der historische Theologie III (1876) bldz. 186, 187.

ons rustig in ons klooster voortleven! En — tweede en laatste voorbeeld — toen na de overgang van Amsterdam naar de zijde der Reformatie in 1578 daar de vermaarde kapel der Heilige Stede in 'n zoutpakhuis was veranderd — al droeg zij nog altijd haar opschrift: „Signa et mirabilia {232} fecit apud me Deus excelsus”, de hoge God heeft tekenen en wonderen aan mij gedaan! — en de Prins kwam met de Amsterdamse burgemeester Willem Bardes hier aan voorbij: wees het gesprek, dat toen tussen deze beide mannen plaats had, niet geheel dezelfde richting? Bardes, met wat minachting in zijn stem: „zie waartoe deze vermaarde plaats gekomen is”. Maar daarop de Prins: „doen zij dit aan het gewijde wat zal het aan de rest wezen” ; en even later, ter bestrijding van Bardes' wens, dat men het gebouw maar om zou halen, nog weer, hoofdschuddend: „zijt gij zonder zonde, werp dan de eerste steen”.¹³¹

Van enige verandering te dezen, bij vroeger vergeleken is dus werkelijk geen sprake geweest. Integendeel, wij zien in deze tijd 's Prinsen tolerantiepolitiek zich nog eer verruimen, dan dat zij ingekrompen zou zijn. Want wij zien haar immers in de jaren zeventig vooreerst een kwestie van louter utiliteit gaandeweg ook een kwestie van principe voor hem worden: de overheid moet het menselijk geweten in dit opzicht ontzien en de Evangelie-leer is er een, „die wel een ander macht heeft dan des sweerts, ende die herten door andere middelen bekeert”. En bovendien, had zij vroeger, in September 1566 bij voorbeeld,¹³² de Doopsgezinden nog niet omvat, in tegenstelling met zijn meest onmiddellijke omgeving wilde Oranje, blijkens hetgeen hij in 1577 ten opzichte van de gang van zaken in Middelburg heeft gedaan deze toen niet meer uitgesloten hebben. Zou een verandering in dit opzicht, zulk een loslaten. {233} van die tolerantiepolitiek op dit pas toch ook niet volkomen onlogisch zijn geweest?

De juist in die dagen in de vergadering der Staten Generaal nog weer eens zo scherp geformuleerde gedachte, „qu'il estoit impossible résister á l'ennemy commun, ne fût que toutes dissidences fussent ostées d'un costé et d'autre, principalement celles qui sont causées du différend de la religion”, gold toen toch zeker nog even goed als tien jaar tevoren. En dan! Wat had die tolerantiepolitiek juist in de laatste tijd voor de zaak der vrijheid niet gave vruchten opgeleverd! Naast de Calvinistische vrijheidspartij heeft destijds in de Nederlanden nog altijd de Rooms Katholieke bestaan. En niet eens zo klein was zij op dit ogenblik. Had Requesens zodra hij hier aankwam al kunnen constateren, dat „ceux qui nous servent et ceux qui nous combattent” gelijkelijk anti-Spaans gezind waren, gedurende zijn landvoogdij had hij de toestand eer nog slechter dan beter zien worden en na zijn dood bevond zich zelfs een aanmerkelijk deel der geestelijkheid in het vijandelijke kamp zo goed als 'n flink smaldeel uit de leken. Dat nu ook in verband met deze dingen de Gentse Pacificatie voor de Prins een gemaakt doelpunt moet hebben betekend is zonder meer duidelijk. Want de bepalingen van dit stuk hebben zich bij de idealen en resultaten dezer tolerantiepolitiek immers voor een goed deel aangesloten. Niet geheel. Overal in de Nederlanden gelijkberechtiging der beide religies, Katholicisme en Calvinisme, geven deden zij zeker niet. In Holland en Zeeland bleek de bevoorrechtiging van het laatste, waartoe het daar door de omstandigheden van 1572 tot 1576 vanzelf gekomen was, niet op te heffen te zijn. Deden de vertegenwoordigers uit het zuiden een voorstel in {234} die geest, door de voorspelling, dat zo'n regeling stellig oproer zou verwekken, wisten hun medeafgevaardigden uit de beide zeegewesten dat in de geboorte te smoren. En buiten Holland en Zeeland behield het Katholicisme toch eigenlijk nog altijd de eerste positie. Maar voor wie de Nederlanden als geheel bezag viel het toch niet te ontkennen, dat van nu af hier levensrecht zou worden gelaten en aan het oude en aan het nieuwe geloof. *Zo is 1576 dus door de Pacificatie werkelijk een glansjaar voor de Prins geweest! Een hoogtepunt in zijn leven.*

¹³¹ Zie J. C. Breen, De geloofsovertuiging van Willem Oranje (Amst. 1924) bldz. 57

¹³² L. P. Gachard, Correspondance de Guillaume le Tacite T. II, p. 229, 258.

Was het dat, als we zijn grenzen tenminste niet al te nauw trekken, ook nog niet uit anderen hoofde? In huiselijk opzicht, in verband met zijn in de zomer van het vorige jaar gesloten derde huwelijk? En in persoonlijk: door de grote populariteit, die hij in deze tijd heeft genoten? Van zijn verbintenis met Anna van Saksen was allengs niet meer dan een wrak overgebleven. De heftige woede-aanvallen der Prinses uit de Brussels-Bredase tijd van het gezin hadden nadat dit naar Duitsland was uitgeweken plaats gemaakt voor een steeds halsstarriger weigeren om de Prins elders te ontmoeten dan waar het, met het oog op diens veiligheid, nu juist beslist onmogelijk was. Telkens aan allerlei krenkingen blootgesteld moest deze het eindelijk zelfs beleven, dat zijn gemalin zich, met de motivering dat haar man toch burgerlijk dood — civiliter mortuus — was, tot Alva wendde om van deze uit het verbeurd verklaarde Nassausche bezit de haar in uitzicht gestelde douairie te ontvangen. En dan was er nog de echtbreuk, die de Prinses met haar administrateur Jan Rubens, de vader van de beroemde schilder, gepleegd heeft, en waarbij de hoofdschuld niet aan de zijde van deze Antwerpenaar heeft gelegen. {235} Hoe diep Oranje zich door dit alles gegriefd gevoeld moet hebben kan ieder zich voorstellen. Toch schijnt het hem moeite gekost te hebben het werkelijk te aanvaarden. Samenwonen met deze vrouw was al lang, zouden wij zeggen, factisch onmogelijk geworden, dan zien wij er hem toch nog op aandringen: „Si elle veult venir en seray bien aise”, heet het in een brief van nog 18 Dec. 1569. Ja, nog sterker Anna's onwettige dochter, de op 19 Aug. 1571 geboren „Christine Dietz”, zoals zij later genoemd placht te worden, was al bijna een jaar oud, toen Wolfgang van Hohenlohe zich nog door Oranje zag opgedragen er de keurvorst van Saksen op te gaan wijzen hoe hij, de bedrogen man, zijn vrouw reeds meermalen verklaard had: „dass wir Ihro als ein Christ verziehenn habenn, auch nochmals gernne verziehenn wollen”.

In het voorjaar van 1575 neemt dit zich vasthouden aan het voorbije dan echter toch een eind. Althans dan bericht Jan van Nassau naar Kassei, dat zijn broer „gemeintt sey die vonn Gott verordnete Mittel entlich zu prauchen unnd sich aan ein ander Person wird ehlich zu verheurathen, auch Ihr gewissen unnd ubrige Zeitt deren lebens mitt ferner trübsal unnd beschwerung nicht zu beladen”. „Ann ein ander Person”, alsof op dat ogenblik nog niet vaststond wie het wezen zou! De sedert 1572, toen zij het Katholicisme de rug had toegekeerd, aan het Heidelbergse hof vertoevende oud-abdis van het klooster te Jouarre Charlotte van Bourbon natuurlijk! Geen twee maanden later toch of het bedoelde nieuwe huwelijk, 12 Juni 1575 in Den Briel gesloten, heeft de Prins met haar verbonden. „Gantz still, geheim und glimpflich”, terwille van de begrijpelijke gevoeligheid van het Saksische vorstenhuis in deze zaak. Maar toch niet {236} zonder duidelijke tekenen van blijdschap, zowel bij de Prins zelf als bij zijn omgeving. En nadat aan de vrees der bruid, dat zij een ongeoorloofde stap ging doen door nog bij het leven van Anna van Saksen Oranje's vrouw te worden, door overlegging van een afschrift der te Siegen aanwezige bescheiden over de zaak-Rubens en een officiële verklaring van een vijftal predikanten, toch voor tachtig procent het zwijgen was opgelegd.

Het is een bekende zaak, dat dit derde huwelijk van Oranje wolven stof heeft opgejaagd; dat de Prins er de afkeuring van zo goed als geheel zijn verwantschap om heeft moeten trotseren. Bij August van Saksen en Willem van Hessen kwam deze afkeuring slechts voort uit gekrenkt dynastiek zelfbewustzijn. Zij vonden het krenkend dat het wangedrag van hun nicht Anna op deze manier algemeen ruchtbaar zou worden. Had de Prins zijn vrouw gevangen gezet en het gerucht verspreid, dat zij dood was: hier zouden zij volstrekt geen bezwaar tegen gehad hebben! Daarom spreekt de kritiek bij hen dan ook vooral schamper: van Charlotte als van „die Welsche Nonne” ; van Johann Casimir en Marnix van St. Aldegonde, die 's Prinsen stap sterk aangemoedigd schijnen te hebben, als van die „Coppeler” ; van het huwelijk zelf als van een „Hundehochzeit”; enz.; ja, houdt zij het zelfs niet voor infra dignitatem op een gegeven moment te meesmuilen over het gerucht, dat later volkomen uit de lucht gegrepen bleek, als

verwachtte de Prinses reeds in Oktober 1575 een kind. Dieper indruk maakt 't onwillekeurig te merken, dat ook Frederik van de Palts en Jan van Nassau, 's Prinsen broer, zich over het sluiten van deze nieuwe verbintenis ernstig ongerust hebben gemaakt.

Want in dit geval kwam {237} die afkeuring daarvan zeker uit veel edeler motief voort: uit de oprechte vrees namelijk, dat Oranje er zich veel vijanden door zou maken en, vooral door de haastige manier waarop hij zijn plan heeft uitgevoerd, schade aan de Nederlandse zaak zou doen. En als wij van deze bezwaren kennis krijgen vragen wij ons dan ook onwillekeurig af wat de zo dringend gewaarschuwde bewogen kan, hebben zich van al die ongunstige beoordelingen zo bitter weinig aan te trekken en zijn voorgenomen huwelijk toch, en zelfs zonder uitstel, te sluiten. Nog te eer als wij bedenken dat hij zijn jeugd toen toch al vrij lang achter de rug had — straks werd hij twee en veertig jaar — en zich bovendien altijd sterk door politieke overwegingen heeft laten leiden. Was dit trotseren der publieke opinie misschien... toch ook weer politiek? Gevolg van het zoeken van aansluiting bij Frankrijk? Reeds Oranje's tijdgenoten hebben het vrij algemeen vermoed. Was er dan toch ook juist in deze tijd geen sprake van een huwelijk van Prinses Charlotte's zuster met de Prins van Condé? Met dat al: in deze richting moet de verklaring van wat ons hier wonderlijk voorkomt m. i. toch niet worden gezocht. Dat de Koning van Frankrijk dienaangaande zelf een verklaring gaf zegt in dit opzicht — tenminste aanmerkelijk minder dan dat in een brief van landgraaf Willem van Hessen Dathenus „erste Anstifter dieses Heuratts” heet. Aan deze, zo kort na de Bartholomeusnacht van 1572 nog wel, bevordering ener politiek van toenadering tot Parijs toe te schrijven ware absurd. Komen wij de waarheid niet heel veel nader als wij achter dit derde prinselijke huwelijk louter persoonlijke motieven, en dan voor 'n goed deel persoonlijke {238} motieven van godsdienstig-zedelijke aard zoeken? Als ik enkele aanwijzingen in de bronnen goed versta dan heeft het feitelijk ontbonden zijn van zijn echt met Anna van Saksen Oranje in de eerste helft der jaren zeventig opnieuw in de fout doen vervallen, waaraan hij zich na de dood van Anna van Buren heeft schuldig gemaakt: de fout van een onwettige verhouding. In de brieven gewisseld, tussen Willem van Hessen en August van Saksen komt ergens de mogelijkheid ter sprake om de Prins van het compromitteren van Anna van Saksen terug te houden door... het bewijs van diens eigen echtbreuk te leveren.¹³³ En deze uitlating staat er niet geheel op zichzelf in.

Wat in de periode tussen zijn eerste en tweede huwelijk hem waarschijnlijk volstrekt geen gewetensaanklacht heeft bezorgd — het droeg toen trouwens ook nog niet geheel hetzelfde karakter als thans, nu officieel zijn verbintenis met Anna van Saksen toch nog altijd bestond — dat zal Oranje dan echter nu, tengevolge van de grote verandering in levensbeschouwing, die sedert bij hem plaats had, zowel als de, uitgesproken of niet-uitgesproken maar dan toch wel gevoelde kritiek van zijn omgeving, hoe langer hoe meer zijn gaan hinderen. En zo nam hij toen het besluit — en heeft het maar haastig uitgevoerd ook, om van dat linkse leven afscheid te nemen en een derde huwelijk aan te gaan. Is deze voorstelling niet metterdaad de meest aan {239} nemelijke? In de brieven des Prinsen, die dat nieuwe huwelijk tegenover zijn critici verdedigen, gaat het immers over niets zo zeer als over het Bijbelse voorschrift om ingetogen te leven en over 's Prinsen geweten! Voorts: geen categorie van mensen in diens omgeving die zijn nieuwe verbintenis zo krachtig in de band werkten als de theologen. En eindelijk: als wij Frederik van de Palts ergens van Oranjes besluit om opnieuw te trouwen gewag horen maken, lezen wij immers: „wo nit mit diser, jeMaar uff den fail wol mit eines geringere herkonnmens personen”!¹³⁴

¹³³ In 1566 hebben geruchten over 'n intieme relatie van hem met Brederode's vrouw Amelya van Nieuwenaar gelopen (zie F. von Bezold, Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir, Bnd 1, S. 126, Anm. 1). Mogelijk, dat men zijn beschuldiging daarop heeft willen laten steunen.

¹³⁴ A. Kluckhohn, Briefe Friedrichs des Frommen, Bnd. II, S. 886, 916; vgl. ook S. 844 wat paltsgravin Elisabeth schreef.

Ondertussen: welk het motief, dat hier de doorslag heeft gegeven, tenslotte ook geweest moge zijn, de jaren van Oranje's leven met Charlotte van Bourbon zijn buitengewoon gelukkig geweest; en ook tengevolge van dit huwelijk hebben wij ons — zoals ik reeds zeide — het tijdperk rond 1576 als een glansperiode in dat leven voor te stellen. Moest het prinselijk gezin — tenminste na 1578, toen het in de regel in de zuidelijke Nederlanden woonde — om 's Prinsen positie weer enigermate een hofstaat ophouden: in geldelijk opzicht waren de zorgen er niet van de lucht. Maar de harmonie, die er heerste, was groot! Zelfs Jan van Nassau, die nog in Mei 1575 niet anders dan „poenitentia" berouw, als gevolg van wat zijn broer voorhad, meende te moeten voorspellen, moest een half jaar later erkennen, dat deze gelijk had gehad met door te zetten: er is op de Rijksdag te Regensburg van Prinses Charlotte wel veel kwaad verteld, maar „diejenige so ausz Holland teglich ahnkommen, sonderlich aber die welche umb... des Hern Printtzen {240} Gemahl ein zeitlang gewesen, geben Ihro Gnaden, Gott lob, viel ein ander und besser Zeugniß und lob". En dan heeft, als ik zeide, ook Oranje's populariteit nog meegewerkt om de jaren 1576 en daarna tot het hoogtepunt van zijn leven te maken.

Werkelijk heeft deze destijds ongekende verhoudingen aangenomen. Zowel bij zijn merkwaardige reis in de zomer van 1577 door Noord-Hollands Noorderkwartier ter inspectie van de dijken daar, toen het Willem-Vader zijn dagelijkse begroeting was. Als ook in het zuiden, waar hij zich nadien gevestigd heeft. Inspireerde zijn plechtige intocht in Antwerpen op de 18e September van dat jaar een dichter tot het volgende distichon:

Dicite io, redit Auraicus, Patriae ille Camillus;

*Libertas, ipso stante, stat integra, io,*¹³⁵

bij het lezen der beschrijving daarvan komt de gedachte aan een triomfantelijke terugkeer van een redder des lands uit de dagen der Romeinse Republiek metterdaad wel bij elke lezer op. De geest, die zich bij die gelegenheid openbaarde, was echter volstrekt niet van uitzonderlijke aard. Verre van dien. Op allerlei manieren blijken de Brusselaars in die tijd voortdurend geheel eender te hebben gevoeld als de mensen aan de Schelde het die ene dag deden. Niet alleen begroetten hun Kamers van Rhetorijcken hem bij zijn joyeuse entrée aan de grenzen van het stadsgebied als Mozes, Jozef en David, de drie-bevrijders van het volk Israël; niet alleen knielden de vrouwen er op straat voor hem neer „comme s'il était Dieu luimême", zodat hij ze, „ne demandant telle {241} révérence à luy estre faicte", met beslistheid terugwijzen moet; maar niet minder getrooste men zich hier tijden lang het offer van een vrijwillige bewaking van het kasteel, waarin hij verblijf hield!

Ja, op een goede dag, als een voor hem onaangename vergadering wat langer duurt dan te verwachten was, voelt er het volk zich plotseling door zó'n grote onrust om zijn veiligheid aangegrepen, dat het gewapend voor de vergaderzaal samenstroomt en niet bereid blijkt zich te laten kalmeren eer hij te bewijze van zijn vrijheid en welstand persoonlijk aan het venster is verschenen. Bij dit alles heeft Oranje stellig geen ogenblik zijn nuchterheid verloren. Wat Vosbergen destijds aan Marnix van St. Aldegonde schreef: „ce ne sont pas tous amis et affectionnez à son Excellence qui la semblent adorer et journellement à elle font mille caresses", heeft hij zelf ook wel geweten.

En toch moet die gunst der menigte hem verre van onaangenaam zijn geweest.

Vooreerst schuilden die elementen, waarvoor hij zich te wachten had, veel meer onder de edelen dan onder de massa. En dan: had hij in haar niet een wapen, om te verkrijgen wat anders nooit klaar te spelen zou zijn geweest? Een duidelijk voorbeeld! Inde Statenvergadering van Brabant klinken opgewonden debatten. Eén groep is er, die de machtspositie van haar held in dit gewest nu eens royaal wil regelen, hem — door hem tot Ruwaard te benoemen — voortaan de eerste plaats wil geven. Een andere, uit de

¹³⁵ J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, Vol. I (Cantabr. 1887) p. 645.

geestelijkheid en het grootste deel van de adel bestaand, wil daar omgekeerd niets van weten. Gehoorzaamheid aan een niet-Roomse, zegt ze, nooit! En daar blijft ze bij. Tot plotseling „telle multitude de peuple” de vergaderkamer binnenkomt, dat langer verzet onmogelijk blijkt.

{242} Wat een tragiek in het leven van de Prins, dat de, beschrijving van deze glanstijd nu tenslotte echter slechts dienen kan, om ons goed te laten voelen hoe diep de teleurstelling moet zijn geweest, die de zaken hem kort nadien zijn gaan berokkenen. Toen die aanvankelijk verkregen eenheid van het land weer aan scherven sprong; die tolerantie — en dat voor eeuwen — voor bevoorrechtiging van het Gereformeerd Protestantisme het veld heeft moeten ruimen en 's Prinses populariteit en huiselijk geluk ook al een einde hebben genomen. Te laten voelen in één woord, dat dit alles maar het bereiken van de havendam is geweest om daar schipbreuk op te lijden. Met dat huiselijk geluk liep het mis toen de toch al niet sterke Prinses Charlotte in het voorjaar van 1582 te veel van zich vergde terwille van Willems verpleging gedurende de weken dat hij na de moordaanslag van Jean Jaureguy tussen leven en dood zweefde. Hoe zwaar deze slag voor Oranje is geweest straalt in de brief, die hij daar zelf aan Condé over geschreven heeft, klaarblijkelijk maar gebrekkig door: „Encores que i'aie senti de plus prest la perte que i'ai faicte de ma femme pour plusieurs raisons, si est ce, que ie ne laisse de cognoistre que plusieurs gens de bien y ont perdu avecq moy, pour la grande amitié et affection qu'elle a porté á tous ceulx qui ont aimé Dieu...”

Het getuigenis, dat zijn secretaris Bruinyck — op de dag van het overlijden zelf en in een brief aan Coenraad de Rechtere, de secretaris der Staten van Holland en Zeeland ¹³⁶ — te dezen opzichte heeft gegeven, roept tenminste een heel wat sprekender beeld op: van morgen om vier uur is de {243} Prinses, gestorven, „hebbende Uw E. te bedenken in wat state wij ons alhier met den persoon van Zijne Excellentie zijn vyndende, beduchtende dezelve in meerder ongemack mochte vallen, hoewel Zijne Excellentie voir twee daghen, siende die groote ellende ende smerte, 'die Mevrouw saeligher was lijdende ende daerenboven bij veele goede heeren alhier getroost zijnde, alle zaecken Godt opgegeven hadde; verhopende daer doer dat, alzo den Heere zedert twinticht jaeren herwaerts zijne Excellentie hert ende macht heeft gegeven omme zoe veel teghenspoets, als allen menschen genoeg kennelijck is, te wederstaen, Hij tegenwoirdelijck ook Zijne Excellentie nyet meer en zal te laste legghen als hij en zoude connen verdraghen”.

Wel heeft dit sterven dus metterdaad in Oranje's gelukstoestand van omstreeks 1576 een brede bres geschoten! Nog veel meer dan uit dit weer zo spoedig verwelken van 's Prinses gezinsgeluk en uit diens verliezen van zijn daar straks beschreven populariteit, waarover ik in het volgende hoofdstuk uitvoeriger hoop te spreken, krijgen wij echter de indruk van een schipbreuk lijden van Oranje in deze tijd uit zijn harde en toch vergeefse strijd ter handhaving van de Genter Pacificatie, uit de mislukking van zijn inspanning om de vijftien van de Zeventien Gewesten, die hij in 1576 met Holland en Zeeland verbonden had weten te krijgen, daarmee verenigd te houden. Van de eerste dag der tot standkoning van deze Pacificatie af zijn er zelfs verscheidene factoren geweest, die haar voortbestaan ernstig hebben bedreigd. In de eerste plaats deed dit de toenmalige rivaliteit der voornaamste onder de Nederlandse gewesten. Waren hierin de middelpuntvliedende krachten al sedert {244} eeuwen sterker dan de middelpuntzoekende geweest: in deze laatste tijd was dat er zeker niet beter op geworden. Vooral de verhouding tussen de twee gewesten, die sedert 1572 voorop hadden gestaan, Holland en Zeeland, en de beide andere, die in het Nederland van daarvoor de leiding hadden gehad, Brabant en Vlaanderen, liet op het ogenblik vrij wat te wensen over. Enkele zinnen uit een brief, die Thomas Tilius 11 Okt. 1580 uit Antwerpen naar Delft schreef, geven ons daar een duidelijke kijk op: „So veel als die van Hollandt belanght, daer heeft men hier een quade

¹³⁶ Hausarchiv Solms-Laubach, Repertorium über die Akten der Gräfin Cath. Belgica zu Hanau, Rubr. VIII, Aktiva nr 3.

opinie ende sprake aff, dat sij als tyrannen haer medebroeders belasten ende schatten, ende oorsaken geven om intestinum bellum — een burgeroorlog — te maken... T'is laetst mael geschiedt, dat sijne Excellentie — de Prins dus — bewees wat noot dat aen eenigen saken lach om eenen boden te seynden met eenen brieff na Breemen, waertoe dat twintigh gl. van nooden waren. Die van Brabant accordeerden 5 gl. Insgelijck die van Vlaenderen 5 gl. voor haer paert. De gecommiteerden van Hollandt seyden ghenen last te hebben van haren meesters om de 5 gl. te accorderen, maer dat sij souden moeten opwaerts schrijven. Dat sijn gesellen! Quid hoc est, si non est prodere patriam?¹³⁷

Maar een op zichzelf staand bewijs van zulk een gespannen verhouding leveren deze opmerkingen allermint. In 1577 verzekert Marnix de Staten-Generaal, dat Holland en Zeeland de Prins stellig niet zo gemakkelijk buiten hun grenzen, naar Brussel, zouden laten trekken: als Vader van den lande, kwam hij hun — de zeegewesten — toe. Ja, heeft ook de Prins in eigen persoon niet van het bestaan der genoemde rivaliteit getuigd, toen hij er in {245} 1582 — bij het vertrek van zijn zoon Maurits om aan de Leidse Universiteit te gaan studeren — min of meer... voor uit de weg is gegaan door de wens uit te spreken, dat zijn toekomstige opvolgers aan die academie een opleiding zou ontvangen: van groot nut voor het gehele Nederlandse gemenebest, maar vooral voor Holland?¹³⁸

Intussen is hiermee nog maar één enkele van de factoren genoemd, die te dezen vermelding verdienen. Ook heeft zich de Pacificatie immers bedreigd gezien door de staatkunde van de ongeveer gelijktijdig met haar afkondiging hier aangekomen nieuwe Spaanse landvoogd, Don Juan van Oostenrijk. Don Juan? Liever eigenlijk Messire Jean! Aan deze titel Messire toch kreeg de onechte zoon van Karel V, die door zijn halfbroer Philips II tot Requesens' opvolger werd benoemd, van zijn lastgever uitdrukkelijk opdracht de voorkeur te geven. En dat dan juist ter karakterisering van de aard zijner zending. Om te laten zien dat de bedoeling daarvan was: door anti-Spaanse gevoeligheden te vermijden de weg tot verzoening te banen. Buitengewoon voor deze rol van vredesduif geschikt is de nieuwe functionaris zeker niet geweest. Daarvoor had hij teveel eerezucht en trots en was zijn geduld te weinig toereikend. Maar dat hij zijn best niet deed om haar behoorlijk te vervullen mogen wij toch ook niet beweren. Trachtte hij zich bij het volk populair te maken door uitsluitend Frans en geen Spaans te spreken, hoeveel moeite hem dat ook kostte; en door zonder een spier van zijn gezicht te vertrekken een voor zijn zuide- {246} lijke smaak zo afschuwelijk vocht als bier te drinken: ook in de politiek bleek toeschietelijkheid metterdaad zijn parool. Wat vreemd moge het nu aandoen deze toeschietelijkheid een bedreiging voor de Pacificatie van Gent te horen noemen — vooral wanneer wij in aanmerking nemen, dat zij zich niet in de laatste plaats met betrekking tot deze heeft vertoond — toch valt aan de juistheid dezer kwalificatie niet te twijfelen. Heeft de landvoogd, nadat de Leuvense theologen en juristen zowel als de Raad van State te dezen een gunstig advies hadden uitgebracht,¹³⁹ aan het verdrag zijn goedkeuring gehecht: van wat een eigenaardig allooi is deze goedkeuring met dat al toch slechts geweest! Want zij werd aangevuld met de proclamatie van twee beginselen, aan de bedoeling der oorspronkelijke sluiters geheel vreemd, en waarvoor in de Bevrediging zelf dan ook geen enkel aanknopingspunt te vinden was. Met de uitspraken, dat men bij alles de Koning trouw zou blijven, en dat hetgeen bij zijn optreden voorzat de bevordering van de bloei van het Katholicisme was. En zo was wat een betuiging van instemming heette te zijn feitelijk veel meer een spanjolisering en romaniserende ombuiging van het verdrag, dan een simpel approberen ervan. Voor wie werkelijk wat gelegen was aan de handhaving van de geest, waarin het stuk oorspronkelijk was opgesteld geworden, meer een schrikbeeld dan een

¹³⁷ Gemeentearchief Delft. Brievenverzameling Arn. Cornelisz.

¹³⁸ P. C. Molhuysen, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, Dl.I ('s Grav. 1913) bldz. 105

¹³⁹ J. H. Hessels, Ecclesiae Londino-Batavae Archivum, T. I (Cantabrig. 1887) p. 156.

dankbaar te aanvaarden steun. Een derde gevaar voor de Pacificatie heeft de afgunst opgeleverd, die een deel van de zuid-Nederlandse {247} adel, onder leiding van Aerschot en Montigny, er toe aandreef Oranje's invloed op de gang van zaken zo veel mogelijk te fnuiken. Eerst intrigerenderwijs, door buiten hem buiten Oranje om een jongere broeder van de Duitse Keizer, Matthias van Oostenrijk, naar de Nederlanden te nodigen, teneinde deze als leider van het verzet tegen Don Juan voor de Prins in de plaats te schuiven. Later — toen dit opzet mislukte — in openlijke oorlog. Zoals in 1579, toen men ter gelegenheid ener samenkomst op het kasteel van Bethune deze medaille liet slaan: op de voorkant Montigny en enige anderen hand in hand, binnen een „Junge truces dextras”, en op de achterzijde een flinke Oranjeboom, in wiens gebladerte een vogel schuilplaats heeft gevonden, maar die tegelijk door de vier winden aangevallen wordt, terwijl hier het randschrift „vel contra fortior ito” te lezen gaf.

140

En dan is er nog de Gentse beweging, die in dit verband niet onvermeld mag blijven. De beweging van Oktober 1577 en vervolgens, waaraan de namen van het viermanschap Johann Casimir van de Palts, Hembyze, Petrus Dathenus en Petrus Beutterich verbonden zijn en die de Bevrediging van 1576 in haar tolerantiepolitiek aantastte. Niet uitsluitend om verzet hiertegen is het haar te doen geweest! Er heeft ook een dikke draad verlangen naar herstel van de politieke toestand, waarin Gent {248} zich vóór 1540 had bevonden, door heen gelopen; reactie tegen het verlies aan privilegiën, waarbij de bevolking der stad zich in dat jaar van haar tuchtiging door Karel V noodgedrongen had neergelegd. Voor één der genoemde vier mannen, voor Hembyze, is deze politieke factor zelfs primair geweest. Maar door gemeenschap van belangen nauw hiermee verbonden schulde er toch ook een element van verzet tegen Oranje's tolerantie-politiek in. De gebruikelijke voorstelling is, dat Datheen bij dit conflict 's Prinsen hoofdtegenstander was. Te bevreemden, dat men die indruk kreeg, behoeft het niet! Onder de vier hier in aanmerking komende namen trok deze vanzelf de meeste aandacht. Zijn drager heeft niet maar deze enkele jaren in ons volksverleden een rol van gewicht gespeeld, hij was er gedurende de tweede helft der zestiende eeuw telkens en telkens en op allerlei gebied een man van betekenis in. Bovendien gold het hier iemand, die fel tegen de Prins te velde trok nadat hij eerst jaren lang meer dan menig ander diens aanhanger en medewerker was geweest. En eindelijk: omdat Datheens kritiek op de kansel geuit werd klonk zij vrij wat meer door dan die van zijn bentgenoten; op het zelfde ogenblik, waarop zij zich liet horen, werd zij om zo te zeggen meteen uitgezaaid. Toch hebben wij in werkelijkheid de drijfkracht te dezen veel meer dan in hem in iemand anders te zoeken. Tegen een leiderschap was deze man destijds al zó weinig meer opgewassen, dat afscheid van zijn ambt te nemen hem eigenlijk nog het allerliefst was geweest.¹⁴¹

{249} En ook was hij immers in de zomer van 1578 nog geen vijand van 's Prinsen godsdienstpolitiek. Hij werd dit eerst in het najaar daarop volgend, toen hij... te Gent met anderen in aanraking was gekomen.¹⁴²

Ook op Johann Casimir hebben wij hier niet in de eerste plaats onze aandacht te richten. Wel hebben de Prins en hij in dit conflict, zoals het ergens heet, „spinnefeind” tegenover elkaar gestaan. Maar veel meer houwdegen dan staatsman, was deze paltsgraaf toch stellig de man niet om bij een actie als de onderhavige de teugels in handen te houden. Wie dit per slot van rekening dan wel gedaan heeft? De laatstgenoemde figuur uit het vermelde viermanschap. Casimirs raadsman, of feitelijk beter gezegd leidsman, de doctor in de rechten Petrus

¹⁴⁰ Zie Ph. Kervyn de Volkaersbeke et J. Diegerick, Documents historiques inédits, T. I (Gand 1848) p. 213, 214. Over de weinig fraaie motieven dezer Edelen uitvoerige, besprekingen bij G. Malengreau, L'esprit particulariste et la Révolution des Pays-Bas (Louvain 1936) p. 91 sv.

¹⁴¹ H. de Vries de Heekelingen, Correspondance de Bonav. Vulcanius (La Haye 1923) p. 409.

¹⁴² Zie Tijdschrift voor Geschiedenis, Jrg. 46 (1931) blz. 337 vv.

Beutterich. Rijk begaafd, energiek en eerezuchtig was deze op het ogenblik bijna vijf en dertigjarige troepenaanvoerderdiplomaat een overtuigd aanhanger van de godsdienst-politiek van keurvorst Frederik III van de Palts, bij wie hij van 1573 tot aan diens dood in dienst was geweest. En zo werd hij dus vanzelf tegelijk een man van grote invloed in het uit anderen hoofde dan al weerbarstig geworden Gent en een stuwkracht in juist de tegenovergestelde richting als Oranje het poogde te wezen. Niets ongeoorloofder dan dat de waarheid zich het zwijgen zou laten opleggen! Waar zij ook leefde moest zij naar de heerschappij trachten; en geen afspraak in tegengestelde zin mocht ontzien, ook dus de Pacificatie van 1576 niet! Werkelijk werd het voortbestaan dezer Pacificatie dus wel van meet af aan van alle kanten ernstig bedreigd!

Voor Oranje is dit echter geen ogenblik reden geweest {250} om haar los te laten. Integendeel, des te meer zou hij zich dan inspannen om er voor te strijden. Gelijk wij het hem dan ook — zij het met steeds weer een andere tactiek — duidelijk zien doen, overal waar zich zo'n bedreiging kenbaar maakte.

Het gevaar dat de komst van Matthias van Oostenrijk voor zijn plannen opleverde, trachtte hij te bezweren door deze jonge, onervaren man voor het uiterlijke de eerste plaats, de plaats boven zich te geven, maar hem tegelijk wezenlijk aan de teugel te houden, even stevig als hij dat het paard deed, waarop de Antwerpenaren hem dagelijks naast de aartshertog door de straten van hun stad plachten te zien rijden.

Don Juans toeschietelijkheid bestreed hij op juist de tegenovergestelde manier. Namelijk door de uiterste onhandelbaarheid aan de dag te leggen. Voortdurend wantrouwen en vervreemding zaaiend, elke toenaderingspoging verkeerd uitleggend of op de lange baan schuivend, streefde hij er hier zó stug en grimmig-consequent naar zowel de volksmassa als de Staten tegen de landvoogd op drift te brengen, dat men geneigd zou raken er de staf over te breken en een dergelijke onwil om de zaak tot een goed eind te brengen gezien de ernst van hetgeen er bij op het spel stond — onwaardig te noemen. Wat intussen toch in het geheel niet billijk zou zijn. Don Juan was immers niets anders dan de uitvoerder der politiek van Philips II. En had de ondervinding van vele jaren niet geleerd, dat de Koning tot toegeven aan de verlangens zijner onderdanen in de landen van herwaarts over nog nooit anders dan slechts in schijn bereid was geweest? Zodat, ook al wist men dan niet, dat de landvoogd aan Margaretha van Parma brieven schreef als deze van 8 Aug. 1577: „ik hoop weldra een ander {251} liedje te kunnen zingen met die rebellen tegen God en hun Koning, die de grootste schelm ter wereld, de Prins van Oranje, zó genegen zijn, dat zij hem hun vader en bevrijder noemen en als slaven gehoorzamen —,” zodat, ook al wist men dit dan niet, men het toch wel moest vermoeden.

En wat tenslotte 's Prinsen optreden in zake de Gentse gebeurtenissen aangaat: ook hier heeft hij gedaan wat hij maar kon om zijn ideaal te redden. Aanvankelijk bracht hij daartoe zijn medewerkers in beweging; de Hugenoot du Plessis Mornay, Marnix van St. Aldegonde, l'Oiseleur de Villiers en Jan Taffin. Toen omstreeks het begin van Juni 1578 enige Gentse kerken voor de Gereformeerde eredienst beschikbaar werden gesteld en daarmee de Pacificatie natuurlijk werd geschonden, kregen de laatstgenoemde twee mannen opdracht er onverwijld de predikanten daar ter stede van in kennis te stellen, dat dit in hoge mate 's Prinsen verontwaardiging had gewekt. En een paar maanden hierna toog Marnix naar het brandpunt van het conflict op reis om te zien of hij de moeilijkheden ook oplossen kon; en ging du Plessis Mornay op een propagandatocht naar tal van plaatsen in de omgeving daarvan, om uitbreiding van het twistvuur te voorkomen. Maar deze maatregelen door bemiddeling van anderen vormden toch het beslissende stadium in 's Prinsen bemoeiingen te dezen niet. Dit brak aan toen Oranje persoonlijk pogingen ging aanwenden om het ontwrichte lid te zetten.

Niet slechts één keer heeft hij dit gedaan, maar verscheiden malen achtereen. 2 Dec. 1578 verscheen hij voor het eerst in de zich verzettende stad. De atmosfeer was er toen niet weinig {252} geladen. Nog op de dag zijner aankomst kwam het tot een felle woordenwisseling met

Hembyze; tot een woordenwisseling zó fel, dat Jan van Nassau, die de Prins bij dit bezoek vergezelde, het voor de veiligheid van zijn broer nodig vond het huis van de radicale Gentenaar voortdurend in het oog te doen houden. En als ware deze éne botsing nog niet voldoende, volgde toen 's avonds aan en na een maaltijd bij Johann Casimir nog weer een tweede. In een gesprek met de paltsgraaf en diens troepenaanvoerder Dohna „des Beuterichii halben”. Nauwelijks toch werd de naam van deze „spiritus rector”, deze leidsman van de Paltser, genoemd, of Oranje stooft op. Smalend noemde hij hem een boef, een leugenaar. En dat waarom?

Omdat hij de Prins een atheïst had gescholden. En — het is een Engelsman, die ons van dit voorval vertelt — „and if he had called me madman or anything, I should have said nothing; bat laying such a crime on me, and wishing to divide me from you, that is in no way reasonable”, en daar moet ik satisfactie voor hebben!

Graaf Jan had werkelijk de grootste moeite het incident niet al te pijnlijk te laten worden. Toch heeft Oranje het levensgevaar, dat ongetwijfeld voor hem aan deze reis verbonden is geweest, per saldo niet tevergeefs getrotseerd. De 14e December was de verhouding tussen hem en Hembyze al weer zóveel verbeterd, dat hij ten huize van zijn tegenstander ging eten. En toen Casimir 15 Jan. 1579 de stad Gent verliet, om naar Engeland te gaan, was het al weer bijna een maand geleden, dat het gelukt was een overeenkomst te sluiten, waardoor aan het conflict een eind zou kunnen komen. Als deze verbetering van de toestand nu maar van {253} blijvende aard was geweest!

Maar helaas, juist het tegenovergestelde was het geval. Al in Maart 1579 bleek de brand allerminst definitief geblust te wezen en wilden 's Prinsen tegenstanders van vrijheid van godsdienstoefening voor hun Rooms Katholieke medeburgers, laat staan van de bevoorrechting van deze, zoals de Pacificatie die eiste, weer niets weten. Toch waren de toestanden rond de oude St. Bavo in Augustus 1579, bij gelegenheid dat de Prins opnieuw te Gent verscheen, van heel wat gunstiger aard dan bij het beschreven eerste bezoek. Nu was het eigenlijk alleen maar Hembyze meer, die er verzet pleegde. En bij de magistratsverkiezing van de 14e der maand werd deze bovendien niet eens herkozen, zodat hij het al heel spoedig raadzaam vond zich te Frankenthal bij zijn al vóór 's Prinsen eerste komst daarheen uitgeweken geestverwant Dathenus te gaan voegen. Tot zover over hetgeen Oranje ter bestrijding van de gevaren, waardoor de Pacificatie bedreigd werd voor en na gedaan heeft. Niet minder de moeite waard is het echter te zien in welke stemming hij hierbij verkeerde. In twijfel behoeven wij hieromtrent niet te zijn. Klaarblijkelijk heeft hem in verband met dit alles steeds maar deze éne gedachte voor ogen gestaan: nu het eenmaal gelukt is Holland en Zeeland met de overige vijftien gewesten in band te brengen, mag deze toestand tot geen prijs meer veranderen! De vijftien nog niet vrijgevochten provinciën vasthouden: geen offer is daarvoor te groot!

Tal van verschijnselen wijzen er op, dat dit het geval is geweest. Ingrijpende zowel als andere van ondergeschikt belang. Tot de laatste dezer categorieën reken ik zowel al {254} die door de Prins gebruikte uitdrukkingen, waarbij hij verklaarde het land „en bonne et ferme union pour jamais” te willen brengen, en zijn bloed te willen geven „pour la conservation de la généralité”, als de gewoonte, die hij na 1578 is gaan volgen om zijn kinderen aan de zuidelijke gewesten en steden ontleende namen als Flandrine, Charlotte Brabantine en Emilie Antverpienne te geven. Tot de eerste zijn poging om zijn broer Jan tot zijn plaatsvervanger als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht te doen aanstellen, teneinde zelf zijn belangstelling tot Vlaanderen en Brabant te kunnen bepalen.

Misschien ook, zoals Trosée tegenover de mening van Groen van Prinsterer aannemelijk heeft trachten te maken, een plan om zijn dochter Maria, Maaiken, aan Aerschots zoon, de Rooms Katholieke prins de Chimay uit te huwelijken, waaruit dan blijken zou, dat Oranje het met de godsdienst toch wel heel licht placht te nemen? Een beslissend oordeel te dezen uit te spreken

is niet zo gemakkelijk als het misschien schijnt. Buitengewoon overtuigend is het bronnenmateriaal, waarmee Trosée werkt, in allen gevalle niet. En ook: stel er hebben inderdaad zulke plannen als hij aanneemt bestaan, mogen deze dan alleen op de door hem gevolgde manier worden geïnterpreteerd? Gaat het dan aan maar geheel en al de vraag over het hoofd te zien of Oranje niet op goede grond kon verwachten dat de schoonzoon, dien hij zich wense, graag bereid zou wezen het Katholicisme de rug toe te keren, zoals hij dat, ten gevolge van zijn huwelijk met Marie de Brimeu, kort nadien inderdaad gedaan heeft?

Overigens, heeft deze kwestie werkelijk wel zo'n groot belang? Mijns inziens volstrekt niet. Omdat wij uit andere bronnen Oranje's standpunt ten opzichte van {255} godsdienst en kerk in deze jaren zó kunnen kennen, dat er voor onzekerheid in 't geheel geen plaats over blijft. Dat Beutterich hem ons, gelijk bleek, als een atheïst heeft getekend en Datheen ten zijnen opzichte de bekende drastische verklaring heeft geuit, dat, indien hij — Oranje — wist of dacht „dat zijn hembde iet van Religie wist, oft rieken zoude, ... hij 't zelve zoude uyt trecken ende in 't vier werpen ende verbranden”, heeft te dezen natuurlijk niet de minste bewijskracht. Immers hebben deze mannen zo'n innige vijandschap tegen de Vader des vaderlands gekoesterd, dat zij kwalijk anders dan sterk bevooroordeeld ten zijnen opzichte kunnen zijn geweest. Omgekeerd hecht ik aan het oordeel van Charlotte van Bourbon te dezen — hoe vreemd dit ook klinken moge — hoge waarde. In haar hebben wij immers te doen met iemand, die stellig eer te goed dan te slecht over de Prins dacht. En toch is in een brief, die zij 5 Oktober 1577 uit Dordrecht aan haar gemaal in het zuiden heeft toegezonden, een zachte kritiek op diens doen onmiskenbaar: „Aussy je désirerois fort savoir sy les Estas ne vous auront point permis quelque exercice de religion, soit secrètement ou autrement; car je ne voy point, monseigneur, comme vous pourrés demeurer plus longuement sans cella. Je scay bien que vous y pencés, mais le désir que j'ay que Dieu face toujours de plus en plus prospérer vostre labeur, me fait prandre la hardiesse de vous dire ce mot”.¹⁴³

Duidelijk kwam de stand van zaken in deze tijd dus hier op neer, dat de Prins gedurende al de tijd, dat hij zich daar in 't zuiden der Nederlanden heeft opge- {256} houden, volhardend geweigerd heeft ter preek te gaan. Dat dit echter niet daaruit is voortgevloeid dat hij, bij vroeger vergeleken, in godsdienstig opzicht onverschillig was geworden. Neen, maar hij wilde op geen enkele manier solidair wezen met iets, dat in strijd met de Pacificatie van Gent zou zijn.¹⁴⁴

Had trouwens Zuleger, de Paltsische politicus — hoewel hij eerst op grond van verdachtmakingen van Beutterich een man van volslagen anderen aard gedacht had te zullen ontmoeten — hem niet geheel eender leren kennen? Het is waar, schreef deze man in April 1579 aan Beza, dat Oranje, omdat te dezen opzichte nog geen beslissing gevallen is, zich van elk „exercitium religionis”, van elke deelneming aan de Gereformeerde eredienst, heeft onthouden en dat hij de handelwijze der Gentenaars, die het Calvinisme met wapengeweld wilden invoeren, onmogelijk goedkeuren kon. Maar tegelijk bleek hij toch zonneklaar volstrekt geen onvroom mens te wezen.¹⁴⁵

Maar de Prins mocht doen wat hij kon en voor het slagen van de goede zaak overhebben wat hij wilde: het is hem niet gelukt het doel, dat hij zich gesteld had, te bereiken. Het bijeenhouden der Nederlanden bleek een ideaal te zijn, dat niet verwerkelijkbaar was. Zelfs al was Oranje op de duur wat water in zijn wijn gaan doen, {257} door in plaats van de Pacificatie van Gent een Religie-vrede te gaan propageren, die bepaalde dat Calvinisme en Katholicisme voortaan overal gelijkberechtigd naast elkaar zouden mogen leven waar een

¹⁴³ Groen van Prinsterer, Archives de la Maison d'Orange-Nassau, 1e Série, T. VI (Leiden 1839) p. 177, cf 200.

¹⁴⁴ Hoe de Prins zijn tactiek in dezen — in verband met de Doop van Catharina Belgica — niet veranderd heeft dan na van zijn voornemen daartoe aan de Staten kennis te hebben gegeven, zie L. P. Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne, T. VI, p. 310, n. 2.

¹⁴⁵ H. de Vries de Heekelingen, Genève Pépinière du Calvinisme Hollandais T. II (La Haye 1924) p. 214, 215.

getal van honderd gezinnen daar de wens toe te kennen gaf, toch slaagde hij er niet in de Nederlandse staat uit de jaren 1543 tot 1572 in stand te doen blijven. Bij de Unie van Atrecht scheurden Henegouwen en Artois c.a. zich van de overige der Zeventien Gewesten af en keerden tot de gehoorzaamheid aan Spanje terug.

En evenmin bleek het gewenste resultaat te bereiken voor wat de tolerantiepolitiek aangaat. In Gent bleef de verzetsstemming hiertegen ook na de gebeurtenissen van 1579 nog voortdurend smeulen. Toen de Prins een tijd later opnieuw een bezoek aan de stad kwam brengen, verhieven er zich stemmen, dat men niet moest toelaten, dat hij haar weer verliet. Terwijl bij de magistraatsverkiezingen van Augustus 1583 de zelfde geest zo mogelijk nog sterker voor de dag kwam. Want wie werd toen voor het ambt van burgemeester aangewezen? De oude, in 1579 naar Frankenthal vertrokken voorman van het verzet van 1578: Jan van Hembyze! Uit welk motief? Het kwam duidelijk uit toen de bevolking aan de pui van het stadhuis de naam der gekozenen bekend zag gemaakt: „Dieu soit loué, tel ne sera point du party des franchois, ny d'Oranges”.¹⁴⁶

En niet anders ten aanzien van de Unie van Utrecht, tot welker oprichting de Prins het initiatief had genomen nadat Don Juan zich in 1577 plotseling van de stad Namen meester had gemaakt. Toen dit engere verbond tegen Spanje in Januari {258} 1579 eindelijk tot stand kwam was het, dank zij de invloed van graaf Jan van Nassau, in flagrante tegenstelling met de oorspronkelijke opzet ervan, een Unie zonder tolerantie geworden; zodat de Prins dan ook weigerde haar van zijn handtekening te voorzien eer een poging, om door een nieuwe „Generale Unie” conform de Religievrede zijn ideaal nog te redden, niet uitvoerbaar bleek te wezen. Ja, eigenlijk was op dit gebied der tolerantie-politiek de schipbreuk van wat de Prins in 1576 bereikt had nog volkomener dan zo. Want kort nadat gebleken was dat zijn tolerantiepolitiek zich door toedoen van een Gereformeerde oppositie niet in toepassing liet brengen, begon deze door het optreden veler Rooms Katholieken in het land, gevolgd door het bekende verraad van de Groningse stadhouder Rennenberg, praktisch gesproken althans, haar karakter van ideaal voor hem te verliezen. Hoe ruimhartig de tolerantie van de Prins tegenover die Rooms Katholieken ook was, zonder grenzen is zij niet geweest. Vrijheid voor hen net zo goed en zo royaal als voor de Gereformeerden! Maar dan hadden zij zich ook te onthouden van verstandhouding met de vijand. Was dit uiteraard een billijke eis, toch mogen wij op het feit, dat er in 1578 en vervolgens al minder landgenoten aan voldeden, ook niet te veel aanmerking maken. Een vijand van de Hervorming te zijn en toch met de vrienden dier Reformatie, nog wel tegen eigen geloofsgenoten, samen te moeten werken: dit was inderdaad toch wel heel veel gevergd. Wie het probeerde moest, als hij de Spaansgezinde partij de rug had toegekeerd, wel voortdurend aan het gevaar bloot staan weer in haar terug te vallen.

{259} Dat zich door deze omstandigheden gaandeweg een toestand ontwikkelde, waar nog maar weinig bij behoefde te komen of Oranje moest tot het inzicht raken, dat zijn tolerantiepolitiek voor het ogenblik haar bestaansrecht verloren had, is zonder meer duidelijk. Het vermelde verraad van Rennenberg, forse spaak in het wiel van de vaderlandse wagen als het was, had er zelfs dubbel en dwars voldoende kracht toe. Dat de Prins de bedoelde conclusie ook toen nog niet zonder moeite heeft kunnen trekken en daarom eerst bij Marnix van St. Aldegonde en l'Oiseleur de Villiers advies over het onderhavige punt heeft ingewonnen, is niet te verwonderen. Het gold hier immers iets dat, zolang hij de zaak van de vrijheid der Nederlanden had voorgestaan, een lievelingsdenkbeeld van hem geweest was. Maar toen de laatste van de genoemde adviseurs als zijn mening had te kennen gegeven, dat aan zulke staatsgevaarlijke mensen de hand boven het hoofd te houden eer wreedheid tegenover 's Prinsen aanhangers dan rechtvaardigheid tegenover andersdenkenden was, en Marnix zich met dit oordeel volkomen akkoord had verklaard, toen is hetgeen blijkbaar niet meer te keren viel door Oranje aanvaard en heeft hij zijn ideaal te dezen wel niet losgelaten, want gelijk

¹⁴⁶ J. F. Willems, Mengelingen (1827-1830) bldz. 206; cf La Huguerye, Mémoires, Vo l. II, p. 260- 262.

recht der verschillende geloofsovertuigingen in de Staat bleef hij onverminderd gewenst achten, maar dan toch praktisch buiten werking gesteld.

9. HET EINDE IN VERWARRING

{260} In de ogen van de vooraanstaande Belgische historicus Pirenne is de moordaanslag van Balthazar Gerards, die op 10 Juli 1584 de even een en vijftig jarige Prins het leven benomen heeft, feitelijk een totaal overbodige misdaad geweest! Waartoe Oranje destijds nog uit de weg geruimd? Had hij in de loop zijner laatste levensjaren dan al niet gaandeweg elke betekenis verloren? In naam mag hij destijds nog steeds de leiding van het verzet van het overgrote deel der Nederlanden in handen hebben gehad: praktisch was daar immers niets meer van overgebleven. In werkelijkheid kon hij op zijn best meer een figuur van betekenis heten voor die twee enkele provincies, waarbinnen hij zich in 1572 ook al had moeten terugtrekken, Holland en Zeeland. Hoe weinig aannemelijk, deze voorstelling van de schrijver der jongste Histoire de Belgique!

De werkelijkheid is met dit beeld zelfs in flagrante strijd geweest. Een figuur die in de meeste der Nederlandse gewesten niet meer meetelde: nee, tot het eind van zijn leven mogen wij ons de Prins waarlijk zelfs geen ogenblik als zodanig voorstellen! Doet hij de meest beslissende stap, waarop Pirenne in dit verband wijst, verlaat hij in 1583 Antwerpen om zich voortaan in noordelijk Nederland te vestigen, dan laat hij een van zijn meest vertrouwde medewerkers, Marnix van St. Aldegonde, als burgemeester van de Scheldestad te zijner vertegenwoordiging daar achter. Waarbij deze echter volstrekt niet uitsluitend bij eigen kompas te varen kreeg! Een week of zes vóór zijn dood, bij gelegenheid van de Doop {261} van Frederik Hendrik — zo deelt hij immers ergens mee — gaf mij Zijn Excellentie, na mij naar Delft te hebben ontboden, nog een brede uiteenzetting der voornaamste doeleinden van zijn politiek. Aan de maaltijd, waarop het schot van de sluipmoordenaar gevolgd is, was de burgemeester van Leeuwarden 's Prinsen gast en het belang van Friesland het thema waarover werd gesproken. En wie heeft bij Oranje's begrafenis achter de baar de veldwimpel van de doorluchte dode omhooggehouden? Wie anders dan de heer van Rijkhove, de bekende figuur uit de tijd der troebelen van vóór Parma's verovering van Gent.

Met dat al mag ik het niet doen voorkomen alsof 's Prinsen plannen in de jaren tachtig alom met graagte werden opgenomen en uitgevoerd. Integendeel, in den treure zien wij ze tegengewerkt worden gedurende zijn laatste levenstijdperk. Heerste hier, volgens een uiting van Languet, in de zomer van 1578 reeds een „immensum chaos”, klaarblijkelijk heeft Willems woord zomin toen als later genoeg gezag bezeten om aan die verwarring een eind te maken en de Nederlanders tot heil van hun vaderland samen te doen werken.

Vooreerst is dat uitgekomen in verband met de afzwering, of — zoals de tijdgenoten het liever en metterdaad ook juister plachten uit te drukken — de „verlating” van Koning Philips II in het jaar 1581. 's Prinsen stuwen om het op zulk een verlating te doen uitlopen, dat al in 1577 zo duidelijk voor de dag kwam, is sedert nog voortdurend krachtiger geworden. Het ging te dezen net als bij de staatkunde, die wij Oranje tegenover Don Juan zagen voeren.

Ten slotte kenmerkte zijn optreden zich door nog maar één enkele karaktertrek: door die van onverbiddelijke onverzoenlijkheid.

{262} Hoe anders dan als een bewijs van zulke onverzoenlijkheid toch moet ik het bericht van Christiani d.d. 11 Dec. 1580 in een brief aan Jan van Nassau betitelen: dat de Prins kort vóór dien in een grote kring van gasten bij de maaltijd verklaard had, dat hij — wat hij te dezen ook al gepresterd mocht hebben — als hij „dem König noch mehr leids, abbruch und schadens anlegen und thun kündten, wolten sie dasselb nicht unterlassen”.

En levert hier eigenlijk ook de Apologie van 1581 niet een welsprekend bewijs; het stuk door middel waarvan Oranje — al gebruikte hij er dan l'Oiseleur de Villiers als penvoerder bij —

de ban en vogelvrijverklaring afwees, die de Koning het jaar tevoren vooral op aanstoken van Granvelle over hem had uitgesproken? De toon dezer Apologie is opvallend heftig en agressief; de manier, waarop zij Philips in staat van beschuldiging stelt, hier en daar zelfs zó kras, dat... 's Prinsen eigen vrienden het te erg vonden.¹⁴⁷

Alleen gevolg van diepe gegriefdheid over de onwaardige manier, waarop men hem nu van het Escuriaal uit bleek te gaan bestrijden? Het is nauwelijks mogelijk, want aan hoeveel aanslagen en complotten had deze vogelvrijverklaarde ook vóór deze al niet blootgestaan! Heel wat aannemelijker is tenminste stellig deze hypothese, dat wij hier te doen hebben met de wens de breuk tussen de Nederlanders en hun landsheer van nu af voor goed onherstelbaar te maken. Is het hem werkelijk hierom te doen geweest, dan heeft Oranje wel wil van zijn optreden in dezen gehad. {263} Want nadat 19 Sept. 1580 in Anjou, de broeder van de Koning van Frankrijk, reeds een nieuwe soeverein voor de oude was in de plaats gekozen, viel 26 Juli d. a. v., in een vergadering der Staten-Generaal te 's Gravenhage, de vaststelling en uitvaardiging van het beroemde stuk, het Plakkaat van verlating, waarbij aan de wereld verkondigd werd dat Koning Philips van zijn ambt vervallen verklaard was. Als deze Statendaad nu maar algemeen aanvaard en praktisch toegepast was! Maar hoezeer zij dat waard zou zijn geweest, omdat zij immers een ideaal tot werkelijkheid maakte, waarvoor men nu al ruim twintig jaar gestreden had: hier heeft maar al te veel aan ontbroken. Onder meer in dit opzicht kwam die verwarring, waarover ik sprak, nu juist voor de dag. Van alle kanten droeg men bezwaren aan en stribbelde men tegen. Dat wij de Lutherse predikant van Woerden er zijn stem tegen horen verheffen is niet te verwonderen. De volgelingen van de Wittenbergse Hervormer hebben in zake het recht van verzet altijd een negatief standpunt ingenomen. Ook het optreden van een groep, die meende dat alleen de Staten van Brabant tot zulk een vervallenverklaring gerechtigd waren geweest, behoeft ons niet te verbazen. Plaatste men zich op het standpunt van het stellige recht, meende men dat er geen recht van verzet bestond, dan daar waar het door de privilegiën met zoveel woorden werd uitgesproken, dan viel tegen het geopperde bezwaar maar weinig in te brengen, want de Blijde Incomste, waarop men zich telkens weer beriep, was metterdaad een specifiek Brabants document. Maar wat wel een vreemde indruk maakt — waarschijnlijk was het aan de behoeften van de handel toe te schrijven — dat is, dat steden als Antwerpen en {264} Brugge ook al niet veel sympathie voor het verlatingsplakkaat aan de dag legden; zodat men er zich bijvoorbeeld in de eerstgenoemde van deze twee plaatsen nog tot in het voorjaar van 1582 toe beslist voor gewacht had „des Coninx wapenen... af te worpen”, ze alleen om de schijn te redden achter die van Anjou, „gheschildert sijnde op eenen grooten canifassen doeck”, en door middel van een omlijsting vastgezet, had verstopt.¹⁴⁸

Al verwarring genoeg, zegt iemand misschien wanneer hij zich deze staat van zaken voor de geest tracht te halen. En toch is dit alles nog maar een betrekkelijk klein deel van de ellende geweest, waaronder Oranje zijn laatste levensjaren heeft moeten doorbrengen. Zeker geen geringere rol heeft te dezen dat complex van factoren gespeeld, dat hem twee, drie jaren voor zijn dood op het totaal verliezen van die grote populariteit is komen te staan, waarvan ik in het hoofdstuk, dat aan dit voorafgaat, een indruk heb trachten te geven. Een dier factoren heeft in de reeks militaire overwinningen gelegen, waardoor zich in onze landsgeschiedenis het regime van de nieuwe landvoogd, Alexander van Parma, zo'n bijzondere bekendheid heeft

¹⁴⁷ Is hierdoor mogelijk veroorzaakt, dat de kerken van hun kant, ook nog een verweerschrift tegen 's Konings ban hebben willen laten schrijven? Vgl. F. L. Rutgers, Acta der 16e-eeuwsche Synoden (Utrecht 1889) bldz. 371 n° 26, 418 n° 26, 438 nrs 23—26.

¹⁴⁸ J. F. Willems, Mengelingen (Antw. 1827-1830) blz. 93, 124, 125, 129, 130, 135; H. Q. Janssen, De Kerkhervorming te Brugge, Dl II (Rotterd. 1856) blz. 185, 186.

verworven¹⁴⁹ Want het ging in dezen werkelijk geheel naar de regel, waarnaar landgraaf Willem van Hessen van meet af wel gevreesd had, dat het gaan zou: „Populus {Facsimile ? <http://www.periodata.nl/dataweb/Minuut%20p.%201.jpg> Minuut brief p. 1} {265} halt einen hoch, aldieweil es ihm wohl gehet; wo es ihm aber übel gehet, so ist populus der erste, der auf seine defensores zuschlägt“. Heel wat meer invloed oefende er echter stellig Oranje's stijf-fransgezinde politiek bij. Buitengewone sympathie voor onze burens aan de zuidkant is het niet geweest, die de Prins deze staatkunde heeft ingegeven. Als Lazarus von Schwendi hem eens tegen hen waarschuwt, omdat zij zo weinig te vertrouwen zijn: — „lubricques et frauduleus” noemt hij hen — krijgt deze Duitse overste, ter bestrijding van dit argument, wel een: „zijn de Spanjaarden beter?” te horen, maar niet de bewering, dat de Fransen de genoemde eigenschappen niet zouden bezitten. Uitsluitend aan zakelijk-politieke motieven hebben wij deze francofilie dus toe te schrijven. Het liefst zou Oranje stellig ook in deze jaren weer hebben gezien, dat de Nederlanden de steun, die zij in hun strijd zo nodig hadden, bij het Keizerrijk hadden kunnen vinden! Nog in 1580 ergert het hem dat door de slapheid der Duitse vorsten in dit opzicht nooit iets te bereiken is geweest. Op Duitsland volgde naar de maatstaf der sympathie gemeten, die de omliggende mogendheden hier gaande maakten, ook thans: Engeland. Als de mislukking der Bredase vredesonderhandelingen van 1575 de sluiting van een bondgenootschap met één daarvan aan de orde stelt, is het immers dat Engeland waartoe men in de eerste plaats toevlucht neemt.

Een merkwaardig bewijs van de manier, waarop dat gebeurde, vind ik in een brief van de Engelse agent Daniel Rogers betreffend hetgeen 11 Juli 1577 tussen de Prins en deze te Alkmaar is gebeurd. Na van 's morgens elf tot {266} 's avonds negen uur te hebben geconfereerd zit men eindelijk aan tafel. Maar ook zelfs gedurende de maaltijd blijven Oranje's gedachten met het landsbelang bezig. En dan: „he wished unto Her Majestie the magnanimity of Edwarde the Thirde, one of her progenitors, who, as he remembred to have redde in Froisarde, was not affeared for the mainentenaunce of his tytle to enter into amity witti Artevill, Castelane of Gaunt¹⁵⁰, and to use his ayde against the French Kinge, his master”.

Eerst als dat ideaal van met de Duitse vorsten samen te gaan duidelijk niet te verwerklijken is gebleken, en men heeft gemerkt, dat ook op Elizabeth van Engeland niet te rekenen valt, groeit uit de herinnering aan de veldtocht van 1568 en uit de toenadering tot Frankrijk, die deze ten gevolge heeft gehad — die zelfs zó enge toenadering, dat het in 1572, in een brief van de Prins, niet minder dan: „menselijkerwijs gesproken had ik al mijn hoop op Franse hulp gevestigd” heet — eerst dan komt Oranje's politiek van: zie naar het zuiden! voor de dag, waaraan hij nu voorts vasthoudt tot zijn dood en die hem op een gegeven moment een Valois zelfs soeverein over de Nederlanden doet maken. De beschuldiging van Kervijn de Lettenhove, dat zorg voor zijn eigen belang de drijvende kracht van deze francofilie des Prinsen is geweest, kan na P. L. Mullers weerlegging daarvan niet meer bona fide worden geuit. Maar uit welke motieven zal zij dan wel voortgekomen zijn? In de Archives vinden wij een aan duidelijkheid niets te wensen overlatend antwoord op deze vraag; want omdat deze staatkunde op veel tegenkanting stuitte {267} was Oranje wel genoodzaakt haar tegenover verschillende van zijn correspondenten grondig toe te lichten.

Vier overwegingen hebben te dezen blijkbaar samengewerkt. Vooreerst gold de gedachte, dat het hier een noodtoestand betrof. Ik ken de gevaren, die van deze politiek dreigen ten volle. Maar nu de Duitsers weigeren ons te helpen blijft mij niets anders over: „la nécessité m'y

¹⁴⁹ Hoe hard de klap geweest is, die al dadelijk de eerste dezer overwinningen, de val van Maastricht in 1579, 's Prinsen populariteit heeft toegebracht, geeft L. van der Essen, *Alexandre Farnèse Prince de Parme*, T. II (1934) p. 190, 191, te zien.

¹⁵⁰ Jacob van Artevelde, de bekende Gentenaar uit de 14e eeuw, is klaarblijkelijk bedoeld.

contraint". Ook heeft een dergelijke staatkunde, wat haar critici beweren mogen, toch niets ongeoorloofds ! „Vos Théologiens et plusieurs disent que c'est contre la parole de Dieu", omdat de Franse dynastie Rooms Katholiek is. Maar hoe kan men dat nu toch beweren gezien het feit, dat allerlei Bijbelse figuren voor en na zelfs met Heidenen allianties zijn aangegaan? Door dit samengaan met Frankrijk om van de Spaanse tirannie vrij te komen, vervallen wij voorts ook niet, zoals sommigen menen, van Scylla in Charibdis. Anjou, de broeder des Konings, bij wie wij hulp zoeken, moge dan Rooms Katholiek zijn, in allen gevalle is hij bereid om Rooms en on-Rooms gelijkelijk vrijheid van erediens toe te staan. En eindelijk: wanneer de Staten-Generaal na rijpe overweging zo'n politiek, die zich op Frankrijk richt, noodzakelijk achten: „j'estimerai ce jugement, puisque aujourd'hui les prophéties sont cessées, n'estre aultre chose qu'une déclaration de la volonté de Dieu".

Als reeds gezegd: op veel tegenkanting is deze prinselijke politiek gestuit. Enerzijds kwam deze van een groep, die het liefste in het geheel geen vreemde vorst in onze zaken had gemengd. Anderzijds van een partij, die er de voorkeur aan gaf, dat de soevereiniteit over de Nederlanden aan Oranje, aan Johann Casimir van de Palts of aan Koningin Elizabeth van Engeland zou worden {268} opgedragen. En van de Antwerpse kooplieden, die van een losscheuring van Spanje schade duchtten voor hun bedrijf. En van de tegenstanders op godsdienstig-zedelijke gronden, o. a. de door Marnix van St. Aldegonde „ces délicats théologiens" genoemde predikanten. En — niet in de laatste plaats — van 's Prinsen broer Jan. Ja, deze was werkelijk nog de felste tegenstander van wat Oranje meermalen „op sijn salicheyt" voor het enige redmiddel uit de nood verklaarde.

Ziehier een paar uitingen ten bewijze ervan; een met betrekking tot Willem tegenover een derde ten beste gegeven, en een aan die broer zelf gericht. Eerst de laatstgenoemde: ik maak u op deze dingen opmerkzaam, opdat ge — „da Sie und die Lände... vom rechten weg geführt und von Gott etwas abgewendet worden weren, wie es dan von vielen Christliebenden gantzlich dafür gehalten wirdt... in Zeiten sich wiederumb zu Gott bekeren... damit menniglich Ihren waren glauben und vertrauen zu Gott zu spüren und Ime allein die ehr gegeben und Derselb zu freundt behalten werde".

En wat die uiting over de Prins tegenover een derde betreft: niet meer dan ruim een maand na Balthazar Gerards' gelukke aanslag heet het in, een van Jans brieven als volgt: „Gott weisz dass ich keynen menschen under der sonnen lieber gehabt und noch hab, oder auch mich mehr obligirt gehalten als ihrer Gnaden, und solches nicht allein weggen der nahen verwandtnus und von derselben vielfeltig empfangener ehr..., sondern dieweil mir für vielen andern ihrer Gnaden christlichen gemuth, eiffer, redligkeit und affection, zu sampt dero hohen verstandt und vielen andern trefflichen gabenn, dermassen bekannt gewesen das diesselbe ich für ein sonder organum, instrument und werckzeug Gottes, und nicht allein für ein Moysen in Niederlandt gehalten und {269} noch haltte, sondern auch noch wohl höher und mehr als Moysen geachtet hette, wen ihre Gnade in dieszem Frantzösischen handelt nit also verstossen und geirret hette".

Intussen! Wat er ook tegen deze politiek werd ingebracht en wie het ook was, die er bezwaar tegen opperde, de Prins heeft haar niet opgegeven. Liet men Frankrijk los, dan was maar zijn inzicht werkelijk iedere mogelijkheid op het bezit van een bondgenoot verkeken. En daarom kon en mocht hij het niet loslaten, meende hij. Ook al zou hij daar de volksgunst dan nog zo zeer bij verspelen. Trouwens, „quand ainsi seroit" — zoals het 18 Mrt 1584 in een brief aan zijn oudste broer heet — y „quand ainsi seroit, je ne trouveroi rien de nouveau et que je n'aie de longtemps préveu: car qui est le personnaige, ayant eu charge principale, soit en l' Eglise, soit en la république, qui n'ait eu abondance d'ennemis, non seulement de ceuls de dehors, mais aussi de ceuls mesmement qui suivoient leur parti et se disans d'une mesme religion".

Wie daar niet tegen kan, moet geen leider willen wezen. Goed, dat Oranje daar zo sterk van overtuigd geweest is. Want de mate, waarin hij de waarheid dezer uitspraak in het begin der jaren tachtig heeft moeten ondervinden, had moeilijk groter kunnen zijn dan zij geweest is.

Nauwkeurig bezien heeft de oorzaak hiervan aanvankelijk nog niet zozeer in 's Prinsen Fransgezinde politiek als zodanig gelegen, als wel in het feit, dat deze door de omstandigheden identiek is geworden met het op de voorgrond schuiven van een nietswaardig mens als Anjou was. Immers er is eerst een tijd geweest, dat de volkshaat zich wel tegen deze „Duc d'Alvenssoon” — kenmerkende verbastering van zijn titel Due d'Alenchon — gericht heeft, maar over Oranje intussen nog heel {270} anders dacht: deze juist tegenover de Fransman in bescherming nam. Zo bijvoorbeeld in December 1582, tijdens een ziekte van de Prins, toen men er Anjou een grief van maakte, dat hij de patiënt, „le pouvre malade d'Oranges”, maar zo zelden opzocht.

Had Willems politiek, toen deze stand van zaken duidelijk werd, de bakens verzet en, met behoud van haar algemene richtlijnen, een andere protégé gekozen: wie weet of alles nog niet goeddeels terecht gekomen was. Maar toen zij bleek dit niet te kunnen of te willen doen; toen het was: onder alle omstandigheden Anjou en geen ander!, toen trok de man, die niet in de schaduw van zijn beschermer kon staan de Vader des vaderlands met zich omlaag. Toen richtte zich de verbittering ook tegen Oranje, en was het diens Fransgezinde staatkunde in het algemeen, die het volk niet wilde.

Werkelijk „het volk”, want geen groep Nederlanders maakte hier een uitzondering! Als de Prins in April 1583 met Louise de Coligny Antwerpen binnenrijdt om daar zijn huwelijk te doen plaats hebben, dat hem het verlies van Charlotte de Bourbon zou moeten trachten te vergoeden, onthoudt „Jan op straat” zich van elk vreugdebetoon, maar ook de Staten zijn uiterst koel! Zij bieden hun gelukwensen; aan, ja, maar zonder welk geschenk ook daarbij te voegen. Denken „die van de Confessie”, de Luthersen dus, er destijds sterk over zich maar weer met Spanje te verzoenen: het Calvinistische Gent heeft precies dezelfde aspiraties, en „de hinkende Prins” is een betiteling, die op Kerstdag 1583 te Brugge weerklonk uit de mond van een Gereformeerde predikant. Werd „dat leedlijn van de Prins”, het Wilhelmus, dat bij Oranjes intocht in Antwerpen in 1579 zo lustig geblazen {271} was, in deze tijd in de ban gedaan, zodat het tussen 1582 en 1584, naar de kroniekschrijver Abel Eppens meedeelt, uit alle handen en monden der onderdanen verdwenen was, en trokken de pamfletschrijvers — zoals bijvoorbeeld de auteur der Christelijcke waerachtighe waerschouwinghe van 1583 met de pen tegen het voorwerp van hun afkeer te velde:

*„Liever duysent vyanden, en Godt voor ons propys
Dan een verbondt vernieuwen teghen d'Woort des Heeren
Maer den Prince late toe, soo 't blijkt uit sijn advies”,*

het Antwerpse grauw bedreigt ter zelfder tijd met handtastelijkheden zijn veiligheid.

Op den duur heeft het dit, niet zonder toedoen van Spaanse agenten, zelfs zó nadrukkelijk gedaan, dat het de Prins geraden leek de Scheldeoevers te verlaten en zich in Zeeland te vestigen. Het verloop dier gebeurtenis is te tekenend voor de omstandigheden dier dagen om het niet tenminste in hoofdzaak hier weer te geven. Dank, zij de genoemde agenten verspreidt zich op een goede dag het gerucht door de stad, dat Oranje een groot aantal Franssen in de citadel heeft binnengeloodst en met behulp van deze indringers tegen de bevolking versterkingen aan het oprichten is. Men loopt gewapend voor de ingang van het kasteel te hoop, men dringt binnen en vindt.., niets dan de Prins en zijn bedienden. Vertrekt men dan weer zoals men gekomen is, na verontschuldigen te hebben gestameld? Het mocht wat! Men scheldt de kasteelheer uit, „l'appelant introducteur des François”, en wil hem dwingen de vesting te verlaten. Eerst op den duur keert de kalmte terug. Zo loopt de zaak tenslotte toch nog wel goed af. „Maar toch vormt dit relletje, tezamen met de traagheid, waarmee de {272}

magistraat zoveel insolentie slechts gestraft heeft, voor Oranje genoegzame aanleiding om, als gezegd, niet langer in Antwerpen te willen wonen.

In de loop van juli 1583 trekt hij er dan ook uit weg. In de loop van juli 1583! Nog geen zes jaar nadat hij er als een vorst was binnengehaald! Sprak ik ten onrechte van een toestand van verwarring ook te dezen opzichte?

En dan komt een derde verschijnsel deze stand van zaken tenslotte nog ingewikkelder maken: 's Prinsen verhouding tot de Staten was toenmaals niet van de aangenaamste soort! Wie naar de oorzaak hiervan zoekt vindt die niet bij Oranje. Deze heeft integendeel tegenover de colleges, met wie hij te doen had — zowel gewestelijke als Staten-Generaal — steeds de grootste loyaliteit getoond. Bewijzen daarvan hebben de voorafgegane bladzijden er al verscheidene gebracht. Daar nog één enkel aan toe te voegen is dus wel genoeg. Eén enkel, in verband met hetgeen bij de vredesonderhandelingen te Keulen in 1579 is voorgevallen. Maandenlang hadden de afgevaardigden van de Koning in de loop daarvan, door het doen van allerlei prachtige aanbiedingen, gepoogd een wig tussen de Nederlanden en hun bevrijder te drijven, en maandenlang was de Prins bij monde van zijn secretaris Bruinyck hier schijnbaar op ingegaan, zodat de Spaanse onderhandelaars al meer de hoop gingen koesteren, dat zij hun doel zouden bereiken! Daar verschijnt plotseling een laconieke brief: de Staten en ik vormen één geheel, hun zaak en de mijne zijn onafscheidelijk van elkaar. Neen, de wrijvingen, waarvan ik sprak, zijn stellig juist van de tegenovergestelde kant, van die der Staten, gekomen. {273}

Gezien het algemeen ver van gunstig oordeel hunner tijdgenoten over deze, gaat het bezwaarlijk aan ons van hen een aantrekkelijke voorstelling te maken. Hoe dacht bij voorbeeld 's Prinsen broer Jan over hen? „...Jungen unerfahren herrn, pensionarien, gelt- und ehrgeitzigen, wie auch furchtsam und kleinmüttige herrn”.

En niet anders landgraaf Willem van Hessen! Hubert Languet en de raadsman van de Saksische keurvorst Hans Jénitz, met hun uitspraken: „wüst, gottlos und leichtfertig gesinde, dero wenig, ja gar wenig der Religion zugethann, der mehrer theil der Religion im herzenn feindt und zuwieder”, zoals zij het ook jegens de Prins zijn; dom en eerzuchtig en zonder beleid, zijn zij voortdurend met elkaar in conflict; en: waar het hun vooral aan ontbreekt is aan doortastendheid; eensdeels willen ze graag de Spanjaarden uit het land hebben, maar tegelijk zien zij er tegen op de Koning dwars te zitten; „und gehts nach dem Sprichwort: wasche mir den beltz [=pels] und, mache mir ihn nicht nasz”.

Welnu, deze ver van aangename eigenschappen hebben zij nu ook tegen Oranje gekeerd! Misschien klinkt dit oordeel op het eerste horen weinig aannemelijk. Zelfs nog kort vóór 's Prinsen dood is er immers heel wat te doen geweest over het feit dat de Staten van Holland en Zeeland hem over deze beide gewesten de waardigheid van graaf op wilden dragen! En zulk een optreden schijnt toch wel van een heel andere geest tegenover de betrokkene te getuigen! Volkomen juist: het schijnt dat te doen. Maar als wij deze gebeurtenissen in het rechte licht zien? Dan komt de zaak toch wel wat anders te staan. {274} Het is waar, dat deze grafelijke waardigheid niet door Oranje zelf gezocht is, maar dat zij hem door de Staten, werd aangeboden. Natuurlijk zijn er toen en later wel wantrouwen geweest, die achter de gehele gang, die de zaken in deze tijd te deze opzichte hebben genomen, slechts prinselijke baatzucht en zorg voor zijn eigen belangen aan het werk hebben willen zien.

Om daar een voorbeeld van te noemen: in een brief van 5 Febr. 1583 vertelt de onbekende schrijver daarvan — nadat hij eerst van „de verbitteringhe ende haet teghen de francoisen, die hier is onder de borgeren, van wat religie datse oyck zijn”, heeft gesproken, dat er een gelijke vijandschap tegen Oranje heerst, want — zo heet het dan verder — men ziet hem voor

de oorzaak der huidige ellende aan, „ende dat hij zijn eygen bate alleen is zouckende, dat hy, zijnde maeckel.¹⁵¹

Maar dat deze volksstemming hem toch verkeerd beoordeelde staat vast.¹⁵²

Niet onaardig heeft Jan van Nassau zijn broer Willem, tegen wie hij in het algemeen toch niet kritiekloos over heeft gestaan, eens beschreven als iemand, die zich nooit naar voren drong, „damit menniglich zu spüren das ire Gnade nicht anstatt der religion, wie man sie beschuldiget, regionem und also ire privat-nützung sucht”. En zo is het hier ook het geval geweest. Tenslotte, toen de zaak maar al geen stap {275} verder kwam, is de Prins weliswaar op uitvoering van het plan aan gaan dringen. Maar het initiatief ertoe is toch stellig van de Staten uitgegaan. De kwestie is nu echter maar waar dit initiatief uit voortgekomen is. Dreef waardering van Oranje's prestaties of een andere eigenschap van dergelijke vriendschappelijke aard ertoe? Of is er reden de motieven, die hier gewerkt hebben, min of meer van onzuiverheden te verdenken? Twee onderzoekers, die aan deze periode veel aandacht hebben besteed: Trosée, die dat vooral in de loop van het laatste decennium deed, en Groen van Prinsterer, die het ongeveer een eeuw geleden gedaan heeft, wijken in de beoordeling van hetgeen daarin is voorgevallen nog al dikwijls van elkaar af. Maar met betrekking tot deze kwestie is dat niet het geval. Hier spreken zij zo goed als geheel in dezelfde geest en... wedijveren daarbij dan om als advocatus diaboli tegenover de Staten op te treden.

Van Groen van Prinsterer luidt de mening als volgt: „Het is, naar mij voorkomt, genoegzaam gestaafd, dat Willem I dien rang of titel niet heeft begeerd, dat het gansche plan een bedrijf der Staten was, minder uit dankbaarheid voor hem dan uit afkeer van Anjou”.¹⁵³

En wat Trosée betreft: een oordeel speciaal over dit punt moge deze, voor zover mij bekend is, nergens ten beste gegeven hebben, de kijk op de toenmalige verhouding van de Prins en de Staten van Holland én Zeeland in het algemeen, dien hij blijkt te hebben, laat niet de minste twijfel over of hij neemt te dezen opzichte volkomen hetzelfde standpunt in. Het is rijkelijk groot {276} voor een citaat, het stuk der Historische Studiën, waaruit wij die kijk kunnen leren kennen.¹⁵⁴

Maar daar het de stand van zaken met betrekking tot het genoemde punt, en de verwarring, die daar noodzakelijk uit gevolgd is, zó bijzonder duidelijk in het licht stelt als blijken zal het geval te wezen, mag ik daar wel over heen stappen.

Ziehier dan: „De regenten van Holland, die egoïst als zij waren, bijna bij alles, waartoe zij besloten, enkel hun eigenbelang de doorslag lieten geven, voorzagen van hun weinig verheven standpunt en met hun kleine kijk op de dingen, in Oranje's Zuidelijke plannen” — het gaat over de toestand in 1577 en vervolgens „slechts vermindering van eigen invloed. Van hunne zijde had Oranje in dit opzicht over het algemeen geen royale medewerking, eer een domjaloerse tegenwerking te wachten. Maar dit belette de prins natuurlijk niet zijn voornemen door te zetten...”. „Hij zette zijn plannen alzo door met het gevolg... dat de regentencolleges meer en meer toegankelijk werden voor een rusteloos, stil werkende oppositie tegen de prins, een oppositie, die, zich blijkbaar langzamerhand uitbreidend zowel in als buiten de vroedschappen, van Oranje's afwezigheid trachtte te profiteren om de magistraatsinvloed te vergroten en te versterken...”; „het waren de regenten in tegenstelling met de edelen en het volk, die zich al gewichtiger en gewichtiger voelende magistraten, die niet enkel mede een duit in het zakje wilden werpen, maar, geproefd hebbend van het gezag, hoe langer hoe meer

¹⁵¹ J. F. Willems, *Mengelingen* (1827-1830) bldz. 181, 182.

¹⁵² Wel is waar geweest, dat de Prins destijds Holland en Zeeland veel nader kwam dan voorheen. Dit zat hem echter niet in zijn baatzucht, maar in de omstandigheid, dat Vlaanderen zich destijds van de oorlogszaken veel minder aantrok dan noodzakelijk was, en dat hij zich dus wel naar die andere gewesten moest wenden.

¹⁵³ G. Groen van Prinsterer, *Redevoering over Willem I* (Amst. 1843) bldz. 23.

¹⁵⁴ J. A. G. C. Trosée, *Historische Studiën* ('s Grav. 1924) bldz. 251, 252.

de leiding, de regering in handen wensten te krijgen. Het is, meen ik, het eerst waarneembare teken, dat het regentendom ernaar {277} streefde de soevereiniteit voor zich te bemachtigen, het voorspel van de oligarchie”.

Zó zag de Nederlandse wereld rond Oranje er in het begin der jaren tachtig uit: daar valt het schot uit het pistool van Balthazar Gerards, dat aan 's Prinsen leven een einde maakt!

Gezien de vogelvrijverklaring, waarmee de ban van 1580 gepaard was gegaan, was zulk een gewelddadig eind wel niet anders dan — vroeg of laat — te verwachten. En de Prins maakt dan ook duidelijk de indruk daar zo goed als op gerekend te hebben.

Althans maatregelen, die hier op wijzen, heeft hij in zijn laatste levensjaren er meer dan een genomen.

Een paar weken vóór zijn dood zien wij hem, met enige „personnaiges de scavoir et d'entendement”, bezig aan het maken van een ontwerp voor een testament. En evenzeer behartigt hij destijds op opvallende manier het belang van zijn dochters, door deze, voor het geval hem „advenoit de les laisser sans père”, in de bescherming van Koningin Elizabeth van Engeland aan te bevelen.

Zou ik het karakter dezer maatregelen moeten bepalen, dan noemde ik ze wel voorzichtigheids-, maar geen vreesmaatregelen. Want van vrees, die het gevaar, dat hem te dezen boven het hoofd hing, Oranje aangejaagd zou hebben, is merkwaardigerwijze niets bij hem te vinden. Hij heeft aangedrongen op betere verzorging van zijn veiligheid door uitbreiding van de wacht, die hem beschermen moest. Maar overigens?

Overigens heet hij zelfs in December 1580, als zijn Apologie nog maar kort Philips' banbliksem gepareerd heeft: „gantz lustig” en „wol auff”. Trouwens, waarom zou hij nu zulk een vrees hebben gekoesterd, waar hij er zich — en dat {278} kostte toch zeker nog heel wat meer geestkracht! — zijn hele leven ongeveer niet door heeft laten hinderen.

Van het optreden van Alva af is hij toch immers onafgebroken het mikpunt van zulke aanslagen geweest. Alleen dit verschil heeft er tussen die tijd en 1584 bestaan, dat wat nu gelukte toen nog is kunnen voorkomen worden. Ja, werkelijk van Alva's dagen af hebben dergelijke aanslagen hem telkens weer bedreigd. Om te beginnen: eind September 1568 is, volgens een bericht uit Keulen, al iemand gevierendeeld, „welcher... gelt genohmen und understanden den Printzen zu Uranien umb zu pringenn”.

In januari 1570 heeft hij opnieuw aan een moordplan, ditmaal van twee als Beierse edellieden verklede Spaanse soldaten, blootgestaan. Werkelijk grootscheeps opgezet is deze samenzwering geweest. Niet alleen waren er goed Duits sprekende mannen voor uitgekozen, maar om deze werkelijk te laten doorgaan voor wat zij voorgaven te zijn had ieder hunner ook vier bedienden bij zich, zodat het niet bevreemdend is te lezen, dat er een rijkaard in het Brunswijkse aan te pas moest komen de zaak te financieren.

Gelukkig echter: Jan van Nassau kwam op de een of andere manier van wat zijn broer bedreigde op de hoogte en toen werd het gevaar bezworen. Ruim een jaar later, in Mei 1571, „l'histoire se repète” ! „Je vous remerchie”, schrijft de Prins dan immers aan Jacob van Wesenbeke, „je vous remerchie du fidel advertisement que vous me faites de celluy, qui seroit aposté du Duc d'Alve pour me venir faire quelque mauvais tour. J'espère que le Seigneur Dieu m'en préservera, et ce pendant toutesfois je seray sur ma garde”. {279}

In Februari 1573 is er geen poging tot moord in het spel geweest, slechts een trachten om Oranje door de stadsregering van Delft gevangen te laten nemen: „so de stat den Prinche ghevanghen nemen wilde, den Conynck sonde de stat haer privilegien vermeerderen, ende al vergheven inder eewicheit wat zij ghedaen heeft, ende veel dierghelicke judas kussen”, schreef Bossu. Maar dat dit tenslotte op hetzelfde neer gekomen zou zijn, omdat die gevangenneming stellig door een doodvonnis gevolgd zou wezen, staat — gezien wat Egmont en Hoorne in 1568 is overkomen — wel onomstotelijk vast.

Volgen dergelijke vernietigingsplannen — afgezien van de half gelukte aanslag van Jaureguy in 1582 — nog weer in 1577, 1579, 1580 en 1581. Het is werkelijk geen wonder, dat wij Charlotte de Bourbon in ongeveer elke brief, dien wij van haar over hebben, met betrekking tot de veiligheid van haar gemaal ernstig ongerust zien, en hemzelf in dat jaar 1581 bij de Staten-Generaal op de betaling zijner schulden horen aandringen „omdat hij sterfelijk is”.¹⁵⁵ Maar mijn verhaal zou zeer eentonig worden als ik van al deze voorvallen min of meer uitvoerig verslag zou gaan doen. Een uitzondering maak ik slechts voor het laatste moordplan, dat aan dat van Balthazar Gerards vooraf is gegaan; dat van Maart 1584. Blijkens de brief van Willem Lodewijk van Nassau aan zijn vader Jan, waaruit we het kennen, heeft dit immers in verraderlijkheid van karakter en in vernuft van georganiseerd-zijn zijns gelijke niet gehad. „Weis” — zo luidt van die brief de betrokken passage — „weis {280} E. L sunsten sunderlichs nichts zu schreiben, dan das wieder einer” — een zekere Hansz, een rijke koopman, is het volgens Bor geweest — „der ein Clevischer man geboren und darzu im Consistorio ist und für wenig monathe mit dem Herrnn Printzem zum abentmahl gangen, gefunden ist worden, als dasz ehr, erstlich, die Statt Vlissingen hatt wollen lieffern, undt zum 2n i. G. umbringen; es hatt's aber einer, welchem ehr's verdrawet (toevertrouwd) hatt, ausgebracht undt hatt bekent, als dasz ehr hett wollen den keller im wahthaus (wachthuis) zu Vlyssingen hueren, dan dieweil i. G. darin gelogiret, meint ehr das gantze haus mit pulffer zu sprengen; zum anderen hett ehr wollen ein zimmermanshaus, recht gegen der kirchen über, hueren, und durch dasselbige haus unter den stuel da der Printz sitzet, miniren, ob ihm das eine felet (mislukt) , Maar das ander nicht failliren soll. Zum dritten, hat ehr ein haus zu Middelborg auch gehüret, recht der kirchen über, undt aldar mit 250 callibers inzulegen vermeinet undt dieselbige, wan i. G. in die Kirchen gehen wurde, mitt einem lauffenden fewer (lont) ahnzustecken”.

Nog dezelfde dag dat de Prins stierf, hebben allerlei op dat ogenblik te Delft vertoevende personen daaromtrent berichten verzonden, waarin met zeldzame eenparigheid vermeld wordt, dat de getroffene, eer hij stierf, in de woorden „Mon Dieu aies pitié de mon áme! Mon Dieu aies pitié de ce pauvre peuple!”, aan hetgeen er in zijn laatste moment in hem is om gegaan uiting heeft gegeven. De onmiddellijkheid en de algemeenheid, waarmee deze tijding verspreid geworden is, maakt het, dunkt mij, ten {281} enenmale onaannemelijk, dat de genoemde uitroep, zoals sedert de verschijning van L. de Beauforts Leven van Prins Willem I gedurig beweerd is, legendarisch zou zijn. Al was er te dezen geen enkel ander argument, dat gewicht in de schaal kon leggen: legendevorming eist altijd enige tijd! Overigens is deze kwestie m. i. volstrekt niet zo belangrijk als men haar gewoonlijk voorstelt. Waarom wordt de overlevering omtrent dit spreken van Oranje zo dikwijls in twijfel getrokken? Uit louter liefde voor de historische waarheid? Neen, veeleer omdat men zo doende immers kon laten zien hoe de Prins stierf: „zijn oproerig leven met een onzalige dood besluitende”, zoals het in het Discours heet, waarover Fruin indertijd uitvoerig heeft gesproken.

Welnu, wij hebben werkelijk de genoemde laatste woorden niet nodig voor het leveren van het bewijs, dat de geest, die de Prins bij zijn sterven heeft bezield, er juist omgekeerd een van oprechte vroomheid is geweest. Even twee jaar geleden, na de aanslag van Jean Jaureguy, sprak hij immers geheel eender: „j'ay recours à la miséricorde de Dieu; en la seule miséricorde de Dieu consiste mon salut”.

En hoe beslist luidde ook niet het oordeel van Jan van Nassau, toen deze ruim een week na de moord aan Louise de Coligny daarover zijn deelneming betuigde: „quand je regarde... que la conjonction que le feu monseigneur le Prince a avec nostre souverain frère et Seigneur Jésus Christ, auquel il fault estre rendu conforme, et que par ceste trahison, de laquelle il a pleu à Dieu se servir à cest effect, la conjonction qu'il avoit en sa juste cause avec le chief, a esté

¹⁵⁵ N. Japikse, Resolutiën der Staten-Generaal, DI III, bldz. 207 n. 2.

comme seelée (bezegeld) {282} je trouve suffisamment des soulas en ce qui passe la nature pour surmonter la douleur naturelle".

Het hier voor de dag gekomen verschil van mening ten opzichte van 's Prinsen laatste woorden is een karakteristiek symptoom van het gebrek aan eenstemmigheid in de beoordeling van zijn persoon in het algemeen, waarvan de blijken een onafgebroken ketting vormen vanaf... ja, eigenlijk van het ogenblik van zijn dood af tot op de dag van heden. Zagen reeds de Leidse predikant Petrus Hackius en Cornelis Pietersz Hooft, de Amsterdamse burgemeester, in zijn vermoord worden min of meer een verdiende straf, terwijl de landgraaf van Hessen hem „nostri temporis Macabaeus” noemde en zijn lijkredenaar Arent Cornelisz verklaarde dat hij „een treffelick instrument Godts” was geweest, iemand „van wiens lof beter is te swijghen dan weynich te spreken”: ook later heeft men hem regelmatig beurtelings als alle zedelijke beginselen verachtend Macchiavellist en als volbloed Calvinist afgeschilderd, als een geloofsheld en als een zichzelfzoeker zonder weerga, als een bijna vlekkeloos heilige figuur en als een schijnheilige, zoals er op de wereld nauwelijks een tweede te vinden is geweest.

Hierop in te gaan ligt echter niet op de weg van dit boek. Want als strikte biografie heeft zich dat juist ten doel gesteld Oranje zoveel mogelijk te isoleren van elke exploitatie ten behoeve van politieke doeleinden, welke dat ook mochten wezen, waartoe hij zich van de kant van de later gekomen generaties heeft moeten lenen. Zijn portret te reinigen van de aanslag, die er zich gaandeweg op vastgezet heeft; er op vastgezet zowel van wege de huldigungskaarsen, die men er voor aanstak, als door de beduimeling ervan en de indroging van het vernis, waarvan het te lijden gehad heeft. En {283} zodoende de oorspronkelijke kleur ervan weer te laten zien.

Misschien maakt deze „restauratie” op menig vereerder van de Prins geen onverdeeld aangename indruk. Het „vieil or” van die aanslag had immers iets vertrouwds! De door ons — door onze huldiging of door onze veroordeling aangebrachte tint gaf ons de man immers juist te zien zoals wij hem graag zagen. Maar nu het oorspronkelijke koloriet weer te voorschijn komt: wat zien wij nu? „Ein Mensch mit seinem Widerspruch” ! Een staatsman van grote bekwaamheid, maar niet zonder fouten! Een oprecht Christen, maar die meermalen niet handelde zoals het een Christen past.

En toch: krijgen wij hem niet zó alleen als een levend en strevend mensenkind voor ons, in stee van als een — in gunstige of ongunstige zin — opgemaakte, bewegingloze panopticum-pop? Terwijl toch alleen aanraking met zulk een levend mens ons — bij ons bezig zijn met ons volksverleden — de goede, zuivere historische sensatie geeft, die kernachtig: „niet slechts een wil tot weten, maar ook een wil tot bouwen” genoemd is!

Alleen aanraking met zulk een levend mens geeft ons die ware sensatie! Maar hoe fel moet deze dan ook bij ons worden als die aanraking er een is met een hartstochtelijke, tot het hoogste offer bereide liefhebber der Zeventien Nederlanden als Willem van Oranje is geweest!

10. LIJST VAN ILLUSTRATIES

{284}

Tegenover bldz. :

III Gravure van Prins Willem van Oranje door M. van Geilenkercken naar P. Feddes, omstr. 1615. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

Blz. 6 Het hof te Brussel met het Nassausche paleis op de achtergrond, Naar J. v.d. Velde.

Blz. 40. Geschilderd portret van Prins Willem van Oranje door een onbekende, omstreeks 1566. (Kunsthistorisch Museum te Wenen)

152 Vergadering van de Raad van Beroerten. Anonieme prent ontleend aan W. Baudartius Afbeeldinge ende Beschrijvinghe van alle de veldslagen, belegeringen ende and're notabele geschiedenissen ghevallen in de Nederlanden, geduerende d'oorloghe teghens den Coningh van Spaengien onder het beleydt van den Prince van Oraengien ende Prinse Maurits. Amsterdam 1616.

153 Overtocht van de Prins van Oranje over de Maas in 1568. Gravure van Matthias Zuendt. (Amsterdam Rijksprentenkabinet)

168 Duca de Albische Pardon. Welches ist, Ein General oder allgemeine gnad und verzeihung, so die Königliche Maiestat ausz Hispanien in diesem 1570. Jar hat lassen publicieren und ausruffen, belangend die empörung, so sich in nechst vergangen jaren in Niderlanden zugetragen, etc. Aus Frantzösischer Sprache trewlich verdeuschet. Getruckt im Jar 1570. --- Titelblad. Links onder de titel het portret van Philips II, rechts een bedelzak met twee saamgevouwen handen, daaronder het pauselijk wapen. (Amsterdam Gemeentelijke Universiteits Bibliotheek)

200 Ontzet van de stad Leiden. 3 October 1574. Prent ontleend aan: Franz Hooghenberg, Kupferwerk über die Niederländischen. Freiheitskriege 1558 - 1603. Cöln 1604. (Amsterdam Gemeentelijke Universiteits Bibliotheek)

201 Zinneprent op het huwelijk van de Prins van Oranje met Charlotte de Bourbon. 1575. Gravure van J. Th. de Bry naar M. de Vos. Beide figuren zijn geknield bij een tafel met opengeslagen boek met opschrift: „Domine da mihi , virtutem contra inimicos tuos.” (Amsterdam Rijksprentenkabinet)

{285} blz. 232 Dominico Theotocopuli genaamd El Greco (1541-1614): De droom van Philips II. Beter past de naam het visioen van Philips. Deze schilderij heeft een rijkdom van figuren en geeft de aanbidding van de in de wolken verschenen naam Jezus door zwevende engelenkoren en door de ter aarde geknielde Koning Philips II omringd door een schaar van heiligen, terwijl in de op de schilderij duidelijk aangegeven hel en vagevuur eveneens de aanbidding plaats vindt. De schilderij werd naar een opdracht van Philips II gemaakt en geeft een allegorie op de ligue tussen de Paus, Venetië en Spanje, op het belangrijkste wapenfeit dier ligue, de slag bij Lepanto (1571), en ter herinnering aan de held van dat krijgsbedrijf Don

Juan, die in 1578 stierf, en in 1579 in Spanje begraven werd. De paus (Pius V) de doge van Venetië en Philips II zijn op de schilderij te zien. Het stuk werd gemaakt tussen 1577 en 1580. (Madrid Escoriaal)

Blz. 233 Tractaet van den Peys, gemaect ende gesloten, tusschen de Staten van dese Nederlanden, vergadert binnen Bruessele. Ende den.... Prince van Orangien, Staten van Hollandt ende Zeelandt Ghepubliceert op den achtsten dach van Novembri, M. D. zessentzeventich. Mitter aggreatie ende confirmatie Onssheeren des Coninx, daerop ende naegevolght. Gheprint in Bruessele by my Michiel van Hamont. MDLXXVI. Titelblad met het koninklijk wapen.(Amsterdam Universiteits Bibliotheek)

Blz. 248 Aartshertog Matthias van Oostenrijk en Prins Willem van Oranje zweren te Brussel een eed van trouw aan de Koning van Spanje en de Staten, 1578. Prent ontleend aan: Franz Hooghenberg, Kupferwerk über die Niederländischen Freiheitskriege 1558-1603. Cöln 1604. (Amsterdam Gemeentelijke Universiteits Bibliotheek)

Blz. 249 Gravure van de Prins van Oranje op oudere leeftijd door Hendrik Hondius Jr. naar Van Miereveld. (Amsterdam Rijksprentenkabinet) {286